©
Микола ШАТИЛОВ

СМЕРТЬ НА ІМ’Я МЕРСЕДЕС

Документально-історичні пригодницькі повісті

Присвята – Жанні.

Д Я К У Ю

насамперед батькові й синові. Панам Олегові та Юрію Микитенкам, у «Всесвіті» яких я завше чувся та й чуюся, хвалити Бога, як у своїй хаті. У тій, в якій і кочерги помагають. Віддаю слово подяки милій пані Світлані Шліпченко, чиї сльози у празькому храмі св. Кирила та

Методія схилили мене на написання хроніки вбивства Райнгарда Гайдриха. Велике спасибі пані Ользі Хилецькій-Гулиній, яка щедро ділилася зі мною подробицями з життя українських Атен. Не менше – чарівниці нашого поетичного Слова Люцині Хворост за мовні настанови. Сердечна дяка моїй постійній помічниці, моїй зв'язковій між світом українським й світом чеським – Іванні Бальковській.

© Микола Шатилов, автор тексту, 2017.
© Микола Шатилов, автор коментарів і приміток, 2017.
© ТОВ «Журнал «Всесвіт», редакційно-видавнича підготовка й розміщення на офіційному веб-сайті журналу «Всесвіт», 2017.
© Всі права захищені міжнародним законодавством. Жодна з частин цього (цих) твору (творів) не може бути копійована, відтворена чи розповсюджена у будь-який спосіб (електронний чи інший) без попередньої письмової згоди автора чи ТОВ «Журнал «Всесвіт». Допускається публікація (цитування, використання) окремих фрагментів творів (твору) у формі цитат до 4 тис. зн. (до чотирьох тис. знаків з пробілами) з обов'язковим посиланням і гіперзноскою на: www.vsesvit-journal.com.

СМЕРТЬ НА ІМ'Я МЕРСЕДЕС

1. ЖИВА МЕТА

***…він же – «Бородино»*.**

Тисяча дев'ятсот тридцятий. Стоянка німецьких військово-морських сил Кіль. Ляйтенант Райнгард Гайдрих служить на лінкорі «Шлезвіг-Гольштайн». Гайдрих і «Шлезвіг-Гольштайн» безмаль політки. Ляйтенант народився в березні 1904-го в Гале-на-Заале, а лінкор зійшов зі стапеля кільської корабельні «Германія» в серпні 1905-го. «Шлезвіг-Гольштайн» – учасник славетної Ютляндської битви[1], а після поразки Німеччини – один з шести військових кораблів, які Антанта дозволила їй мати. Уживається як брандвахта[2] в Бремергафені, як плавуча кошара в Кілі, а по технічних удосконаленнях стає флагманом.

[1]*Ютляндська битва* – найбільша морська баталія Першої світової війни, яка точилася близько півострова Ютляндія.
[2]*Брандвахта* – вартове судно на рейді або в порту.

Райнгард Гайдрих – кадет.

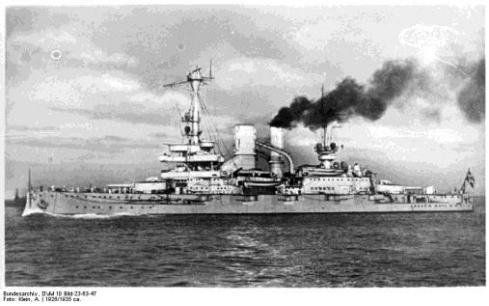

Лінкор «Шлезвіг-Гольштайн».

Двадцять п'ятого серпня 1939-го «Шлезвіг-Гольштайн» відплив з візитою до Польщі і заякорився в Гданській бухті. Візита мала скінчитися атакою на польське узбережжя. Першого вересня о четвертій тридцять на лінкорі оголосили

гостре поготівля. О четвертій сорок п’ять його 280-міліметрові гармати накрили вогнем форт «Вестерпляте». Залпи, якими почалася Світова війна!

У квітні 40-го лінкор поповнив бойовий похід у Данію. Дев’ятнадцятого грудня сорок четвертого, атакований на Гдинському рейді англійськими літаками, зайнявся і затонув на глибині 39-ти футів (12 м). По війні його підняли. Плавав як «Бородино». Напівзатоплений біля естонського острова Осмуссаар заступав совєтським бомбовикам живу мету.

Усякденна зважливість

У Кілі Райнгард Гайдрих упадає за дочкою барона Вілі фон Нордека, начальника військово-морської корабельні «Вільгельмсгафен». Заноситься на весілля. Аж ось знайомиться на гімназійному балі з тонкостанною й русявою Ліною-Матильдою фон Остен. Ліна – вже ж несподіванка! – стеменно, як він, кохається в музиці. Весілля з баронесою вилітає ляйтенантові з голови. Ліні – дев’ятнадцять. Вона – дочка збіднілого шляхтича, який вчителює на острові Фемарн у Балтицькому морі, між Кільською та Мекленбурзькою затокою.

Батько зведеної панночки знався з адміралом Еріхом Редером. Пожалівся. Ошуканця закликали на суд чести. Командир військово-морської бази «Остзеє», віце-адмірал Готфрид Гансен, який свого часу служив на «Шлезвіг-Гольштайні», вимагав, щоб Гайдрих не ганьбив ім’я флагмана й узяв шлюб з панною, якій дав слово. Той наче ножем відтяв: «Ні в світі!». Оженився з Ліною. По літах й літах вона згадає: «Мав витончені пальці, і я б не віддалася за нього, якби не оманний голос його скрипки».

Ліна і Райнгард Гайдрихи.

Зважливість, виявлена в бою, живиться переважно зовнішніми чинниками, які не так і залежать або й геть не залежать від тої чи тої людської вдачі, а зважливість усякденна є свідченням певної вдачі. Тим-то безапеляційне «ні в світі!» має більшу вагу, ніж те все, що Гайдрих появляв за обставин бойових.

«Кропиви мороз не виб'є!»

Тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий. Начальник Головного управління імперської безпеки генерал-ляйтенант Райнгард Гайдрих має легкий біплян *He-72 D*. Особистий пілот, майор Георг Леопольд, навчив його літати. Учень засвоїв і високий пілотаж. А тим часом літав стрільцем гайнкеля-111. Потай усіх. На бомбовиках найчастіше гинули стрільці (на одного пілота припадало їх сім-вісім). Гайдрих лишає Ліні листа:

«Берлін, 1. 09. 39. 01:30. Моя мила Ліно! Мої любі діти! Дай Боже, сей лист так і зостанеться непрочитаним у моєму сейфі. А все ж таки як солдат Фюрера, як добрий чоловік та батько мушу все взяти до уваги. У сей час вождь нашої великої Німеччини Адольф Гітлер, потиск руки якого мені від сьогоднішнього вечора палить долоню, дійшов великого рішення. Рано вранці, о 4:45 рушають в похід німецькі армії. Не думаю, що зі мною трапиться якась лиховина, та, в разі чого, весь мій маєток належить Тобі, Ліно. (...) Мила Ліно, хай якими тяжкими нам обом були останні тижні (надто вразила мене своєю незбагненністю втрата Твоєї довіри), вірю, що попри се все наші взаємини поглибилися й зміцніли. Виховай наших дітей з вірою у Фюрера й Німеччину...».

Після польської кампанії Гайдрих має вже й пілотське посвідчення. У квітні сорокового, злетівши на гайнкелі (*He-70 Blitz*) з летовища «Ставангер-Сола» у південно-західній Норвегії, світлить англійські об'єкти. За кілька тижнів б'ється в небі Бельгії й Голяндії. Звістившись, які коники викидає його ставленик, Гімлер застеріг: «Не смієте важити головою!». Ставленик хилив на своє: «Кропиви мороз не виб'є!».

У липні сорок першого на північній Смоленщині винищувач Гайдриха (*Me Bf.109 E-7*) було пошкоджено совєтськими зенітками. Сів на нічийній землі неподалік села Ольшанка. Пішов лісами на захід і вийшов таки на своїх. Помітивши Залізний Хрест I-ої кляси (за смоленський епізод!), Гітлер знетямився. Гайдрих дістав кару й більше не літав. Та завше пишався значком за шістдесят бойових вильотів: носив його понад стьожками інших нагород. Мало коли – *nota bene!* – носив табельний пістолет.

Конвой? Нікого!

Гайдрихова сміливість сягала межі: виняткова, безтямна, божевільна... На заводських мітингах умисно, як завважила Ліна, йшов у людський натиск. Сам. Ліна благала не легковажити небезпеки. Відказав, що не житиме по-обивательськи, як той, що й тіні своєї сахається.

Того, що й тіні своєї сахався, день і ніч пильнував ляйб-полк «Адольф Гітлер». Усіх завітальників його мюнхенського будинку обстежено; дахові вікна й ляди піддашшя взято на сталеві засуви; комин, аби виключити влучання бомби, засітковано; на штат готелів, в яких спинявся Гітлер, постійно поповнювано досьє; гостей, що селилися над його покоями й під ними, негайно «вивчено»; в поміжних покоях обселено значкових.

Гайдрих такі заходи безпеки зневажав, а ставши намісником Богемії та Моравії[3], – а й поготів. Літній замок намісника в Паненських Брежанах охоронявся чисто символічно – лише-но десятьма вояками.

Замок в Паненських Брежанах.

Поліцейські стійки, що виставлялися на перехрестях між Паненськими Брежанами та Прагою, намісник зняв. Остороги гестапа про можливий замах знехтував. Усюди й на всяку діб їздив відкритим мерседесом. Він і водій. Конвой – нікого. Коли хтось давав натеньки, що таке вилізе боком, повчав: «Чехи не вбивають. Чехи капають...». Угадав, нема мови, ознаки чеської ментальности, але спустив з думки винятки.

[3]*Намісництво Богемія та Моравія* – залежне від Німеччини державне утворення.

По його загибелі голова слідчої комісії Гайнц Панвіц[4] ознайомився з тисячами листів від ласих на десять мільйонів крон чехів (стільки виписав статс-секретар Карл-Герман Франк за виказ, який поможе знайти атентатників).

[4]*Гайнц Панвіц* – комісар празького гестапа, керівник відділу II-G (атентати, саботаж).

Гайнц Панвіц.

Ганс Гешке.

Панвіц не обтяжував себе ідеологією і в теплій компанії хвалився, що ціну свою знає, що, коли буде така потреба, то й Сталінові служитиме як слідчий пес. Відкидаючи

залякування населення, наполягав на чисто поліцейських методах слідства, а з того мав великі тертя з начальником празького гестапа Гансом Гешке.

Mercedes-Benz 320 Cabriolet

Капали чехи. Не вбивали. А тож мерседес з відкинутим верхом, з червоним штандартом намісника на правому крилі, з рунами ϟϟ і числом три на білому тлі знака (ч. 1 мав Гітлер, а ч. 2 – Гімлер) у той самий час і тим самим шляхом мчав з Паненських Брежан на празький Град. Гайдрих не знав сказаного Гітлером: «Чи не всі замахи на відомих політиків мали успіх, бо ті політики стало трималися своїх звичок». Та якби й знав, нічого б у його житті не змінилося.

Водій намісника не клав під ноги й автомата, як водії Карла-Германа Франка. Табельний вальтер лежав у глибокій кишені правих дверцят (не найпевніша схованка на пістолети). Спинок сидінь не затуляли сталеві заслони, як вимагала того безпека, й Панвіц, умиваючи руки, оповістив Берлін.

Мерседес-Бенц 320, з двигуном на шість циліндрів, з чотириступеневою коробкою передач, з незалежною почіпкою коліс, з гідравлічними гальмами, які скорочували гальмівний шлях, розганявся до ста кілометрів за двадцять п’ять секунд, а його максимальна швидкість становила сто двадцять шість кілометрів на годину. Видовжений капот, низьке і скошене лобове скло, зсунуті подалі від панелі приладів сидіння... Навальний автомобіль. Красень! А до того ж і недорогий – яких десять тисяч марок. Мерседес-Бенц 500 коштував двадцять дві тисячі.

Гітлер, Герінг, Гімлер, Гебельс, Рібентроп їздили також мерседесами, але якими... Урядовий 770-й ніс на собі сталеві листи завтовшки вісімнадцять міліметрів, мав 40-міліметрові небиткі стекла (підтягти скло – чотириста обертів рукояткою), мав форсований двома компресорами мотор на чотириста «коней» і швидкість сто вісімдесят кілометрів, хоч

і важив п’ять тонн (крила виготовлялися полегшеними – з глинцю). Запасні колеса пообабіч кузова правили за панцер-заслінки. У бильцях заднього сидіння – в гніздах – автомати.

Тисяча дев’ятсот сорок п’ятий. Мерседес-Бенц 320 належить чеській поліції. Бігає і в 60-х, а там – зникає з очей. Знаходять його нагодою. Помітивши знаки пошкоджень, переконуються, що знайшли автомобіль, який забив Райнгарда Гайдриха: уламочок кузова, прошивши м’яку, з кінського волоса, спинку сидіння, кітель, сорочку, корсет, увійшов у слизень.

У Чехії Гайдрих, який вмисне ходить коло смерти, стає, як і його лінкор «Шлезвіг-Гольштайн», живою метою. Про ті чеські місяці Ліна напише:

«...починаю вірити, що він змирився із своїм кінцем. Не відав, що то є страх, та заразом і не мав охоти жити. Мені, яка бачила його втіленням енергії та волі, се видавалося чимось таким, що годі збагнути. Мені не йшла з голови думка, що він давно зжився з близькою кончиною... Се, може, й пишні слова, але я певна, що він палко жадав пожертвувати себе. Оті його неконечні, ба навіть заказані польоти видяться мені сьогодні початком кінця».

2. НІЧНИЙ ПОЛІТ

Десантувати усіх!

Двадцять восьмого грудня 1941-го, о 22:00, з летовища «Тенгмір» на півдні Англії важко злітав Гендлі-Пейдж-Галіфакс капітана 138-ої ескадрильї Королівських військово-повітряних сил Рональда Гокі[5].

Коли літак, що ніс на собі гасло *Tentando superabimus*[6], злетів, старшини у стежовій вежі, ставши на струнко, відсалютували.

Рон Гокі.

Halifax.

[5]*Рональд Гокі* (1911-1991) народився в Ексетері. Учився в місцевому університеті, в лондонському Імперському коледжі. У вересні тридцять дев'ятого став військовим пілотом. Служив в ескадрильї, яка обслуговувала військових та державних – включно з Вінстоном Черчилем – діячів. Пізніше командував 138-ою ескадрильєю спеціяльного призначення. Наприкінці життя відвідав празький Національний музей жертв гайдрихіяди.
[6]*Tentando superabimus (лат.)* – зважливстю переможемо.

На екіпаж галіфакса – серійне число *L9613*, код *NF-V* – чекали польоти німецькими тилами, кожен міг стати останнім, і капітан – менше злітатимеш, довше поживеш – заохотки узяв з боївкою *Anthropoid* (Ян Кубіш, Йозеф Габчик) боївку *Silver A* (Альфред Бартош, Йозеф Вальчик, Їржи Потучек) та боївку *Silver B* (Ярослав Земек, Володимир Шкаха).

О 22:49 – висота 3000 м, швидкість 300 км – галіфакс лишив під собою Кале і заглибився в німецький повітряний простір. В 0:42 південніше Дармштадту за англійцем погналися два «пугачі» – нічні винищувачі *He-219*. Рон Гокі сховався за хмари, яких синоптики не заповідали. Успіх нічних польотів залежав від таких чинників, як чисте небо й молодик. Збігалися чинники коли-не-коли. Боївки дожидали на той збіг тижнями. А тим-то галіфакс і взяв аж сімох. А тим-то капітан мав наказ: хай там що висадити усіх (*Silver A* летіла втретє). Усіх – означало попетляти в небі Чехії і, можливо, не поспівши скінчити все затемна, ускочити повидну під зенітки. Галіфакс летів на південний схід, «ухопившись» за ложе Ельби. Погода гіршала. Штурман записав: «Визначитись неможливо. Під снігом усі шляхи, залізниці й містечка».

Handley-Page Halifax MK. II

Силовня бомбовика складалася з чотирьох двигунів Ролс-Ройс-Мерлін потужністю 1 280 кінських сил, почав літати в листопаді 40-го. Літав на відстань 3 400 кілометрів з 1 100 кілограмами вантажу. Обладнані трьома бомболюками, спареною і четверною – на носовій та хвостовій турелях – скорострільною установкою (калібр 7,7 мм), галіфакси в березні сорок першого налетіли на Гавр. За кілька днів стали першими англійськими літаками, які вночі скинули бомби на німецьке місто, а саме – на Гамбург. Удень тридцятого червня бомбували Кіль. Виявилося, що їхнє захисне озброєння заслабе як на денні бої, й відтак вилітали вони лише на нічні завдання.

Певна обмеженість галіфакса компенсувалася його універсальністю: літак-буксир плянерів, розвідувальний, санітарний, транспортний, десантний... З десантних бойовики стрибали поодинці, через люк, приземлялися зосібна і часто один одного губили. Галіфакси літали в лавах тридцяти чотирьох ескадрилей. Сто тридцять восьма підлягала Управлінню спеціяльних операцій (УСО).

Пойнятий вогнем континент

УСО підпалювало, як казав Вінстон Черчиль, европейський континент. Учасниками малої війни в тилах німецьких військ стали вишколені англійцями національні боївки. Чехословацькі збивалися з бійців 1-ої Мішаної бригади, яка стояла постоєм в Чолмонделі. На бойовиків їх способили на Північно-Шотляндській верховині, в садибі «Гарамор»: вивчення найвживаніших типів гвинтівок, автоматів, пістолетів та вибухівки; ближній бій як із застосуванням зброї, так і без неї; стрільба навскидь; облаштування засідок; наведення літаків радіомаяками на той чи той об’єкт; читання мап, шифрування (навчав, запам’ятаймо, капітан Вацлав Кнотек).

Садиба «Гарамор». Шотляндія.

Стрибати з парашутом їздили на летовище «Рінгвей» в околиці Манчестеру. Стрибали і вночі. Але не на сніг. Не сніжило тої зими на північнім заході Англії.

Рон Гокі свідчить

А тої зимової ночі мотрошив сніг. Віяв слабкий – два бали – північно-західній вітер. Чехію повивала мла. Годинник підказав: наближається висадка боївки *Anthropoid*. Висота – 3000, швидкість – 300. О 2:12 літак обстріляли зенітки. Рон Гокі припускав, що б'ють батареї забезпечення пльзенських заводів, але не був певен, що то є Пльзень. Усвідомлював: або висадить хлопців на галай-балай, або вертатиме, спіймавши облизня. Штабний капітан Ярослав Шустр не вагався: «Викидаємо!».

Гокі, змінивши курс на північно-східній, повів літак на зниження. З п'ятисот метрів бачив село, а за ним розлоге поле. Два кола – висота 350-300, швидкість 190. На годиннику – 2:22. Переривчасто загула сирена, і зеленим заблимало табльо.

О 8:14 двадцять дев'ятого грудня галіфакс повернувся на летовище «Тенгмір». В оперативному журналі загону *D* (*Diversity*) з'явився запис Ярослава Шустра: *Anthropoid* десантувався о 2:24 на схід од міста Пльзень, в межах видимости Ейповиць; *Silver A* – о 2:37, на південний захід від Хрудіму; *Silver B* – о 2:56, на південний схід від Глинського.

Час точний, а точки помилкові. У боївки *Anthropoid* навігаційна хиба – 95 км, у *Silver A* – 43, у *Silver B* – 48. Хиби, як на сьогодні, дуже великі, але на той час, коли штурмани установляли курс по зірках, не аж так. Ставалися й прикріші: восени сорок першого Отмар Рідл з боївки *Benjamin* приземлився, замість Чехії, аж в Альпах (пілот схибив на 460 км).

«Уночі найважче літалося в небі найвіддаленіших цільових площин – Польщі та Чехії. Хоч з якого англійського летовища злітали, а вже за лічені хвилин були над Каналом, чекаючи на зустріч з мессерами. Далі – весь час над ворожим тереном. Літавши до Польщі, можна було сяк-так орієнтуватися за питомими ознаками балтицької бережини, а рівнинний ляндшафт уможливлював польоти й на низьких висотах. Не те в Чехії. Єдиними тамтешніми орієнтирами були Дунай та Ельба. Знайти за таких умов місце висадки – се означало мати талановитого штурмана (а таких бракувало) і неабиякий талан». ***Рональд Гокі****.*

Від жовтня сорок першого до квітня сорок п'ятого УСО десантувало в Чехії двадцять дев'ять боївок. Більшість – далеко від місця призначення, а тож і далеко від явок. Бойовик ставав гнаним вовком, і гонитва найчастіше кінчалася загибеллю. Не лише бойовика та його сім'ї, а й тих, з якими він мав бодай найменший контакт. За ковток кави симпатики могли заплатити – й платили! – життям.

Між двадцять сьомим травня, днем, коли *Anthropoid* учинив замах на Гайдриха, і дванадцятим червня, днем, коли з Богемії та Моравії було знято стан облоги, німці стратили поза три тисячі чехів і чешок; близько п'ятисот – за схвалення замаху. Перегодом на смерть було засуджено 294-х помічників і посім'ян атентатників. З семи мільйонів чехів слідством було так чи так зачеплено п'ять мільйонів.

3. ЗЛАГІДНИЙ КУБІШ І ЗАПАЛЬНИЙ ГАБЧИК

Третя, праворуч, людська голова

У квітні сорок першого полковник Франтішек Моравець, начальник 2-го відділу (розвідка) Генерального штабу Чехословацької армії, заходився шукати за можливими бойовиками. Вимоги заявляв високі: совісні, кмітливі, заповзятливі, меткі... Нагледів багатьох і багатьох, а серед них і Габчика з Кубішем.

Ян Кубіш.

Йозеф Габчик.

«Обидва були звичайнісінькі хлопці. Кожен цілком інакший, та все ж мали й багацько спільного. Дисципліновані, завзяті. Кубіш був злагідний на вдачу, добряча душа, мухи не скривдить. Габчик, навпаки, запальний, непосидючий, та міг бути і розмисливим». ***Володимир Шкаха****.*

Ян Кубіш народився (1913) на Височині, в Дольних Вілемовицях, у великій – п’ятеро дітей – сім’ї шевця. Мати – красуня на все село – померла в пологах. Швець узяв удовицю з чотирма дітьми. А щоб поменшало в хаті ротів, відпровадив шестилітнього Яна на виховання бабусі. По школі Кубіш ставав за наймита, ламав камінь... Учащав до католицької тіловиховної спілки «Орел». Уганяв і за дівчатами. Ті коло нього, який успадкував материну вроду, сліпма упадали. Кривди, заподіяної батьком, не забував. Перед вильотом, залишаючи братові листа в Англії, писав: «Ох, хотів би знати, що він сьогодні за мене каже. Чи пишається мною? Своїм сином, якого вигнав був з хати?».

Військо. Їглавський піший полк. Кубіша атестовано як компанійського і завзятого. Навесні тридцять восьмого – 13-й сторожовий курінь, який мав стати в обороні Моравської брами[7]. Німецька займанщина. Утікає до Польщі, знайомиться з Йозефом Габчиком. Франція. Іноземний легіон. З початком війни – 1-а Чехословацька дивізія. Пописався в боях на Луарі – Воєнний хрест. Англія. Загін *D*. Виснажливий вишкіл, та він знаходив час на денник: «Не знаю, скільки ще проживу, бо доручено мені дуже важливу, а заразом і дуже небезпечну справу, та я не маю страху. Іду на діло своєю волею, не спинить мене і те найгірше, яке може спіткати».

[7]*Моравська брама* – гірський прохід між східніми відногами Судет і західніми відногами Бескидів.

Найгірше спіткало вісімнадцятого червня 1942-го на криласі празького собору Кирила та Методія, де разом з Кубішем загинули: Адольф Опалка, командир боївки *Out Distance*, та Йозеф Бублик з боївки *Bioskop*.

Німці вимордували чи не вісіх Кубішів: батько Франтішек, брат Рудольф з жінкою Марією, сестра Франтішка з чоловіком Рудольфом, брат Ярослав, сестри Марія, Власта, Їтка... Уникнув смерти лише малолітній Франтішек, але останній погляд на мертвого Яна підломив його психічно. Підломив назавше.

«Не пам'ятаю, який то був день, коли наглядач викликнув по іменах батька, братів і мене. Чекав на нас чорний ворон. Дорогою ми не могли обмінятися ані півсловом. Пасли кожен наш рух. Привезли до якоїсь вілли, де було вже багато наших родичів. Стояли ми уздовж коридору лицем до стінки, один побіля одного. Я помітив, що людей, чиї імена названо, кудись виводять. Настала й наша черга. Першим ішов Руда, за ним – Ярда, а далі – тато. Коли Ярда повертався і минав мене, нароком перечепився за килим і шепнув: «Не впізнавай!». Викликнули мене. Завели до великої овальної і добре освітленої кімнати. Посередині стояв довгий цинкований стіл. Обіруч – у цивільному – гестапівці. Перекладач сказав, що мушу обійти стіл і на все уважно подивитися. На мене напав жах. На столі, на підставках,

*стояло сім людських голів[8]. Не своїми пройшов я повз них. «Упізнав когось?», – спитав гестапівець. Відповів, що ні. Знову погнали круг столу. Спинили перед третьою, праворуч, головою: «Нікого тобі не нагадує?». Відповів, що не знаю, ніколи не бачив. Дивився в обличчя мертвого Яна... Упізнав його, впізнав і той давній шрамик на скроні... Хтось ревнув: «Геть!». **Франтішек Кубіш**.*

[8]З наказу гестапа патологоанатоми Інституту судової медицини, відтявши голови Кубіша й Габчика, вмістили їх до скляних посудин з фіксувальним розчином. Голови Опалки, Вальчика, Бублика, Грубого, Шварца було відтято і препаровано. Усі мали стати експонатами Музею злочинів.

Останнім набоєм з кольта

Йозеф Габчик народився (1912) в селі Полувсі, неподалік Жиліни, на Словаччині. Батько його був «американець», заокеанський заробітчанин. Стягся на хату та на клапоть ґрунту. Габчики хоч і тягли біду, та дітей своїх у науку давали. Йозеф вивчився на слюсаря. У війську – кошицький піший полк – залишався до 1937-го. Вийшов у запас і влаштувався на Тренчинський завод бойових газів. Запобіг захопленню заводських складів німцями. Польща. Франція. За хоробрість у боях на Марні (командував кулеметним роєм) мав Воєнний хрест. Англія. Замісник чотового, ротмістр. Загін *D*. Боївка *Anthropoid*.

Габчиковим напарником мав стати Карел Свобода. Не став. Викидаючись з парашутом, потовк обличчя й геть утратив самопевність. У десант – боївка *Wolfram* – його призначили аж у вересні сорок четвертого. Франтішек Моравець спитав Габчика в лоб, кого б він узяв за бойового товариша. Почув: «Яна Кубіша!». «Згода!», – сказав на те полковник і не пожалів. «Завше тягли в один гуж, – споминав майор Майкл Едвардс, – й ніколи не спинчалися, чий чорт старший». Самого ж Габчика змалював так: «Беручкий, видержливий. Зірок з неба не хапає, не спішить навчитися нового, але певний і запопадливий». За палахливість – ні слова. А якраз її й помітила Памела Елісон, з донею якої, Лорною, женихався Габчик (з її сестрою, Едною, лицявся Кубіш): «Коли Йозеф запізнювався на автобус або перекидав склянку з чаєм, спалахував, мов той сірник, і лаявся на всі

заставки, та швидко й осідався. А осівшися, збивав з себе сміхи».

У найважливішу мить Габчикового життя палахливість насміється з нього: він не вистрілить на живу мету. А в найостаннішу мить життя вистрілить. Найостаннішим набоєм з кольта ч. 539 370. У скроню. Після бою, що тривав сім годин. У крипті[9] церкви Кирила та Методія. Там застреляться також: Йозеф Вальчик (*Silver A*), Ян Грубий (*Bioskop*) і Ярослав Шварц (*Tin*).

[9]*Крипта* – склеписте приміщення під вівтарною частиною храму, де покояться мощі святих і страдників.

4. СТРИБОК НА СНІГ

Несподівані Негвізди

«В операції Anthropoid задіяно двох бойовиків, які десантувалися з літака вночі проти 29.12.41. З-поміж спорядження мають два металеві контейнери, вміст яких подано у додатку.

Метою операції є замах на Р. Гайдриха, німецького намісника у Чехословаччині, а металеві контейнери містять приладдя, потрібне для нападу на нього. У більшому – знадібок, який має забезпечити напад у тих чи тих його варіянтах, а саме:

а) по дорозі Р. Г. на празький Град; б) по дорозі на місце урядування; в) наскок на автомобіль або на панцерований залізничний вагон; г) наскок під час подорожі Р. Г. у сальон-вагоні; ґ) замінування шляхів сполучення, якими він має намір їхати; д) замах під голим небом, коли Р. Г. відвідуватиме ті чи ті церемонії або масові заходи.

Час та місце нападу бойовики оберуть якнайшвидше і на власний розсуд. Обох було навчено усіх способів убивства з тих, що нам відомі. Обидва погодилися на участь в операції, без огляду на можливість чи неможливість урятуватися. З даним пляном чеський Опір не ознайомлено». ***Таємний звіт***

полковника Гескета Причарда генералові Г. С. від 22.01.42.

Двоє бойовиків, помахавши п'ятьом, які залишалися, скочили один по одному в люк. Слідом спускався вантажний парашут. Кубіш приземлився серед поля на захід від села. Підібрав стропи, погасив купол, відстібнув лямки і розглянувся по Габчикові. Той лежав у канаві: вивихнув пальця на лівій нозі. Спантеличив його сніг, на який ніколи з літака не стрибав. З відстані двохсот-ста п'ятдесяти метрів чорна земля «кидається» на спадуна, змушуючи його підгорнути ноги та схилити голову на груди. А засніжена – ні, не кидається. Габчик не міг сього знати.

Англійці навчали атентатників, кваплячись якшвидше збутися того, хто знав чимало всякої всячини з життя герцога Віндзорського[10], який увійшов у неславу, лигаючись з Гітлером. Крім того, Лондон і в гадці не мав, що Москва, яка й собі гострила ніж на Гайдриха, може його, Лондон, заломити. Уліті сорок другого гестапо взяло в Польщі такого собі Леоніда Васильєва. З'ясувавши, що він умочений в замах на Гайдриха, вислало його комісії Панвіца. Васильєв зізнався, що на замовлення московських чекістів мав таки забити намісника. Виказав і свого полигача, колишнього – з біляків – полковника Олександра Воєводина[11].

[10]*Герцог Віндзорський* (1894-1972) – він же Едуард VIII, король Сполученого Королівства Великої Британіі та Північної Ірляндії. Зрікся корони.
[11]*Олександр Воєводин* (1888-1944) був секретарем Спілки російських письменників та журналістів Чехословаччини. Загинув у таборі «Флосенбург».

Є версія, згідно з якою ідея ліквідації Гайдриха навернулася на думку Вільямові Стефенсону[12], а її опрацювання взяв на себе ляйтенант військово-морської розвідки, майбутній «батько» Джеймза Бонда – Ян Флемінг. Версія, може, й непевна, але те, що англійці хапалися як попівна заміж, – понад усякий сумнів.

[12]*Вільям Стефенсон* (1896-1989) – канадійський мільйонер, який, очоливши Координаційну службу безпеки Великої Британії, фінансував чимало її таємних операцій. Став прообразом агента 007 в романах Яна Флемінга.

Згорнувши Габчикового парашута, спадуни розшукали вантажний і все своє майно перетягли до захаращеної садовим реманентом сторожки.

Сторожка Антоніна Седлачка.

Скинули комбінезони, повиймали з мішків найконечніше, а решту – з парашутами та комбінезонами – забгали за купою мотлоху. Попоїли м'яса з бляшанки. Кубіш пішов на звіди. На північ від сторожки лебеніло село, на південь – лісистий згірок.

Ніч перекалатали в лісочку, яким поросла покинута каменоломня, в яскині.

Яскиня в Негвіздах.

Світанком вийшов на них по численних слідах лісник Алоїз Шмейкал. Довідалися, що село – не сподівані пльзенські Ейповиці, а Негвізди, які лежать за двадцять два кілометри від Праги.

Лопатки не винні

Габчикові дошкуляла нога, і Шмейкал через мірошника Бретислава Бавмана розстарався лікаря. А «сокіл»[13] Бавман знався з Франтішком Піскачком, ватажком «сокольської» п'ятірки на празьких Височанах. Піскачек і притулив бойовиків в Еми Ходлової, на вілі, яка взимі стояла пусткою.

Франтішек Піскачек.

Ема Ходлова.

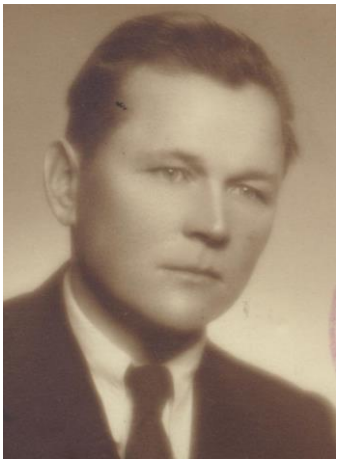

Бретислав Бавман.

Початком січня Кубіш навітав у Негвіздах Антоніна Седлачка, хазяїна сторожки. Частину знадіб'я забрав, а частину Седлачек заховав певніше.

[13]*«Сокіл»* – тіловиховна спілка, діяльність якої німці заборонили. Поділившися на п'ятірки, спілка діяла нелегально. Більшина тих, що стали до помочі атентатникам, походила з «Сокола».

Кубіш мав що вивозити: п'ятнадцять кілограмів пластичної вибухівки; п'ять кілограмів вибухівки звичайної; шість бомб (*PT mod. 73 MK I*), дві ручні гранати Мільса; димові шашки; протитанковий міномет *Spigot* з міною (разом 60 кг); запальні шнури; капселі-детонатори; два кольти *M1911 (A 1)*, два – *M1903 (Pocket)*; чотири начинені пістолетні магазини, сто пістолетних набоїв розсипом; автомат «стен-ган» з двома запасними магазинами і сотнею набоїв; бойові ножі; польові компаси; кишенькові ліхтарики; лопатки; бляшанки з м'ясом; вітамінізований шоколад; боклажки з коньяком; еластичні бинти; таблетки на чищення води; таблетки на подолання втоми; капсульки з ціянистим калієм.

По третіх відвідинах лишилися в Седлачка ґумові оболонки з металевих контейнерів, бляшанки з англійськими написами, паковання, мішки... Небезпечне вереття закопав він у компостній ямі.

Зараз же по замаху гестапівці нікого у Негвіздах не займали. Наскочили аж у липні. Перенишпоривши Седлачкову хату, взялися за обійстя. Вигортали з ями компост. Кинули, коли Антонін Седлачек розлучавсь уже з білим світом.

А загадав же Франтішек Моравець: «...закопайте якнайглибше – лопатки маєте! – парашути, комбінезони та всі речі, що призначалися лише на час перельоту, а в разі чого закопайте також основне знадіб'я». Не закопали. Зашамоталися.

5. СМЕРТЬ НА ВЕЛОСИПЕДАХ

Ліда плюс Атя

У середу, двадцять сьомого травня, пізнього вечора, Гайнц Панвіц читав опис панянського велосипеда, який вранці привезли з Кірхмаєрової[14] в гестапо:

[14]Нинішня Зенклова.

«Рама – чорна, лакована, із золотавим написом «Й. Крчмарж, Вело-Мото, Теплиці-Шанов» та оздобою у вигляді біло-червоної зірки; вилки – жовтаво-чорні; по ободах коліс – червоний опоясок завширшки дев'ять міліметрів; переднє колесо угнуто вправо (скоріше за все, наслідком зіткнення); у задньому колесі бракує шпиці, а його захисна сітка має значні пошкодження; на рукоятках керма темно-червоні картонажні наконечники; сідло шкіряне, брунасте, з вибитим знаком лебедя; брунаста торбочка на начиння; нікельована помпа з підніжком і ґумовою, завдовжки 25 см, рурочкою; заводське число – 40 363».

Злощасний велосипед.

Заводське число! Того самого вечора поліція шпорталась по прибутково-видаткових книгах теплицького «Вело-мото». За пусто-дурно! Не знайшли, хто й коли купив велосипеда з числом 40 363. Купив же його в серпні тридцять п’ятого Франц Голцнер своїй дочці Ліді. У Теплиці загощував закоханий в Ліду столичний гімназист Властимил Моравець. Атя. Коли ж Теплиці, як і вся Судетська область, відійшли під Німеччину, Голцнери замешкали близько Аті (Елішки Красногорської, 10/2).

Ліда Голцнерова.

Атя Моравець.

Вийшов заказ мати жидівським сім’ям велосипеди. Ліда сховала свій в Марії Шебестової, та по часі...

«...зважила, що може покластися лише на тих людей, яких знає здавна, а такими були якраз Моравці. Атина мама помагала усім, що добігли халепи». ***Едіт Голцнерова***[15]*.*

[15]*Едіт Голцнерова* (1925) – сестра Лідії, живе у шведському Гелсінборгу.

Уживаний Лідин велосипед (їздитиме ним Габчик) Марія Моравцова помістила в гаражі Йозефа Янечка, в якого вже стояв і новенький «Огар», яким їздив Ян Кубіш.

У закруті

У середу, двадцять сьомого травня, по восьмій годині, Кубіш з Габчиком узяли в Янечка велосипеди. Їхати мали якихось сім кілометрів. Дорога забирала двадцять п’ять хвилин. Вони встигали. На кермі в кожного висіло по замизканому

портфельчику. В Кубіша – з двома бомбами, в Габчика – з елементами автомата: тіло (безшовна сталева трубка), замок, спусковий механізм, ствол і магазин. Відкидний залізний приклад Габчик спиляв: битиме від стегна.

Близько дев'ятої стали на трамвайній зупинці в Кірхмаєровій, крізь яку чотирнадцятка їхала з Лібні на Кобиліси. Дивилися просто в гирло вулиці В Голешовичках, яка під гострим кутом уганялася в Кірхмаєрову.

Лихоносне перехрестя.

Кубіш обіпер велосипеда на сітчастий пліт розсадника, Габчик неподалік – на ліхтарний стовп. Запнувши портфель пильовиком, який звисав йому з правої руки, навпомацки склав автомата.

Перейшли на той бік перехрестя під цегляний, з ґратами, паркан. Габчик – на кінці поворотної дуги, Кубіш – трошки нижче, в затінку крислатих лип, віття яких перевисало через паркан. Дев'ята п'ятнадцять, дев'ята двадцять... Мерседес не об'явився. Не об'явивсь і за півгодини. Чекання ставало невитерпним, било по нервах. Обидва безперестанку курили. Ручка Кубішевого портфеля просякла потом. Габчикові з мокрої долоні вислизав «стен». Ось-ось й вони братимуть на себе очі людей, що купчаться навпроти, на зупинці трійки, яка раз-по-раз підіймається сюди від Тройського мосту[16].

[16]Нинішній міст Барикадників.

Того дня Гайдрих не поспішав. По обіді мав сісти за штурвал юнкерса-52. У постої «Вовче лігво» чекав на нього Гітлер[17]. Мило побалакав з Ліною, покатав на поні Зільке[18], забавлявся з Клявсом[19] і Гайдером[20]. Близько десятої Йоганес Кляйн, височенний жилавий блондин, подав під ґанок мерседес.

Йоганес Кляйн.

Кинувши на заднє сидіння шкіряний плащ, Гайдрих знічев'я обняв Ліну. Сказала: «Які ніжноти! Наче не знати на скільки летиш. Не лякай мене...».

[17]Двадцять сьоме травня могло бути останнім днем перебування Гайдриха в Чехії: Гітлер мав на думці настановити його намісником Франції.
[18]*Зільке Гайдрих* (1939) – старша дочка Гайдрихів. Закінчивши кар'єру манекенниці, провадила Будинок моди.
[19]*Клявс Гайдрих* (1933-1943) – старший син Гайдрихів.
[20]*Гайдер Гайдрих* (1934) – молодший син Гайдрихів, інженер, колишній технічний директор авіобудівельної компанії «Дорньє».

На вулицю В Голешовичках мерседес повертав з великим запізненням. На кругленькому годиннику в ясеневій панелі була десята тридцять чотири. На спідометрі – 20 км. Трамвайна зупинка перед правим поворотом не мала посадкового острівця. Наздогнавши чотирнадцятку якраз на зупинці, Кляйн, порушуючи правила, зачав об'їжджати її з лівого боку, а назустріч йому від зупинки «В Голешовичках» рушила трійка. Мерседес не влазив у простір між двома

коліями. Кляйн мусив проскочити й наддав газу. На початку поворотної дуги швидкість була близько сорока кілометрів. Кляйна могло винести на хідник і кинути на цегляний паркан. Він ударив по гальмах.

Габчик скинув з руки пильовик, узяв «стена» напоготів. Коротка черга в груди, дві довші в голову... Натис на гачок. Тиша. Вів стволом зліва направо і натискав, натискав... Трясця твоїй матері! Кинувши автомата, побіг. А велосипед? Лишився, стягаючи смерть на Ліду Голцнерову. А кольт?

Colt M1911 (A1)

Під час американсько-філіпінської війни з'ясувалося, що малосильні дев'ятиміліметрові револьвери не відповідають умовам сучасних боїв. Зайшла потреба в сильних пістолетах. Полковники Джон Томпсон (автомат Томпсона!) та Луїс Ла Гарде обчислили, що такий пістолет мав би мати калібр не менш, як 11,43 мм. Саме в той час Джон Бравнінг колотився із своєю автоматичною «дев'яткою». Обізнавшись, що вимальовується військове замовлення, змінив калібр і, випереджаючи конкурентів, повіз пістолет на завод Кольта (Гартфорд, штат Конектикут). Сам стежив за виготовленням кожного гвинтика, і в березні 1911-го автоматичний пістолет Бравнінга було взято на озброєння під назвою «кольт М1911». Уславлений в боях Першої світової, він став пістолетом-легендою і по невеличкій видозміні сподобився назви почеснішої: «урядовий *М1911 (А1)*».

Кольт не затинався. Ніколи не вилітала з нього сліпа куля: мав два запобіжники (один замикав курок і шептало, а другий – спуск). Куля, що вилітала, несла в собі наслідок

конче високої зупинної дії: била наповал й на далеку відстань, а постріл зблизька відкидав жертву на кілька метрів. Важкого (1 105 г), але похватного і плаского, з сьома набоями в магазині, кольта Габчик уклав за пояс і якби вчасно його вихопив... Не вихопив, побіг.

«Крім «нового» (neocortex), ми маємо і «старий» мозок. Обидва єднає лімбічна система, яка вможливлює нам виконання життєво важливих повинностей (з-поміж ними й тих, що виникають за обставин обтяжливих). Помилкою було б думати, що на наші чини впливає самий neocortex. Останній, звісно, впливає, та лише після того, як задоволено потреби старого мозку. Мозговий аналізатор установлює: задум не повівся, а далі все біжить по нотах, яких neocortex «не писав», бо активізувався засадничий, себто захисний, відголос організму: напад або втеча. Напад скоєно, наслідків нема. Залишається втеча, і запобігти їй годі. Виїмок становлять адинамічні психопати, які геть не мають емоцій». ***Ян Цімицький, психіятр.***

Кляйн кинувся за втікачем. Габчик, згадавши за кольт, випалив з-за плеча. Мимо! Шарпався з вулички у вуличку – Кірхмаєрова, На Колінській[21], На Запальчі[22]... Знов з-за плеча і знов мимо. Вивіска: *Франта Бравнер. М'ясо*. Ускочив. Ануж, німець не помітить. Помітив. Вибігши з м'ясарні, Габчик налетів на Кляйна. Спалах! Кляйн, хапаючись за кам'яний стовпчик, зсунувся на землю.

[21]Нинішня Габчикова.
[22]Нинішня Помезні.

У вагон сімнадцятого трамвая увійшов біля Тройського мосту низенький (164 см), без кепки, без пильовика, захеканий чоловік. Клопотав собі мозок: що сталося з автоматом?

Sten gun MK I

Коли в кінці весни 1940-го німці витіснили англійський експедиційний корпус з Франції, Англія відчула брак автоматів. За таких обставин Реджинальд Шепард з «Компанії легкої зброї» та Гарольд Тепін з «Королівського арсеналу» в Енфільді й склепали в поспіху невибагливий, дешевий (п'ять долярів), а найголовніше – технологічний (освоював його всякий завод) *Sten gun MK I*[23]. Багатьом заводам Генеральний штаб і замовив сто тисяч «стенів».

[23]Назва Sten – акронім: Шепард (S), Тепін (T), Енфільд (EN).

Автоматика «стена» – відбій вільного замка, вогонь – з заднього шептала; замість клясичного запобіжника – витинка на коробі ствола, в яку влягалося руків'я замка; розбивний механізм урухомлювався поворотною пружиною; замок, в який вмонтовано бияк, заступав розбивач; а магазин було скопійовано з німецького пістолет-кулемета *MP-28*.

Магазин – то була ахілова п'ята автомата. Пружина, яка виштовхує набої, з часом слабла, і початковий набій скошувався. Затинка! Вояки знайшли спосіб, як її уникнути: начиняли магазин несповна і безпосередньо перед боєм.

Англійське вояцтво, звикле на важкі, з показними лакованими прикладами пістолет-кулемети Томпсона, легкий (2 800 г) «стен» поневажало. Казали: «Бляшанка!». Казав ген-ген пізніше й полковник Піт Вілкінсон: «Біс їхнього батька знає, хто хлопцям того автомата втелющив. Я б ніколи не озброїв їх «стеном». Який він є, переконавсь на гіркому досвіді. Певен, що то була витівка якогось чеха. А

може, хлопцям утеребив бляшанку й котрийсь англійський нехлюй».

Магазин Габчикового «стена» мав усі тридцять два набої, й начиняли його не безпосередньо перед замахом, а п’ятьма місяцями раніше. Усвідомивши, що автомат затнувся, Габчик мусив би відстібнути магазин, натягти замок, виколупнути або витрусити скошений набій, і се все на очах у Гайдриха та його водія Кляйна...

PT mod. 73 MK I

Скрутивши за ріг Кірхмаєрової, Габчик почув, як позаду гримнуло. Бомба вибухнула під правим заднім колесом, вирвавши шмат кузова. Кубіш таки не влучив усередину. Промахувавсь і в Шотляндії, коли метав на вживаного «остіна», що збігав з естакади. Піт Вілкінсон, тоді ще молодий майор, лаявся: «Якого дідька ви, чехи, не гуляєте в крикет, як наші?! Наші влучають зразу!».

Після вибуху.

Там само, в Шотляндії, на військово-дослідній базі «Портон-Давн», мав клопіт з такою самою бомбою біолог Поль Фільдс: збільшував її убивчий потенціял. Збільшував таким чином, щоб Гайдрих ні в якому разі не уникнув смерти.

Мерседес понівечила «липка» фугасна бомба *PT mod. 73 MK I*, якій Вінстон Черчиль надавав особливої ваги. У жовтні сорокового записав: «Липкі бомби. Виробити один мільйон». Важила така бомба без малого кіло і являла з себе тканий – з пластичною вибухівкою – мішечок, зашморгнутий зісподу тасьмою; верхня частина мішечка скріплювалася з металевою кришкою, в яку вкручувався – під запобіжним ковпачком – запальник; запальник в'язала з розбивачем чека; мішечок обмотували причепленою до чеки полотняною лентою. Коли зняти ковпачок і кинути бомбу, лента під вагою тягарця злітала, висмикуючи чеку. Упавши на танк, м'який мішечок не відскакував, не скочувався, а «розтікався».

Липкі бомби неабияк показали себе в боях з танками Ромеля, та вояцтво їх однаково неполюбляло. Метати доводилося в незвичний спосіб – низом, мов кулю в кегельбані, й метати з відстані п'яти-шести метрів, що загрожувало життю самого метальника.

Кубіш дістав лицьове поранення (кров заливала очі), та влади над собою не втратив. Рвонув по той бік вулиці. Велосипед! Погнав на Лібень. Гнався позиченим «Огаром», яким позичайла обділили на заводі під час започаткованої Гайдрихом кампанії «Велосипеди – робітникам!».

Кий і пиріг

Попередник Гайдриха барон Костянтин фон Нойрат намісникував аби день до вечора, й чеські воєнні заводи тільки-тільки не спинялися. А Німеччина у великій війні. Нойрата випхали «на лікування». Гайдрих підніс платню; збільшив пайки: м'яса на чотириста грамів, масла – на

чотириста двадцять; повідкривав заводські їдальні; видав робітниками сто тисяч пар черевиків й тисячі велосипедів; запровадив таке саме страхування та соціяльне забезпечення, як у Німеччині; конфісковані у власників готелі обернув на робітничі пансіонати, а великосвітський курорт «Лугачовиці» – на заводський будинок відпочинку; запросив на Град, чого не бувало ні за Масарика[24], ні за Бенеша[25], робітників, запросив селян.

[24]*Томаш Масарик* (1850-1937) – перший президент Чехословацької Республіки (1918-35).
[25]*Едвард Бенеш* (1884-1948) – президент Чехословацької Республіки (1935-38). Від 1938-го до 1945-го – глава чехословацького еміграційного уряду в Англії. По еміграції – президент ЧР. У 1943-му підписав ганебну угоду із Сталіним, наслідком якої Чехословаччина стала сателітом совєтської імперії й була збольшевичена.

У Берліні насміхали: «Ти ба, чехів уже не ґвалтуємо. Зваблюємо...». Зваблені надривали пупа – аж очі рогом лізли, що не могло не непокоїти Англії. Непокоїла її й злагода між німецькими й чеськими військовиками.

«Чехи показали нам свої танки. Чеські танкісти запевняли, що вони цілком задовольнять танкістів німецьких. Співдія з чеськими старшинами була плідна й товариська. Нам ніколи не доводилося мати до діла із саботажем чи будь-яким опором». ***Себастьян Ікен, інженер-полковник.***

Чехи здали німцям триста двадцять дев'ять легких танків *LT-35* та *LT-40*, сімдесят танкеток *AH-1*, сімдесят п'ять автопанцерників. Сто двадцять шість *LT-35* і сорок вісім *AH-1* отримала від них союзниця Німеччини – Румунія. Чеські танки не лише нічим не поступалися німецьким, а й мали перевагу над кулеметними *T-I* та озброєними двадцятиміліметровою гарматою *T-II*. Чеські машини – се уславлена 6-та танкова німецька дивізія, яку за небачену швидкість в наступі називали у Франції «примарною». На південному крилі совєтсько-німецького фронту чеські *LT-35* належали до складу 1-ої румунської танкової та 1-ої словацької моторизованої дивізії. Там же за підтримкм чеських танкеток воювало шість дивізій румунської кавалерії та словацька мотодивізія.

Напередодні німецько-польської війни чеські заводи постачили Німеччині півтора мільйони гвинтівок та

пістолетів, шістдесят дві тисячі кулеметів, чотири тисячі гармат й мінометів. Чеською зброєю було забезпечено п’ять піших дивізій Німеччини. З чеськими гвинтівками й гарматами вирушив на захоплення Польщі словацький корпус: дві піші дивізії та мотобригада. За рік іще чотири німецькі дивізії отримали зброю чеського виробництва, а на початок німецько-совєтської війни кількість її збільшилася в кілька разів.

Отже, чеська політика Гайдриха – кий і пиріг. Карав без милости. Початок його влади – півтисячі скатованих та поза дві тисячі в’язнених. Утім, «кий» не відбив у чехів охоти до «пирога». Навесні сорок п’ятого в німецькі війська надійшло чотири тисячі нових автогармат і танків. Тисяча сто тридцять шість були чеські.

Засяг – шість хвилин

Мчавши лібенським узвозом, Кубіш збив з ніг Анежку Рожкову. Упав, і вона помітила, що він затуляв заюшене обличчя носовиком. У Лібні, кинувши заляпаний кров’ю велосипед під взуттєвою крамничкою «Батя»[26], побіг на Странського[27], 3. До Новакових. Марія Новакова, не гаючись, послала свою меншеньку – Їндришку – по велосипед.

[26]Крамничка й досі там (Зенклова, 13), і торгують у ній по-старому – взуттям.

[27]Нинішня вулиця Новакових.

Цецилія Адамова (В Голешовичках, 44) та Жофія Чермакова (На Рокитці, 26) бачили Кубіша, бачили Їндришку. «Дівчинко, куди? То не твій велосипед!». – «Мого тата. Він його тут лишив». – «А що йому сталося? Увесь був закривавлений». – «Розбився, а як, не знаю. Я в школі була». Пані мовчали за те, що бачили й чули. А голосники не вгавали: «Того, хто не завідомить поліцію, буде розстріляно з усіма посім’янами. Того, хто не завідомить поліцію...». Пані завідомили. Завідомила й Анежка Рожкова.

У лібенських пань випитували не так за чоловіка із заюшеним обличчям, як за час, що збіг між появою велосипеда і появою дівчинки. Двадцять, п’ятнадцять, десять хвилин? Поладналися на дванадцяти. Значить, мешкала за шість хвилин ходу. Поклали на мапі круг з шестихвилинним засягом. Дівчинок з того круга – а було їх сорок дві – скупчили в гестапівській кінозалі, повикидавши з неї крісла. Та чи та вела велосипед, а лібенські пані спостерігали з будки кіномеханіка. Після першого кола пізнаття залишилася дванадцятка дівчат. Після другого залишилося їх п‘ятеро. Ні Цецилія Адамова, ні Жофія Чермакова або не впізнали малої Їндришки (мати підкоротила їй волосся), або не схотіли впізнати.

6. ЗМІНА ТАКТИКИ

Пирій і шовкові сукні з лелітками

Не крамничка «Батя», як у Лібні, а «Батя» – торгівельний палац на Вацлавському майдані. За склом вітрини плякат: «10 000 000 крон за повідомлення, яке поможе спіймати злочинників. Хто впізнає виставлене?». Бежевий з такими самими ґудзиками пильовик; вишмульгана, верблюжої вовни кепка з блакитно-жовтою етикеткою крамниці «Білий лебідь»; панянський велосипед; портфелі – більший і менший.

Устійнивши, що пильовика чистили, гестапівці познаходили клієнтів усіх хімчисток, і мав біду той, що не міг показати свого пильовика. Потерть, яку витрусили з течок, обстежили на всі способи: пирій!

Пайок чехи мали хоч ноги відкинь: хліба – три з половиною кілограми, масла – сто двадцять п’ять грамів, молока – півтора літра. Базарів – хоч запали. А без них селяни гилили як за батька: кіло масла – вісімсот крон, сала – п’ятсот... Міський люд ударивсь у кролівництво. Мали кролів і Фафкови, в яких, на Колінській, 11, квартирували Кубіш з Габчиком. Пильнуючи Гайдриха, їздили велосипедами в Паненські Брежани. Скубли по узбочинах траву. Коли

минала їх намісникова легковичка, скидали капелюхи, вклонялися. Гайдрих кивав.

Упізнав обох. Габчика бачив очі-в-очі, а Кубіша за п'ять-шість метрів. На запитання Панвіца зашепотів: «...тинялися в околі». А Панвіц упізнав, що менший портфель – власність швалі, яка шиє шовкові сукні з лелітками. Більший було вшито тою самою ниткою і так само невміло, а тож й він від тієї поки що невідомої швалі.

Пильовика Габчикові дав височанський Вацлав Ходл, позичивши його в сусіди, в Їржи Гофмана. Кепочка з верблюжої вовни – Любоша Огоуна, хлопця, в сім'ї якого, на Липській[28], 18, бойовики жили сількісь день перед замахом. По тій кепочці Любоша впізнавали і в гімназії, і на Липській. Огоунів узяв жах. З біди вивіз знайомий капелюшник, пошивши таку саму. Пильовик, кепка, теки, веломашини... Усе могли купити. Мали в себе сто тисяч крон! Але позичали легковажно то се, то те. У самопосвятних помічників.

[28]Нинішня Вацлавакова.

«А не вб'єте моєї матері?..»

За Кубішем і Габчиком шукало дванадцять тисяч вояків та поліцаїв. Поатентатної ночі перетрусили тридцять шість тисяч помешкань. Темними порожніми вулицями йшли та йшли стежа за стежею. Від будинку до будинку, від підвалу до підвалу, від горища до горища. Затримано було п'ятсот сорок одну особу – без жодних добутків!

Кілька бойовиків не спалилося чистісінькою нагодою. Як-от Карел Чурда, який обночовував у Їндриха та Йозефи Бавцових (Люмирова, 11). Зачувши хазяйчине «йдуть!», вліз віконечком ванної кімнати у вентиляційну шахту. На Велварській, 75, Тереза Касперова, вдова розстріляного в жовтні полковника Богдана Каспера, заховала Адольфа Опалку в стінній ніші за високою спинкою канапи.

Тереза і Богдан Касперови.

Пізно помітила, що впустив краватку. Настоптала на неї. Стояла незрушно, як примерзла, аж забралася стежа геть з хати. Важила своїм життям і життям маленької Аленки.

Одразу ж після замаху слідчу комісію було посилено берлінськими, мюнхенськими, дрезденськими, кельнськими, хемніцькими криміналістами. Гайнц Панвіц мав під своєю зверхністю тисячу двісті фахівців, які за лічені дні перевірили поза тринадцять тисяч затриманих. Усяка підозра, всякий сигнал, усякий виказ – се все аналізувалося вмах. Прилетів начальник німецької розшукової поліції Артур Небе[29], а з ним – сто двадцять дійшлих агентів і десять побиванів, які наганяли холоду навіть на обметаних гестапівців. А слідство ані руш! Карл-Герман Франк підкрутив гайку: розстріляних за схвалення замаху – двісті тридцять один, за володіння зброєю – сорок два, за зв'язки з ворогами Німеччини – триста сорок три, за відсутність прописки – сімдесят сім. А слідство там, де й було. З намови Панвіца Артур Небе підказав Франкові: «Змініть тактику...». Скасувавши дванадцятого червня стан облоги, Франк пообіцяв амнестувати кожного (хоч і самого атентатника!), якщо повиниться не пізніше вісімнадцятого червня.

[29]*Артур Небе* (1894-1945) – генерал-ляйтенант поліції. Страчений як учасник антигітлерівського заколоту.

Шістнадцятого до «Печкарні», як називали Печків палац, сіру, похмуру озію гестапа, увійшов широкий в плечах смаглявий чоловік. Сказав: «У справі замаху», і його послали в кабінет Гайнца Янтура. Уже на приході чоловік виклав: «Я – англійський вояк». А затим питав та й питав: «А не вб'єте моєї матері? А не вб'єте?..». Янтур заспокоював: «З якої такої ласки?». А заспокоївши, доповів Панвіцу. Панвіц сположив «англійця» на руки Георгу Галусу, який умів витовкти зізнання.

Замість товкти Галус виклав на стіл кільканадцять схожих портфельчиків. Чоловік без ваги спізнав той, що його у Сватошових зашивав Габчик. «Адреса?». – «Мелантрихова, 15». Спізнав і велосипед: «Тітоньки Моравцової». – «Адреса?». – «Біскупцова, 7». Чоловік, з якого Георг Галус вісімнадцять годин сотав жили, був Карел Чурда.

Карел Чурда.

7. ЧОМУ БУТИ, ТОГО НЕ МИНУТИ

Світлина, яка забила сімнадцятьох

Зрада ходить, своїм звичаєм, опліч з геройством, і падають під тягарем обставин переважно ті, що мали або виконати наказ, або накласти головою. Карел Чурда, бодай не казать, зрадив, та не поспішаймо пояснювати його вчинок розхожим «пекельний вилупок». Чехи не поспішають. Упадає в око, що прізвище Чурди не набуло в них негативної символічности,

як прізвища інших зрадників. Можливо, тим, що за большевиків замовчувалися чини чеського західнього Опору, а з ними замовчувались і його «темні плями», а коли бойовиків-атентатників уже славили, скоєне Чурдою могло затемнити їхню пам'ять.

Карел Чурда походив з Нової Глини. Був наймолодший (народився в 1911-му) з шістьох дітей Розалії Чурдової, яка сама ставила їх на ноги. Сердечну приязнь до матері проніс через усе своє невдале життя. А починалося воно ще й як вдало. Підполковник 29-го пішого полку в Їндриховому Градці Павел Швець Чурду похваляв: «Вдачі гарячої й відкритої. Удатний, бистрий на розум, запопадливий і наполегливий». У підстаршинській школі те саме: «Веселий і певний, зважливий і беручкий». Словом, став з Карла Чурди заступник чотового. Далі – все, як у тих, що воліли битися з німцями: Польща, Франція, Англія...

У Франції, в Мулені-на-Альє, Карел Чурда гостював був у чешки Анни Крихової. Він їй запам'ятався. Чим? Тим, що на все німецьке вогнем дихав! Синові пані Анни казав: «Олдо, навчайся чеської мови. Коли вже не ми, то ви визволите Чехію». Клявся матір'ю, що помститься займанцям. Їржи Павел, який в Англії служив з Чурдою в автомобільній сотні, запам'ятав його як людину, «на яку в усьому можна покластися». Поклались і в загоні *D*. На батьківщину Карел Чурда вернув у березні сорок другого з боївкою *Out distance*.

Адольфа Опалку, Карла Чурду та Івана Коларжика польський екіпаж галіфакса викинув, помилившися на сто тридцять кілометрів. Явки, що їх мали бойовики, ляпнули. Вантажного парашута не знайшли. Опалка звихнув ногу. Коларжик загубив гамана, в якому, крім документів і грошей, була й світлина його коханої – Мілади Грушакової (узяв, зневаживши наказ). Зневажили бойовики й інший наказ – «не виходити на зв'язок із сім'ями». Коларжик подався на Валаське Межиріччя, Чурда – на Нову Глину, Опалка – на Решиці. Призначили з'їхатись у Празі.

Якби полковник Франтішек Моравець кинув оком на денник Адольфа Опалки, то не без жалю сказав би: хай які накази видавай, а він таки знайде спосіб побувати в Решицях.

Адольф Опалка.

«4 січня 1942. Отже, сповнилося мені сьогодні двадцять сім... усю дорогу не йшли мені з голови слова: «туга за батьківщиною – найстрашніше з того, що знаю». Так, тепер і я знаю, і я розумію. Але ту «чеську неміч» Божени Нємцової, якої я не розумів був, годі зіставити з моєю непогамовною тугою. Чого б я тільки не віддав, щоб опинитися вдома. (...) Як може хтось розводитись за красу, не бачивши Решиць, не бачивши путівця з Кордули на Решиці, марева над житами, не бачивши нашої каплички в молоці квітучих черешень, не пройшовши босоніж курною теплою стежкою в лощовині... Гусаків сад, Лиса гора, водомиї під «виром». (...) Усюди, всюди часточка мого єства. В Англії мого залишиться мало, хіба що в Шотляндії... Прожито двадцять сім років. Смерть за батьківщину. Я з тим давно зжився і готовий на все».

Умовленого дня з'їхалися Опалка з Чурдою. Коларжик не з'явився.

Іван Коларжик.

На звороті світлини Мілади Грушакової була її адреса. Уникнувши пастки у Валаському Межиріччі, Коларжик утікав від гестапа п’ять днів. Укінці, лишившись як на билині, отруївся. А всі Коларжики й усі Грушаки – сімнадцять душ! – наложили головою.

Сумний брат

Пізньої весни 1942-го полковник Франтішек Моравець на командира вісьмох бойовиків, які волею випадку знайшлися в місті, призначив Адольфа Опалку. Освічений (військова академія), інтелігентний, з логічним мисленням, він помагав Кубішеві й Габчику, але замаху не схвалював. Бойовий старшина, навиклий мати на совісті життя таких, як він сам, вояків, не бажав мати на совісті життя тисяч невинних.

Опалкові, звісно ж, було відомо, що написав майор Майкл Едвардс за Чурду: «Дужий, завзятий, тямущий. Цілком на рівні вимог, які заявляються підстаршинам», і знагла: «...аж такий зарадний, що може стати небезпечним».

У Чехії Чурда в один раз перемінився: невеселий, немівний. Узивали його сумним братом. А він не затаював, що муляє йому душу: «За винятком тих, що нам подають помочі-порятунку, землячки вживають життя без війни на повну котушку». Двадцять шостого травня спитався в Опалки, чи може поїхати завтра до сестри Марії в Колін по випрану білизну. Опалка залюбки погодився: не хотів мати «небезпечно зарадного» в місті, з якого мало стати пекло.

Вихопившися з нічної облави, Чурда рано-вранці сів на потяг. У Новій Глині зживав своє – особисте! – пекло. Читавши поіменники загиблих, загадувався долею матері. Ніч у ніч злазив з горища й незмінно чув: «Амнестія-бо! Повинися... За братів-сестер, за діточок їхніх подумай». Не спав. Зганяло сон з очей неньчине: «Заради кого, Карличку?».

З Карла Чурди – Карл Єргот

Улізти в Чурдину шкуру не так і важко. Досить й собі почитати ті газети, в яких з'являлися не лише жахливі поіменники, а й жахливі статті. Такі, як «Серце підказує розуму» від метра чеської поезії Ярослава Сайферта:

«Німецький народ б'ється на всіх фронтах. Б'ється жертовно і – нема сумніву! – перемагає. В отсій воєнній добі нам, які не відмежовують себе від Райху, мусять важити не наші права, а наші обов'язки (...) важити удвічі й утричі більше саме сьогодні, коли лондонські емігранти своїм зухвалим злочином позбавили нас того, що ми прагнемо побудувати спільно з Райхом».

«Національна праця» подала статтю майбутнього нобеліянта двадцять дев'ятого червня. Того самого дня, коли Чурда отримав п'ять мільйонів крон, пашпорт на ім'я Карла Єргота, пишні покої на Французькій, 8, і запевнення, що в гестапі матиме тридцять тисяч крон місячно. По якімсь часі Карл Єргот узяв за жінку свість гестапівця Роберта Ерета, Марію Бауер. Мав з нею сина.

Сімнадцятого травня 1945-го в поліцію містечка Манєтин заявився широкий в плечах смаглявий чоловік і замість повітання вимовив: «Чому бути, того не минути. Я – Карел Чурда!». У в'язниці з ним годинами розмовляв капітан Честмир Шикола, який на завдання Генерального штабу аналізував діяльність англійських боївок:

«Мене займав мотив зради. Чурда сказав, що боявся за матір, яка трохи не збожеволіла, поки він ховався на горищі, що сам він під наплинком сотень і сотень смертей вже не міг мислити тверезо. На запитання, чому й згодом вірою й правдою служив німцям, відповів: «На вовчому хуторі по-вовчому й гутори».

Чурді додала решту загибель сім'ї Олдриха Пехала, якого він не знати як шанував. Пехалова боївка *Zinc* зазнала після висадки тяжкої скрути: навігаційна хиба, провалені явки,

втрата документів... Шукавши за підпільниками, Пехал ускочив у налаштовану гестапівцями западню.

Олдрих Пехал.

Осилений десятьома лобасами, розірвав сталеві залізка і скалічив ними одного з тих десятьох. Узяли на муки – нікого й нічого не виказав. Звели на очі з батьками: «Уб'ємо обох через твою затятість!». Не мовив ні слова. Повісили його в Мавтгавзені.

Двадцять дев'ятого квітня 1947-го, об одинадцятій п'ятдесят сім, кат Франтішек Ненагло повісив гестапівського попихача Карла Єргота. А може, все ж таки і бойовика *Out distance* Карла Чурду?

Чим пекло встелене?

Полковник Володимир Мадєра, який знав вояцтво всіх чехословацьких боївок, не квапився звести на Карла Чурду пеню: «Учинок, бодай не казать, ганебний: послав на смерть стількох людей... Та хто з нас може напевно сказати, що знесе, витримає несосвітенний психічний тиск?».

Самохіттю став до побою. Самохіттю вписався в загін *D*. Самохіттю вилетів на завдання, з якого не було вороття. А він же й пекельний вилупок? Ні, поведінка Чурди мала свою логіку. Приїхавши з Нової Глини до Праги, хотів знайти когось з товаришів у Сватошових, але ті сахалися його, як зачумілого, й сльозами просили відійти якшвидше. Гадав,

що, виказавши двох, урятує і свою сім'ю, і своє село, й сотні незнаних. Гадав, що сягне по капсульку, та Георг Галус наказав роздягти його до голого тіла. Словом, високі наміри, якими пекло встелене.

Міг укоротити собі віку, як ті в катакомбах? Але тих було семеро! У катакомбах панувала масова психоза. Позитивна, сказати б: один одного підтримували на дусі, один одному навіювали, що «соколи» мають ось-ось їх вивезти, один одного впевняли, що по них вишлють літака з Англії... А якби хтось з них опинився сам-на-сам, як Чурда, з горою трупів, з горою, що день-крізь-день громадилась?

З пісні слова не викинеш: Карел Чурда виявивсь завбачливішим за тих сімох. У час вимкнувся з оточення. А вони не лише зосталися, а й скупились у підземеллі.

Важко повірити, але та сама, що в Чурди, думка пройняла була й полковника Моравця. Наляканий гоніннями на чехів, зважував, чи не донести у вуха Франкові, що замах скоєно Кубішем й Габчиком...

Погляд новоглинян на свого земляка не збігається з поглядом загальновизнаним: «Якби німці вискіпали Карла в отій його, число дванадцять, хаті, винищили б село до ноги...». Або: «Хто, Карел? Та він же, вважай, усіх нас з пазурів смерти видер! Були б з Нової Глини – Лідиці!». Згадують, як грав на баян у шинку, як світлив сільських дітлахів. А маленького Карла Єргота, сина Чурди, великий час обходила Чурдова сестра Ружена Костечкова. Аж у сорок сьомому забрала його в Австрію мати – Марія Бауер.

8. ЗНЕВАЖЕНА КОНСПІРАЦІЯ

Vdolky a holky [30]

[30] *Vdolky a holky (чеськ.)* – пампушки й дівчата.

Кубіш і Габчик запізналися в польських Малих Броновицях, а зайшли у приязнь на борту «Болеслава Хороброго», яким пливли до Франції. У Парижі, поки вирішувалася їхня доля, часу не гайнували. Обидва були женихливі, а тож, купивши велосипеди, кружляли вулицями, наглядаючи собі панянок. Тихий Кубіш свого замилування в жіночій статі не виставляв напоказ. Габчик же ані-ні не таївся, що любить *vdolky a holky*. Ту саму нитку вони й далі виводили в Англії.

«Якось їхали ми з кіна. Мені було шістнадцять, а Едні чотирнадцять. На автобусній зупинці підійшов до віконечка незнайомий чоловік і вкинув записку. Една прочитала й каже: «Кличе нас на побачення. У неділю, по обіді. Підемо?». Показали записочку мамі. Вона: «Біжіть, але в хаті – не пізніше п'ятої!». Ми пішли. Чоловік той був Ян Кубіш. За тиждень пішла з нами й мама. Хотіла сама побачити, що то є за Ян. Мабуть, він їй став у подобі: позвала на чай. Мені було ясно, що Ян поклав око на Едну. Тож я йому й кажу: «Познайомив би мене з кимось із своїх».

Лорна (ліворуч) і Една Елісон.

Він витяг кілька світлин. Я й тицьнула пальцем: Габчик! Запало мені в тяму, як Кубішеві закрутилися в очах сльози, коли мама і йому, і Габчику сказала: «Розгостіться, прошу!». По часі вони в нас і замешкали». ***Лорна Елісон****.*

Хай не видасться дивним, що Памела Елісон вітала любощі своїх зовсім юних дочок з набагато старшими чоловіками. Була війна. Ніхто не мав певности, що житиме завтра, а тож усі й спішилися жити.

У Чехії теж була війна, але геть не та, що в Англії, а тим-то бойовикам й наказали: «Під жодним оглядом не лигатися з

жінками!». Але Габчик... З Анною Малиновою познайомився у трамваї. Заповівся весело і з натяком: «Я – Вискочил і таки вискочив...»[31]. Анна стала Габчиковою коханкою.

Анна Малинова.

У той самий час упадав він й біля Лібени Фафкової, з якою в неділю, двадцять четвертого травня, заручився в євангелічного священика Християна Ланштяка. Двадцять шостого, у вівторок, розжившися Габчикові цигарок, Лібена навітала Огоунів. На Липський застала Кубіша, Опалку, Вальчика і Яна Зеленку-Гайського[32].

Ян Зеленка-Гайський.

Габчика не було. Розлючений наполегливою вимогою Опалки відкликати замах, хляпнув дверима і поїхав до Анни Малинової. На Липську вернув пізно, нічним трамваєм. Ніч з 27-го на 28-е перебув з Лібеною, а ніч з 28-го на 29-е – з Анною, від якої й пішов на Реслову.

[31]Габчик мав пашпорт на ім'я Зденька Вискочила.
[32]*Ян Зеленка-Гайський* (1895-1942) – учитель, один з провідних членів «Сокола», засновник системи криївок та схронів, що їх поживали англійські бойовики. Беззастережно підтримував замах на Гайдриха. Отруївся 17.06.42., коли до нього вдерлися гестапівці. Того ж дня у Забєглицькому лісі заподіяв собі смерть його син Ян-Міліч.

Мав коханку і Ян Кубіш – Марію Коварникову.

Марія Коварникова.

Марія жила на Магдебурзькій[33], 2, з сестрою Людмилою та племінницею Людмилкою. Сестри Коварникови стали зв'язковими між бойовиками і Франтішком Шафариком, який столярував на Граді.

[33]Нинішня Летенська.

«З Кубішем і Габчиком у січні сорок другого познайомив мене в Челаковських садах мій колишній учитель пан Зеленка-Гайський. Попросив їм помогти. Поміч полягала на тому, що повідомляв їх, як виглядає робочий день Гайдриха. Вертавши з Граду, стукав у шибку в Коварникових, клав на підвіконня записочку. Вижив після всього, завдяки великій шляхетності обох сестер. Не кивнули на мене в гестапі. А на них кивнув сусід – Отто, Йозеф. Волочився за Людмилою, а вона дала йому відкоша. От він їх з Марією і всипав». ***Франтішек Шафарик.***

У квітні Кубіш запалився пльзенською шевкинею Марією Жилановою.

Марія Жиланова.

«Прага, 12. 5. 1942. Мила Манічко! Візьміть до серця безліч моїх найтепліших вітань і сталих споминок. Вибачте, що стільки мовчав, та подумки був цілий час з Вами. Не міг Вам написати, бо книжку, на якій занотував Вашу адресу, позичив без мого дозволу приятель і заїхав з нею у Моравію. Був змушений чекати, аж верне, й зрадів, коли він її мені повернув. Маю надію, що не гнівається на мене. Можливо, згадаєте колись нас (обох) і подумаєте: «То було двоє...». Ні, ми не такі. Ми також маємо бога в животі і маємо серця, які прагнуть калатати для когось, та завше мусимо критися з своїми почуттями. З найліпшими побажаннями і безнастанними думками про Вас кінчає сього листа Ваш Ота». [34]

[34]За легендою Ян Кубіш називався – Ота Странд.

Марія Жиланова, яка помагала бойовикам (Опалка, Кубіш, Габчик, Чурда, Вальчик) забезпечити наліт англійських бомбовиків на пльзенські заводи «Шкода», згадувала: «Манічко, казав Ота, як війна скінчиться, візьму тебе за жінку...». Мовлене Марії Жилановій не заважало Кубішеві й далі любитися з Марією Коварниковою, з якою він міг мати й дитя, якби та його не потеряла.

Побожний Вальчик закликав командира своєї боївки Альфреда Бартоша: «Отям зальотників!». Та кого міг отямити Бартош, коли й сам змушений був покинути схов, бо звів жінку його власника Франтішка Гладєни, Тетяну?

«То є мій клопіт!»

Гестапо, мавши Вальчикові світлини, ступало за ним крок-у-крок. Заскочений безвихіддю, ламав собі голову, як з того вив'язатися. Був певен, що не має іншої ради, як накласти на себе руки. Великої П'ятниці пішов на сповідь. Сповідавсь у Франтішка Борака, який сказав, що самогубство – то була б легкодухість, що Вальчик мусить виконати той чин, на який його покликано.

Йозеф Вальчик.

Дав йому талісман – образок святого Вацлава із своїм підписом. Талісман той Вальчик носив за собою в кишені. Наче й не тямив, що то означатиме, коли б його спіймали. На тлі такої легковажности Антонін Формачек (мав шевню на Соколовській, 7) виглядає як битий на всі копита нелегал. Обшиваючи Габчика, не пожив машини: по стібках гестапо могло вийти на шевню.

У Лондоні бойовиків убрали в костюми чеського пошиття, та Габчикові трапився завеликий, а Кубішу – замалий (нового пошив йому брат Рудольф); на білизні і в того, і в того позалишалися англійські налички; і той, і той мали на собі піжонські штиблети, за які чехи вже й не пам'ятали. Франтішек Моравець і його підлеглі погано зналися на обставинах чеського всякдення, а зневаження конспірації брало свій початок у загоні *D*. Коли хтось з бойовиків відлітав, товариші налягали: «Напиши моїм: живий, мовляв, і здоровий». Він і писав.

«Ми догадувались, що Кубіш з Габчиком мають вдіяти замах. Важко сказати, з чого походила наша обізнаність. Може, з особливостей їхнього вишколу, який відбувався в нас на очах, а може, підказало чиєсь необачне слово. Сяк чи так, а хлопці проміж себе теревенили: «Підуть на Гайдриха...». ***Володимир Шкаха****.*

Володимир Шкаха.

Бойовикам вбивали в голову, що гестапівці насамперед заплічники, й спіткання з такими психологами, як Гайнц Панвіц (з фаху то був теолог), збивало їх з пливу. Бойовиків не наставляли, як шукати прихисток після невдалої висадки, як повестись, зоставшися сам собі на самоті, як не піддатися розпуці, попавши в тісний кут...

«Марно силкуюся збагнути, чому наші зверхники не згадували, що в Чехії може не знайтися безпечних явок. Чому нікого з нашої боївки не вивчили на ловкого радіотелеграфіста? Чому наш вилад був аж такий бідний? У Шотляндії мене хвалили: «Умієш стріляти!». А нащо мені те вміння? Маю лише-но шістнадцять набоїв. Маю передавача, з яким тільки-тільки обізнаний і якого не вмію полагодити». ***Володимир Шкаха.***

Французькі й голяндські боївки хоч і малу, а надію на поворот мали. Чехословацькі – ніколи. Списаність психічно гнітила, а з того йшло й безоглядне «уживай світа, поки служать літа!» (у бойовиків). Бенеш знай товкмачив, що війна не сьогодні–завтра скінчиться, а з того легковажне «куди наше не йшло!» (у помічників).

Відсебеньки Кубіш з Габчиком правили від сампочатку: не закопали і не спалили парашутів. Не спалили й тоді, коли мешкали у Свеправицях на вілі «Наша Емка». Сховали в канапі. На згадку. Завдання боївки *Anthropoid* було відоме не п’ятнадцятьом особам, як гадав Панвіц. Більше! У хаті в Марії Моравцової (завітала й сусідка) зняли річ за Гайдриха, й Габчик перебив мову: «Намісник? То є мій клопіт!». У Ходлових вихвалявся Кубіш: «Ви й не здогадуєтеся, хто ми

є. От вичитаєте з газет і знатимете». Кубіш уплескався вже на сходинах з ватажками «сокольського» підпілля Ладиславом Ваньком[35] і Яном Зеленкою-Гайським. На запитання «А чи не маєте накласти руки на Гайдриха?» не здобувсь на слово, збентежено й собі спитав: «А як ви спізнали?». Франтішек Шафарик, звісно ж, за все здогадався, але і його вони втаємничили: «Нема-нема, та й заходили до мене із своїми любками, і якось злетіло їм з язика, що ладнаються вколошкати намісника».

[35]Ладислав Ванєк – учитель, провідник підпільної організації «Їндра». Був категоричним неприхильником убивства Гайдриха

9. ЗЛЮДНІЛІ ЛІДИЦІ

Анничка плюс Милан

Уранці третього червня на сланський завод «Палаба» прийшов лист на ім'я Аннички Марущакової.

Анничка Марущакова.

Анничка нездужала, й лист потрапив до рук хазяїна – Ярослава Пали. Здивований тим, що його робітниці хтось шле листи сюди, на завод, Пала відкрив конверта:

«Дорога Анничко! Пробач, що пишу з таким запізненням, та ти мене напевне зрозумієш, бо тобі відомо, скільки всякого маю і в праці, й не тільки... Усе, що я хотів виконати, я виконав. Того лихоносного дня спав десь у Чабарні[36]. У мене все гаразд. Побачимося сього тижня. Востаннє. Милан».

[36]*Чабарня* – село в околицях Кладна.

Чуднувате послання! Пала зняв слухавку: «Поліція?». По листа послали Франтішка Вибирала, який і сказав: «Любовна цидулка!». – «Може, так, – одповів на те Пала. – А може, й ні. Візьміть!».

Ярослав Пала.

Вибирал спитав за адресу Аннички Марущакової. «Голоуси!». Узявши листа, вийшов на вулицю, переганяв думки. Голоуси за шість кілометрів, а в поліції на нього чекають. Зайшов до Вілема Міхла, попросив позичити мотоцикла. «За півгодини, – сказав Міхл. – Ремонтую...». Вибирал півгодини не мав, і по часі Миланового листа читали в гестапі повітового міста Кладно.

Анничку допитував Ганс Скалак. Початком вона його обезнадіїла: нічого не знала за свого милого. Ливарник... Має велосипеда з числом 803... Та далі почув таке, з чого забило дух. Милан доручив Анничці з'їздити в Лідиці, знайти Гораків і переказати вітання від їхнього сина Пепи. Скалакові не завдало труду з'ясувати, що Пепа Горак – англійський пілот. Чим не атентатник!

Гестапівців скинув з неба Милан, себто Вацлав Рига, який, підпускавши дівчині бісиків, клався за виконавця «таємної місії». Опісля, знеохочений сімейними сварками (мав жінку Ярмилу й донечку Станю), вмисно написав Анничці повитого таїною листа. Отже, ніхто з лідицьких не був пов'язаний із замахом, але...

Помста автомеханіка Беме

Глава гестапа Богемії та Моравії Горст Беме дістав «лідицьку справу» перед дев’ятим червня, коли все празьке панство ладналося на берлінський погреб – віддати землі Райнгарда Гайдриха. Колишній автомеханік став сам собі паном.

Горст Беме.

«...улюбленець Гайдриха, жорстокий і безоглядний, Беме завдавав страху і гестапівським достойникам. За кермом червоного спортивного автомобіля ганяв містом із стокілометровою швидкістю. Се ж бо він, невдоволений відповіддю портьє празького готелю, звалив того ударом телефонної слухавки і запроторив у концентрак, де бідолаха і сконав. (...) милостивець заслав очі, злобителів своєю поведінкою Беме нажив безліч, а тож відчував, що кар’єра добігає кінця. (...) Що спонукало його вимислити сатаниний плян вигублення Лідиць? Усевладдя? Мстився за Гайдриха? Ми не знали. Беме доповів Гімлерові за «лідицький слід» і ознайомив із своїм замислом: змести село з лиця землі! Гімлер, якщо вірити чутці, завідомив Гітлера, і той дав згоду». ***Гайнц Панвіц***.

Каральний загін (тридцять багнетів) Беме виписав з Гале-на-Заале. Уночі десятого червня Лідиці взяли у зашморг військові та поліцейські загони. Усіх чоловіків – сто дев’ятдесят дев’ять – зігнали на обійстя Гораків, жінок з дітьми замкнули у школі. Удосвіта почалася страта. Попід клунею ставили п’ятьох... п’ятьох... п’ятьох... Усіх жінок – сто дев’ятдесят п’ять – вивезли в табори «Равенсбрюк» і «Терезин». Усіх дітей – дев’ятдесят вісім – розкидали по притулках.

Того дня, коли було поранено Гайдриха, Гітлер зопалу наказав ув'язнити десять тисяч чехів і сто найвизначніших скарати на горло. Стримав його Карл-Герман Франк. Не чехів пожалів – себе. Запакувати стількох по в'язницях означало оголити воєнні заводи, не виконати зобов'язань і розпрощатися з мрією стати намісником. Словом, Франк умовив Гітлера зачекати, а докази на те, що за атентатом стоїть Англія, він подасть найближчим часом.

Час збігав. Дев'ятого червня Франк мав зустрітися з Гітлером, який мало коли відкликáв свої накази, а обіцяного бракувало. Запахло відставкою. Беме й Гешке зіграли Франкові на руку, «витрусивши» в Лідицях передавач і зброю, яких там не було й не могло бути. Начальник кладненського гестапа Гаральд Вайсман остеріг: «Лідицький слід облудний!». Беме його урвав: «Політична конечність!»

Лідиці взялися попелом. Ані каменя на камені. Паленина! Паленину й побачив Франтішек Сайдл. Він, ув'язнений за ненавмисне вбивство, не мав ані гадки, що його село пішло вогнем. Коли до кінця в'язничного терміну залишалося шість місяців, подав прохання на ім'я президента Гахи[37]. Гаха його не помилував. А якби? Лежав би Франтішек Сайдл попід клунею Гораків, як і всі лідицькі чоловіки. Звільнившися двадцять третього грудня, напередодні Різдва, потяг пішки додому. У Стредоклуках перепочив у шинку, угрівся. Шинкар його впізнав, але за Лідиці й через губу не плюнув. Села свого Сайдл не знайшов. Стояв посеред засніженого поля, роззирався на всі боки... Угледівши під снігом купки битої цегли, зрозумів, що ніколи вже й не знайде ані села, ані жінки Анежки, ані синів. Почвалав за півтора кілометри до Буштєграду, забрів у шинок. Упізнали його й там. Розповіли. Повернувся на засніжене поле, никав сюди-туди, никав... Знайшов місце, де була його хата. Сів на сніг і скам'янів. Ранком пішов у Кладно, в гестапо: «Розстріляйте!». Гаральд Вайсман – Різдво! – був у доброму гуморі. Засміявся та й вибив у потилицю: «Живи!». Скільки жив іще Франтішек Сайдл, стільки й пахло від нього землею.

[37]*Еміль Гаха* (1872-1945) – правник і перекладач, президент Чесько-Словацької Республіки (1938-39), президент намісництва Богемія та Моравія (1939-45). У травні сорок п'ятого з

наказу комуністичного міністра внутрішніх справ Вацлава Носка напівпаралізованого Гаху було ув'язнено. Помер у празькій в'язниці «Панкрац».

Останньою жертвою гайдрихіяди була Станя Ригова, дочка розстріляного Вацлава Риги.

Станя Ригова.

Безнапасно жила з мамою й вітчимом, пишалася батьком (певна була, що загинув як герой), носила в гаманці його світлинку. Та, коли було їй сімнадцять, довідалася від людей, ким він був насправді (лихі язики патякали: «Підсадна качка гестапівська»). Зачинилася в хаті, пустила газ...

10. У ХРАМІ НА РЕСЛОВІЙ

Чекання на катафалк

За Лідиці вони почули з вуличних голосників. Слова долинали через схоже на бійницю віконечко під самісінькою стелею. У напівтемній, вогкій і зимній крипті запанував відчай. Кубіш з Габчиком, угризаючись совістю, змусували, що заб'ють Емануеля Моравця[38]. Постріляються й самі, залишивши записку: «Ми вбили Гайдриха». Розважливий Опалка вгомоняв: «Спокій, хлопчики, спокій!». Не вгомонялися: «Постріляємось у скверику, за яких двісті метрів від храму, а на лаві – записка...». Опалка заказав їм виходити.

[38]*Емануель Моравець* – колишній легіонер, учасник боїв з большевиками в Україні і в Росії, полковник, воєнний теоретик, публіцист, заступник голови Комітету оборони Чехословаччини. Не погодився з президентом Едвардом Бенешем як підписантом Мюнхенської угоди і наполягав на війні з Німеччиною. Після анексії Судетської области й ліквідації чехословацької державности став визнавцем націонал-соціялістичної ідеї. У владі намісництва обіймав посаду міністра освіти.

«Ідучи з Велварської, Адольф пояснив, що мусить бути разом з товаришами. «Навіщо? Усі вкупі – се ж небезпечно». – «Хлопці психують, пані Терезо. Мушу йти». ***Тереза Касперова****.*

Кубіша все ж таки випускав: око! З Реслової ішов той на влтавський берег, на міст, ішов на Уєзд, 16. Мосяжна табличка: *Мілада Франтова-Реймова. Очні хвороби*. Відчиняла: «Заходьте!». А в самої чоловік за ґратами. Могла сказати: не майте мені за зле, я вже набралася горя. Ніколи не сказала. Кармелітська, Малостранська... А ось і Магдебурзька, і крайнє, праворуч, вікно. Пуку, пуку-пуку-пуку. У вікні Марія: «Отику!».

Збігло чимало літ, і хтось, порядкуючи в архівах, намацав у кишеньці Кубішевого піджака трамвайний квиток. Дата: 1942, 17.06. Їхав з останнього побачення. Кубіш, як і всі, грів себе надією, що їх визволить автокатафалк Войтеха Павра, лібенського сусіди різника Богумила Восьмика, який возив бойовикам їстиво.

«Запаси стрілива, матраци, ковдри, одяг, білизна, харчі та всяке начиння свідчать, що злочинці мали багатьох пособників». ***Ганс Гешке – Карлові-Герману Франку****.*

Узяти живими!

Настоятель Вацлав Чикл і священик Володимир Петрек, зваживши на прохання «соколів», сховали в себе сімох бойовиків.

Вацлав Чикл.

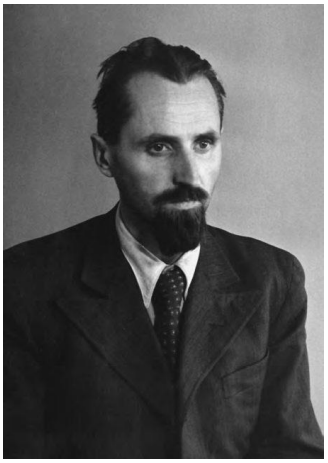

Володимир Петрек.

Митрополита Горазда оповістили аж одинадцятого червня. Він був свідомий того, що смертельна небезпека зависла не лише над тисячами людей, а й над самою православною Церквою. Утім, голосив: «Потомні покоління не мають сказати, що ми не підклали рук під тих відчайдухів...».

Не міг не пам'ятати, що і його Церква обновилася завдяки відчайдухам – чеським легіонерам, які, побиваючи большевиків, здолали шлях від українського Зборова аж до Тихого океану. Багато легіонерів навернулося на православ'я, а що мали вони неабиякий вплив на владу, став з католицького костелу святого Карла Боромейського православний храм святих Кирила та Методія[39].

[39]Костел св. Карла Боромейського зводився на тому самому місці, де правив був Службу Божу св. Методій, навертаючи на християнство чеського князя Боривоя I та його дружину Людмилу.

Митрополит Горазд.

Коли близько півночі, сімнадцятого червня, катованому Аті показали відтяту голову його нені (плавала у скляній

посудині), Атя заломився: «У костелі на Ресловій. Носив їм обіди...». Панвіц наказав: «Пляни! Негайно!». Знайшли. Виглядало, костельне підземелля має потайники, через які можна вибратися на поверхню. Панвіц наказав на млі ока відкопати того, хто знає міські катакомби як свою кишеню. Відкопали Франца Бобе, магістра ордену Мальтійських лицарів, платного сексота гестапа. Бобе запевнив: «Нема потайників. Мишоловка!».

Звитяга вояків і священиків

О другій ночі, вісімнадцятого червня, Карл-Герман Франк звелів обложити собор Кирила та Методія. Командувач празької залоги генерал-ляйтенант Карл фон Треуенфельд оточив його подвійним – сімсот сорок вояків – кільцем.

Карл фон Треуенфельд.

По той бік Реслової поставили у вікнинах школи важкі кулемети *MG-34* (вояцтво називало їх «циркулярками»). О третій на вулиці Геміна, 7, витягли з постелі Вацлава Чикла.

Пів на п'яту. Одинадцять гестапівців увійшло через помешкання каштеляна Вацлава Орнеста в наос[40].

*[40]*Наос* – частина храму, в якій миряни сходяться на Богослужбу.

Тієї ночі на криласі чатували Опалка, Кубіш та Бублик. Мали пістолети, мали гранату, якою й загнали гестапівців назад. Через бабинець увійшли автоматники, засипаючи бойовиків кулями й гранатами. З вулиці вдарили по вікнах кулемети. Чергою зрізало Кубіша. Опалка з Бубликом відбивалися аж до шостої тридцять. Опалкові осколком розпанахало плече. Стис зубами капсульку і – так воно певніше! – стрілив собі в голову. Бублику втяло стопу. Пожив останню кулю.

Габчика, Шварца, Вальчика й Грубого викурювали з крипти сльозоточивим газом, вкидаючи через віконечко гранати.

Не вийшло. Гранати летіли назад. Засліпити! Увімкнули прожектори. Бойовики розбили їх пострілами з пістолетів. Витопити! Наспіли пожежники. У склеп жбухнула вода. Обложені виштовхували брезентову кишку, підносячи понад голови драбину. Котрийсь пожежник зачепив її гачком, вихопив. Вода залила підземелля, але не затопила. Було її по пояс.

Віконечко крипти.

Угорі, в храмі, сапери гатили кайлами по бетонній плиті. У заглибини заклали вибухівку, підпалили шнур... Провалився отвір. Володимир Петрек закричав у сховок: «Мені сказали, нічого вам не стане! Якщо здастеся!». Темна глибка відгрімнулася: «Ми – чехи! Ніколи не здамося! Чуєте? Ніколи!».

Стоячи над виломом, Карл фон Треуенфельд згомонів: «Закидаємо гранатами». – «Які гранати?! – змагнувся Ганс Гешке. – Узяти живими!». Прошивши гестапівця зневажливим оком, генерал-ляйтенант постукав підошвою чобота в бетон: «З ними покінчить мій ударний загін!». Та вони самі покінчили з собою. В локулах на поховання ченців.

«...свій зв'язок з Богом, а коли хочете, з таїнством світу, я відчуваю не так у храмі, як у лісі. Та є церква, яка нам, чехам, багато важить. Православний собор на Ресловій, який є символом звитяги чеських вояків і чеських священиків. Відвідати той собор мав би всякий сущий на землі чех». ***Томаш Седлачек***[41]*.*

[41]*Томаш Седлачек* (1918-2012) – генерал армії, учасник Другої світової війни (Західній та Східній фронти), політичний в'язень комуністичного режиму.

Томаш Седлачек.

Храм перед початком облоги. 18.06.42.

Митрополит Горазд узяв на свої плечі вчинки свого кліру, благав не збавляти життя тих, що чинили його, Владики, волю, благав явити милість його Церкві... Милости не явили.

«Якби у 1938-му Бенеш наважився стати на бій з німцями, вони б утратили десять тисяч вояків. Чехів полягло б сто тисяч. Але у відкритому бою. Сьогодні хай злочинець Бенеш знає, що в бою потайному, підступному поляже сто тисяч чехів, а шкода, завдана німцям, буде тисячократно меншою, ніж та, що ми її могли завдати у тридцять восьмому». ***Емануель Моравець.***

11. ЗАЛОЖНИК МАРНОСЛАВСТВА

Бенеш пустив сльозу

«Нестеменний політик, – казав був Вінстон Черчиль, – мусить передбачати події найближчого десятиліття, а коли схибить, мусить пояснити, чому сталося не так, як гадалося». Ні того, ні того Бенеш не вмів. Осмілював помюнхенських чехів: «Я маю плян! Я маю плян!». А потім сів на літак й вийшов з нього в Лондоні. Чехи невесело сміялися: «Аероплян – ото й увесь плян!».

Ув Англії Бенеш – ніким не визнаний президент. Сталін натякав, що визнає, але в обмін на послух. З Бенеша став московський заложник. Годячи Сталінові, умовив Рузвельта накласти вето на балканську інвазію альянтів, завдяки якій війна могла скінчитися в сорок четвертому. Упевняв Черчиля, що президент Еміль Гаха і прем'єр-міністр Алоїз Еліяш[41] виконують його вказівки. А ті вважали Бенешеві вказівки за злочинні.

[41]*Алоїз Еліяш* (1890-1942) – дивізійний генерал, голова Ради Міністрів намісництва Богемія та Моравія. Учасник протинацистського Опору. Страчений німцями після замаху на Райнгарда Гайдриха.

«Бенеш улаштовує «революції», сидячи на канапі, а ми б'ємося за кожне людське життя». ***Алоїз Еліяш****.*

Алоїз Еліяш.

«Бенешу легше вже тим, що він не бачить материнських сліз... Може снувати мрії, удаватися в химери і малювати картини світлого майбутнього. Ми на таке не маємо часу». ***Еміль Гаха****.*

Материнські сльози Бенеша не лякали. Він навіть обрахував, що наслідком замаху загине, може, й десять тисяч чехів. Зустрівся з Кубішем і Габчиком, поплескав по плечах, побажав і... пустив, як завважив Франтішек Моравець, сльозу. Англійці вітали замах, бо в життя він утілювався чужою кров'ю, Бенеш його вітав як свідчення повносилости чеського Опору, який має під своєю рукою знов-таки він, Бенеш.

«Найголовніше – замах мав справити враження, що Гайдриха покарав чеський люд, якому урвався терпець, який вже не витримував жахів Гайдрихового самоправства». ***Франтішек Моравець****.*

Франтішек Моравець.

Лист з каменоломні

По вибухові в Кобилісах збігло чотири години. Карл-Герман Франк, покликавши перед себе, Горста Беме, Отто Гешке, Гайнца Панвіца й Вільгельма Шульца[42], розпочав мову: «Халепа, панове! Вождь повелів ув'язнити десять тисяч чехів». Запала тиша. Замутив її Панвіц: «А скількох німців?». – «Замовкніть!» – гримнув Франк. Та Панвіц не вгавав: «Англійський автомат, англійські набої, англійські бомби. Може, то й не чехи. Може, німецькі втікачі, яких заслано з Англії...». Франк признав йому рацію. Змислена Бенешем «помста» жила двісті сорок хвилин.

[42]*Вільгельм Шульц* (1909-1959) – комісар празького гестапа, керівник відділу IV-N, слідчий у справі генерала Еліяша і зв'язкової боївки *Silver A* Гани Крупкової, яка, ставши його полюбовницею, уникла будь-якої відповідальности. За непевними даними, був англійським агентом.

Англійцями навчені бойовики, англійські бомби, англійські пістолети, англійський автомат... А Гайдрих, і те сказати, був на свій штиб англоманом, що й визначило, хоч би там як, його життєвий шлях. У половині червня 1931-го мати Ліни фон Остен улаштувала доччиному коханому побачення з Гімлером (через впливових мюнхенських знайомих).

«Ваша військова посада?» – «Старшина зв'язку». Птахівник Гімлер не міг не замислитись, і Гайдрих уточнив: «Коди, шифри...». Се Гімлера розворушило. «Отже, – сказав він. – Маєте двадцять хвилин, маєте папір, маєте перо. Хочу бачити, як виглядатиме наша служба безпеки. Покладіть їй початок», – і вийшов попити чаю з малиною: мав застуду.

На відгалі Гайдрих не лише музичив, а й читав запоєм англійські шпигунські романи. За двадцять хвилин Гімлер мав те, що хотів, і того, кого хотів. Служба безпеки постала на засадах англійської *MI-6*, зверхника якої, Стюарта Мензиса[43], Гайдрих мав на повазі. Він і чорнило вживав зелене. Як Мензис.

[43]*Стюарт Мензис* (1890-1968) – генерал-майор, очолював *MI-6* від 1939-го до 1953-го.

Скільки точилася війна, стільки й замовчував Бенеш усе, що передувало замаху. Згодом вибріхувався: полковник Моравець упорядив замах на власну руку. А багато хто вже знав, який текст відстукав на своїй «Лібуші»[44] Їржи Потучек з каменоломні села Лежаки[45].

Їржи Потучек.

Той текст уклали Ладислав Ванєк-Їндра та Альфред Бартош-Седлак[46].

[44]Через радіостанцію «Лібуша» (несла ім'я дружини відомого чеського розвідника полковника Йозефа Бартика) в січні-червні сорок другого, поки німці не ліквідували боївки Silver A, було передано 558 радіограм.
[45]Лежаки спіткала доля Лідиць: німці село спалили, стерли з землі, а мешканців до ноги вистріляли.
[46]Командир боївки *Silver A* Альфред Бартош мав документи на ім'я Еміля Седлака.

«Президентові. (...) Судячи по тих заходах, які переводять Ота і Зденєк, та по тих місцях, де вони їх переводять, висновуємо, хоч ані той, ані той нічого нам досі не сказали, що готується замах на Г. Такий замах нічим не поможе союзникам, а наш народ зазнає жахливих наслідків. Під загрозою опиняться не лише наші заложники та політичні в'язні, а й тисячі інших. Замах обернеться нечуваною національною катастрофою, а заразом знищить і найостанніші гнізда організованого опору, що не піде на користь союзникам. З огляду на вищенаведене, просимо повідомити через Silver A, що замах уневажнено. Якщо ж він конче потрібен з причин міжнародніх, нехай Ота і Зденєк учинять його на когось іншого. Їндра. Седлак».

Адольф Опалка замах відкидав. Увірився, що вбивство Гайдриха не викличе, як їх запевняли в Англії, повстання.

Сповіряв свій біль нареченій, учительці з Решиць Мілуші Гайновій: «Повстання не дуже чехам у голові. П'ють-гуляють, бігають по кіношках... Наче та худоба, яку женуть на забій».

«Проти Німеччини, в якій скрізь давалася взнаки невистачка харчів, вина, цигарок, у Чехії був просто рай, і німці казали: das Land des Lachelns – країна усмішок». ***Адіна Мандлова***[47]*.*

[47]*Адіна Мандлова* (1910-1991) – чеська артистка кіно й театру.

«Навколо нас світ, у якому ні батьки, ні сини не гинуть у боях. Чехи заклопотані лише тим, як улаштуватися на той чи той воєнний завод, де їм платять більше, ніж воякам на фронті...». ***Райнгард Гайдрих****.*

Опалка духом чув: ніхто з бойовиків з міста не вишмигне. Сімнадцятого травня, місяць перед загибеллю, розлучаючись з Мілушею на трамвайній зупинці в Дейвицях, уклав їй в долоню листочка. У вагоні вона читала: «Се напишіть на якомусь камені і поставте його так, щоб я був з-поміж своїх у наших Решицях...».

(Є в Решицях такий камінь. З написом: Honneur etfidelité, valeur etdiscipline. Адольф Опалка. Поручник 2-й гірськ. піший полк, Ружомберок, ЧСР. Sergent 85525 1 Rgmt Legion Entrangére. Siddi-bel-Abbées, Algérie. Sergent 11 Rgmt (сенегальські стрільці), Оран. Поручник, 3-й чехосл. піший полк, Агд, Франція. Надпоручник, 1-а чехосл. бригада, Кінетон, Англія.)

Аж потім-потім Франтішек Моравець визнає, що, показав Бенешеві листа Їндри й Седлака. У присутності Стюарта Мензиса. Бенеш загадав: «Не зважайте!». Мензис, в якого закроювалось на співпрацю з Вільгельмом Канарисом[48] і якому Гайдрих міг стати замішкою, справляв мовчанку...

[48]*Вільгельм Канарис* (1887-1945) – адмірал, начальник німецької військової розвідки та протирозвідки. Страчений як учасник антигітлерівського заколоту.

«Бенеш з тих, що вміють бути «другими», а як «перші» ні на що не здатні. А яке кричуще марнославство! Не маю його за

найбільшого злочинця. Таким він не був. Був украй слабодухий, украй марнославний». ***Карел Шварценберг***[49]*.*

[49]*Карел Шварценберг, князь Шварценберг, герцог Крумловський, ландграф Клетгау, граф Зульц* (1937) – чеський політик, екс-міністр закордонних справ.

Бенешева слабодухість, Бенешеве марнославство коштували життя тисячам чехів і чешок.

12. СТРАТИ

З пістолета «менц-ліліпут»

Чехів і чешок, які спомагали бойовиків, в'язнили в терезинській Малій фортеці. Двадцять третього жовтня всіх – а всіх було двісті шістдесят дві душі – повантажили на потяг. Двадцять четвертого – вивели на станції Мавтгавзен. Сіялася сльота. Конвой погнав в'язнів бігом. Лютували пси, лютували конвойники. У таборі жінок завели у півпідвал. Лазня! По ній: «На огляд!». Лікар Едуард Кребсбах кивав на ростомір: «Прошу!».

Едуард Кребсбах.

Скоро жінка ставала в куток, кат стріляв їй в потилицю. Крізь отвір у стіні. З пістолета «менц-ліліпут». Крови було мало, і її зразу ж замивали.

О восьмій тридцять замили кров Мілади Франтової-Реймової, яка лікувала Яна Кубіша.

Мілада Франтова-Реймова.

За сто двадцять секунд – Мирослави Дубової. О 8:50 померла Анна Вигнісова, о 8:58 – Марія Котрбова, о 9:32 – Антонія Піскачкова, о 9:34 – Власта Октабцова. По ній – юна Кубішева сестра Властичка. О 9:42 вбито Анничку Марущакову. Емілія Бавманова, Ліда Голцнерова, Марія Шебестова, Ганна Янечкова, Франтішка Орнестова, Франтішка Зеленкова...

Емілія Бавманова.

О 10:32 винесли тіло олімпійської чемпіонки Марії Кубіцової, за скількись хвилин – Ганни Шрамкової, голови чехословацького Червоного Хреста. Марія Опалкова, Їтка Кубішова, Лібослава, Лібена, Рела Фафкови, Ема Ходлова, Марія Коварникова, Марія Сватошова, Йозефа Бавцова...

Лібослава Фафкова. **Лібена Фафкова.** **Рела Фафкова.**

Кулею в потилицю вбито Їндришку Новакову. Вбито її сестер – Анничку і Славку. Вбито їхню неню, яка сплила з розуму й нічого не тямила: рвала на собі коси й голосила.

«Більшість пособників є чеські державники і ненависники – надто жінки! – всього німецького». ***Ганс Гешке – Гайнриху Гімлеру****.*

За віком страчені поділялися: до п’ятнадцяти років – одна (Їндришка Новакова),

Новакови. Попереду праворуч – Їндришка.

від п’ятнадцяти до шістнадцяти – чотири, від сімнадцяти до вісімнадцяти – дев’ять, від вісімнадцяти до дев’ятнадцяти – вісім, від двадцяти одного до двадцяти п’яти – двадцять, від двадцяти п’яти до тридцяти – тридцять дві, від тридцяти одного до тридцяти п’яти – тридцять дві, від тридцяти шести до сорока – сорок дві, від сорока одного до п’ятдесяти – п’ятдесят вісім, від п’ятдесяти одного до шістдесяти – тридцять шість, від шістдесяти одного й вище – десять.

У січні сорок третього в Мавтгавзені застрелено шістнадцятьох чехів, а п’ятнадцятьох чешок загазовано. З-поміж них й Мілку Пехачкову, в якої бойовики зобачались із «соколами». Мілчиного чоловіка Франтішка лишили на потім. Мали надію, стане з нього «Чурда». Пехачек на підмову не дався й загинув у газовій камері.

Алоїз Вайс смикав за важіль

А в празькій в’язниці «Панкрац» гупала й гупала гільйотина. Засудженого – в самій білизні – заводили до комірчинки, де він міг написати листа, а потім до залі – вислухати вирок. Являвся кат Алоїз Вайс із полигачами – Яном Крижком і Робертом Тифою. Полигачі й вели стратенця на гільйотину. Клали його, зав’язавши очі опаскою, на лаву – зашийком у заглибину під лезом важенного (тридцять кілограмів) ножа, а чолом на ремінну перетинку. Алоїз Вайс смикав за важіль, падав ніж... Аж стіни двигтіли! Тулуб, а з ним і голову, виносили до «трунарні». Там тіла укладали пообіч стічного вічка, в яке й відтікала кров. Денно стиналося по п’ять-шість голів, та якось Вайс, який пильно все нотував, стяв їх аж двадцять дев’ять. Голова на почин – сорок марок, дальші – по тридцять. За тих часів фольксваген-38 коштував менше тисячі, а винайм вигідного, як у самого ката, помешкання (Длоуга, 14) – тридцять п’ять марок. Увостаннє Алоїз Вайс поклав руку на важіль гільйотини двадцять шостого квітня, в сорок п’ятому.

13. ПАНІ У СВІТЛОМУ ПИЛЬОВИКУ

У Кобиліси по городину

Ранок випав хмарний з виясненням, теплий (плюс двадцять шість), з легеньким східнім вітром. Від Тройського мосту в задньому вагоні трамвая число три їхала літошня, але гарна на вроду білява пані у світлому пильовику. Марія Наварова. Їхала в Кобиліси, узяти в дядька-лісника сякої-такої городини. У Голешовичках трамвай спинився на яких дві хвилини, дзеленькнув і рушив. З Кірхмаєрової, повільно вписуючись у правий поворот, вивернув мерседес з числом три (нумерологи мали б що сказати!), і в той самий мент ударив вибух. Марію засипало битим склом.

Прийшовши до глузду, вилетіла з вагона й тут-таки присіла, сховалася. На неї у проміжок між вагонами нісся чоловік з пістолетом. А вперестріть йому біг з лівого боку поліцай[50]. Чоловік вистрілив, скрутив управо і, стріляючи понад голови людей, оббіг задний вагон. Ухопив велосипеда. Якась пані швиргонула була під колеса бідончика з молоком, та чоловік уже був ген-ген. За ним підтюпцем побіг другий поліцай[51].

[50]*Томаш Гросліхт* за спробу спіймати Кубіша отримав двісті тисяч крон.
[51]*Бедрих Залеський* втікав подалі від лиха й утік аж так, що ні гестапо, ні поліція його не знайшли.

Марія підвелася, визирнула з-за вагона. Під самісіньким хідником стояв перехняблений вправо мерседес. Перед ним, схилившися на капот, напівлежав німецький старшина. Підійшла. З електричних дротів злетів чорний шкіряний плащ. Підібрала. Старшина відтрутив плащ правою – з пістолетом – рукою. Лівою тримався за поперек. Між пальці тоненькими цівками збігала кров. Вона впізнала! Чи може чимось помогти? «Спиніть якесь авто», – сказав Гайдрих.

Walther Polizaipistole

Поліцейський вальтер, що його зочила Марія Наварова, то був пістолет, гідний, понад усякий сумнів, найревнішої поваги, але в той момент цілком безпечний: не мав у держаку обойми. Коли Гайдрих витягав пістолет з вузької і глибокої кишені на напіввідірваних вибухом дверцях, мимохіть натиснув ґудзик, яким замикалася магазинна коробка. Обойма з неї випала. Поліцейський вальтер мовчав.

Мовчав, але з іншої причини, і в Йоганеса Кляйна. Кляйн відбезпечував його на бігу. Намацавши запобіжника, пересвідчився, що прапорця повернуто вниз – позиція «вогонь», але курок не піддавався. З поквапу Кляйн забув, що запобіжники поліцейських вальтерів вмикаються-вимикаються не так, як у більшости пістолетів, а навпаки.

Мовлячи огулом, поліцейський вальтер мав у собі стільки нового, що його поява в 1929-му змусила зброярів перецінити погляди на військовий пістолет. Німеччина тодішніми часами могла виробляти тільки й тільки небойові: калібр не більш як вісім, і ствол не більш як дев’ятдесят міліметрів.

Фриц Вальтер поклав собі заважку мету: не виходячи за «штатські» межі, створити бойовий пістолет. Сміливий задум заличкував запозиченнями з суто «штатських» взірців. Рухома спускова скоба – з сальонного вальтера, вільний замок, відбоєм якого живилася автоматика, – з вальтера службового. Зате самовідводний розбивно-спусковий механізм був засадничою новинкою, яка дозволяла починати стрільбу без відведення курка й стріляти далі в безкурковому режимі, завдяки чому швидкість вогню зростала. У пістолеті Фрица Вальтера вперше з’явився й лічильник. Стрілець не мусив у запалі бою гарячково пригадувати, скільки набоїв зосталося в обоймі. Пістолет не сягав «за межі» (ствол – 85 мм, набій – 7,65 мм), але основними своїми показниками був чисто бойовий.

Пікап контори «Голан»

Пікап *Tatra-57 B* із знаком *PD 46.301* стояв нижче – за двісті-двісті п’ятдесят метрів від перехрестя. Водій експедиційної контори «Голан» Франтішек Шита і вантажник Теодор Шульц заносили до крамниці бляшанки з восковою мастикою, коли зачули вибух. «Балон у когось гавкнув», – здогадався Шульц. «Ні, – сказав Шита. – Не схоже». Мали замовника в Кобилісах, а тим і поїхали вгору. Зостановила їх Марія Наварова.

Гайдрих – високий, у закривавленому кітелі, – заледве вмостивсь у тісній кабіні. Вантажник Шульц і поліцай Міхал Лофергюк посідали в кузові на коробки з мастикою. Пікап спускався до Тройського мосту, коли Шита, збагнувши, що мав їхати Кірхмаєровою, розвернувся посеред узвозу. Гайдрих захвилювався: *«Wohin fahren wir?»*[52]. Шита не вмів німецькою й стенув плечима. Гайдрих підніс голос і покивав пістолетом. Та вже бігла навпроти пані у світлому пильовику.

[52]*Wohin fahren wir? (нім.)* – Де ми їдемо?

Марія пояснила Гайдрихові, що водій повезе його в лікарню «На Буловці», найближчу. Стояв, тримаючись за дверцятка, й коліна йому тремтіли. Лофергюк і принагідний мимоходець Йозеф Лошак помогли йому видряпатись на кузов. Ліг долілиць на розстелений Марією плащ. Пікап від’їхав. Вона подивилась услід: на халяві чобота, який стирчав з короткого кузова, вигравало сонце.

Невідкличні вечірки

Пополудні радіо передало оголошення: «Білява, у світлому пильовику, пані, яка надала допомогу пораненому намісникові Богемії та Моравії генерал-ляйтенанту Райнгардові Гайдриху, має з’явитися в гестапо на Бредовську[53], 20». Піти чи не піти? Те, як і те, могло скінчитися кепсько. Марія, медична сестра Панкрацької в’язниці, пособляла політичним в’язням і не мала охоти виходити на люди, але... Вагоноводом трійки був Франтішек Царда, який знав її на обличчя.

[53]Нинішня вулиця Політичних В’язнів.

На Бредовській Марії поклали запитання: «Як виглядали... і той заюшений, і той, що втік за ріг Кірхмаєрової?». Сказала? Перегодя твердитиме, що ні. Можливо, й Панвіц виявив поблажливість, бо чув, які вечірки втинає Наварова і хто на тих вечірках буває. А бували: і начальник в'язниці Пауль Сопа, і комендант Малої фортеці в Терезині Гайнрих Йокель, і гестапівська сметанка, і військова...

З двохсот десяти тисяч за поміч з пікапом Марія нічого не лишила собі. Більшу частину переказала німецькому Червоному Хресту та чеському «Вінсентинуму»[54]. Обділила дітей двох тюремників, віддячивши за побачення з в'язнями. П'ять тисяч упало й синові її полюбовника Пауля Сопи. Тим-то він «не помічав», як Марія підхарчовує політичних.

[54]Благодійна спілка святого Вінсента.

15. ПРАГА – БЕРЛІН

Гарячка минулася...

Дорогою Гайдрих блудив словами, та з кузова – поблідлий на виду, але спокійний – зліз сам. У приймальні ослаблим голосом попросив чергову сестру Ерну Коларову: *«Rufen sie die Burg an»*[55].

[55]*Rufen sie die Burg an (нім.)* – Дайте знати на Град.

Карел Яролімек, скориставшися з гулящої хвилинки, відпочивав у кабінеті, коли вбігла хірургічна сестра. «Пане докторе, він сидить на столі». – «Справді? Не падає?». – «Вам аби смішки, а він білий мов крейда». – «Ну, то рахуйте – небіжчик». – «Ні, я не переживу! Бачили б ви, як він на мене зиркав». – «Та хто?». – «Гайдрих!».

Допівголий – галіфе й чоботи – Гайдрих, так, сидів на столі. На попереку Яролімек побачив невелику рвану рану. Узявши пінцета й тампони, зміряв. Гайдрих натягся, але не

застогнав. Рана була глибока. Вичистив її Яролімек разом із Павлом Сланиною.

Головний хірург «Буловки» Вальтер Дік[56] скупий на слова: «Рентген!». Приносять знимку: зламано одинадцяте ребро, у слизні металевий уламок. «Готуйте операційну!» – й тут зняв голос Гайдрих: вимагав німецького хірурга. Вальтер Дік був німець, але чеський. За чверть години привезли німецького німця, Йозефа Гоглбавма[57]. Маска, ґумові рукавички... Окуляри? Окуляри він забув і стає за асистента. По сорока хвилинах Вальтер Дік виймає слизень з великим – чотири на два сантиметри – залізним осколком.

[56]*Вальтер Дік* (1899-1990) по війні жив в Австрії й Німеччині. Був головним хірургом університетської клініки в німецькому Тюбінгені.
[57]*Йозеф Гоглбавм* (1884-1945) був у травні сорок п'ятого арештований чехословацькими органами безпеки й відпроваджений до табору примусової праці. У таборі, діставши тяжке поранення, помер.

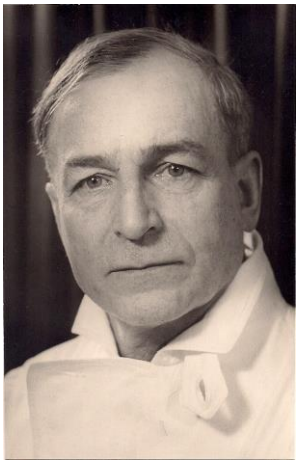

Вальтер Дік.

Йозеф Гоглбавм.

«Буловка» – пильно стережений військовий об'єкт. Живий пліт вирубано, хірургічний корпус оточено колючкою, на даху кулемети. Стійки із псами. У неділю, тридцять першого, прилітає Гімлер. Гайдрих, як згадувала Ліна, просить його не мститися на чехах.

Гайдриха мають під опікою: особистий лікар Гімлера Карл Гебгарт[58] й світило европейської хірургії Фердинанд Зауербрух[59].

Карл Гебгарт.

Ф. Зауербрух.

Теодор Морель.

Обидва повсякчас сперечаються і сваряться з ляйб-медиком Гітлера Теодором Морелем[60].

Консіліум закінчуються тим, що Гебгарт виганяє Мореля з палати (за палату правив кабінет Вальтера Діка).

[58]*Карл Гебгарт* (1897-1948) помер на шибениці як воєнний злочинець.
[59]*Фердинанд Зауербрух* (1875-1951), один із засновників грудної хірургії, був позбавлений східньонімецьким урядом усіх нагород та наукових звань. Помер у Берліні.
[60]*Теодор Морель* (1890-1948) був ляйб-медиком до 17.04.45., коли Гітлер його вигнав. Морель відлетів до Мюнхену, де в липні був арештований американцями, які нічого злочинного в його діяльності не знайшли. Помер на інфаркт у лікарні баварського містечка Тегернзеє.

По операції Гайдрих чувся незле: гарячка минулася, об'явився апетит. Ліна возила обіди з Паненських Брежан. Усе показувало, що виживе. Та третього червня, коли пив, сидячи в ліжку, зготований Ліною бульйон, зайшов у коматозний стан і четвертого, о сьомій тридцять, помер. Анемічний шок! Навпісля казали: ні, не шок – емболія. А Поль Фільдс знав напевне: ботулізм! Се ж бо в його лябораторії обгорнули верхню третину Кубішевої бомби липучою стрічкою, наситивши її ботулінічним токсином.

Під огнистими смолоскипами

У п'ятницю, п'ятого червня, опівночі, труну з Гайдриховими останками становлять на лафет гавбиці *LeFH-18*[61]. Перед «Буловкою» велетенський півобід утворили сотні вояків з вогнистими смолоскипами. Глухо рокочуть великі барабани, малі – розсипаються бентежним дробом, жалібливо виспівують флейти і плачем заходяться сопілки... Напівплазуновий «ганомаг» урочисто тягне лафет з труною на злощасне перехрестя. За тягачем – десятки вантажівок з вояками в кузовах. Завертають ліворуч, на Тройський міст, і

прямують Дрезденською[62]. Главків міст, Штросмаєрів майдан, Летенська[63]... Палахкотять смолоскипи. Дзиґарі на Граді вибивають першу ночі. А по шести хвилинах жалобний кортеж в'їздить на градське подвір'я.

[61]Легка гавбиця *LeFH-18* була основною гарматою німецької дивізіонної артилерії. Число «18» не означало, что гавбицю взято на озброєння в 1918-му. Усі гармати, виготовлені після Першої світової війни, діставали такий індекс, що дозволяло німцям знехтувати Версальську угоду.
[62]Нинішня Аргентинська.
[63]Нинішня вулиця Мілади Горакової.

У неділю – прощання з Райнгардом Гайдрихом. Покрита червоним стягом труна стоїть на катафалку перед Матіяшевою брамою. Наобіруч, під велетенським мальтійським хрестом – почесна варта: восьмеро старшин й підстаршин у сталевих шоломах. Оголені шаблі скинуто на плече. На двох чорних пілонах палає в позолочених чашах «вічний вогонь». Тиша. Чути лише, як човгають тисячі ніг. Засмучені чоловічі обличчя, сплакані обличчя жінок... О шостій вечора громом загриміли барабани, заголосили флейти, заквилили сопілки, й Гімлер повів Клявса і Гайдера до батькової труни. Випали польових батарей з Лоретанського майдану. Тоскне виття літаків у небі над Градом. Труну переносять на лафет. Плазуни тягача викрешують іскри з бруківки. Остання путь: Нерудова, Мостецька, Вільсонова... Вокзал. Жалобний потяг Прага-Берлін.

Райнгард Гайдрих. 1941, вересень.

У Мозаїчній залі Імперського канцлерства – Гітлер і вся військова й політична чолівка Німеччини. Брат небіжчика ляйтенант Гайнц Гайдрих з племінниками. Гітлер називає Райнгарда Гайдриха людиною із сталевим серцем і ототожнює його втрату з утратою кількох дивізій.

«...не перебирав міри. Шанолюбність, несхитність, освіченість, інтелігентність – властивості, які ставили Гайдриха поперед усіх імовірних спадкоємців Гітлера. Своїм способм, він – і справді – був незамінною постаттю, і не випадково Гімлер чималий час шукав за новим начальником Головного управління імперської безпеки». ***Калум МакДональд***[64]*.*

[64]*Калум МакДональд* (1947-1997) – англійський історик.

У тяжі – на дев'ятому місяці – Ліна на похорон не поїхала. Обмивала чоловіка сльозами в Паненських Брежанах. Породила дочку[65].

[65]*Марта Гайдрих* (1942) – молодша дочка Гайдрихів, утримує сімейний пансіон на о. Фемарн.

16. ДВА ЗАМКИ

Аделя, Ліна, Карола

Шосейка біжить полем, забігає у лісочок, в якому Кубіш з Габчиком наставлялись упорядити засідку, і виводить на замок Франків – Карла-Германа й Кароли.

Карола і Карл-Герман Франки.

Напівчешка-напівнімкеня з північночеського Мосту, замкова пані запам’яталася тогочасникам як жінка зичлива, чуйна (співчувала поневаженим чехам), заклопотана вихованням своїх дітей. У світських колах Каролу Франк, молоду, вродливу, освічену (мала лікарський диплом), уважали за ідеал жіночности. Вечірні сукні ідеальна пані замовляла з тафти. Їй і на гадку не спадало, що вбиратиметься колись в бушлат совєтської зечки.

Шосейка збігає додолу, звивається селом, і вже ось він – замок, у якому на Великдень, у сорок другому, поселилися Гайдрихи. Масивний, на два поверхи, заміський особняк з тридцятьма покоями. Палацовий ампір: колони, пілястри, портики... Над портиком – вежовий годинник. Се він спинився двадцять сьомого травня, коли мерседес виїхав за браму. Подія, що її коли й поминали сільські, то попаски.

«Брежани» – село, що лежить на березі, а «паненські», бо пожалував його Премисл Отакар I, король чеський, черничкам, паннам себто. Нижній замок заходився ставити у XIX столітті Матіяш Райзе-Штальбург. Витівка з’їла капітал і Матіяша, і його синів. Маєток купив Фердинанд Блох-Бауер[66].

[66]*Фердинанд Блох-Бауер* (1864-1945) – чесько-австрійський цукрозаводчик, фінансист, меценат. У вересні тридцять дев’ятого емігрував до Швайцарії. Увесь його маєток було конфісковано нацистами. Помер у злиднях.

У замку вела порядок його жінка, красуня Аделя[67], в якої гостювали письменники, артисти, малярі.

Аделя Блох-Бауер.

З-поміж останніх і Густав Клімт[68], пензель якого Аделю зачарував. А Клімта зачарувала Аделя, й він без устанку писав її поличчя. Славна Клімтова «Юдита» – се також вона, пані з Паненських Брежан.

[67]*Аделя Блох-Бауер* (1881-1925) – чесько-австрійська благодійниця, патронеса установи «Друзі дітей».
[68]*Густав Клімт* (1862-1918) – основоположник модерну в австрійському малярстві, автор багатьох жіночих портретів, які позначено еротизмом.

По такій пані Ліна виглядала плебейкою. Оленячі роги, що висіли по стінах покоїв, познімала й продала. На ґудзики! Копійка копійку кличе. Травник звеліла скопати й засіяти тюльпанами. Тюльпани – по кіосках! Хай який, а пожиток. Лиха вона таки хильнула: то батькове безгрошів'я, то чоловікове, коли – списаний з корабля – сидів він на бурку. Сільські називали Ліну «Старою» і «Гайдришкою».

Ліна Гайдрих.

*«Перед обідом понесла я в покої троянди. Хазяйка стояла на сходах, задивившися у вікно, й нічого не відказала на моє повітання, а завше ж відказувала. Оглянулася на мене: по щоках їй бігли сльози. Дала я троянди до вази, повернулася в сад і сказала хлопцям, які там робили: «Стара плаче. Мабуть, помер...». **Гелена Вовсова**[69].*

[69]*Гелена Вовсова* (1926) – мешканка села Паненські Брежани.

Гелена Вовсова.

Такі спомини крила в собі багато-багато літ. Нікому анітелень! Згубні то були спомини. Половина села гарувала у Франків, а половина – у Гайдрихів. Язики розв'язалися свідкам аж на заході років, і почуте від них змусило змінити усталений погляд на життя в замку.

У Берліні зловтішалися

Гайдрих любив Паненські Брежани, а за його мешканців казав: «Милі мої чехи!». Як ті слова пояснювали? Ламав комедію! «Чого б він, всесильний, її ламав? – питає тогочасник, чий батько був за садівничого в замку. – Ні, він так думав, так відчував». Чи то: «Гайдришка, так, то була язя, а за нього нічого такого не скажу. Та й ніхто його не боявся. А от Франка боялися. Людоньки, як угледять, мерщій по хатах. Мій сусіда, пан Строкатий, гнав був корову з пасовиська. Куди сховаєшся? Не вклонився й дістав ляпаса. Гайдрих такого собі не дозволяв». Чи то: «З малими Гайдрихами ми взимку на ставку в гокей гуляли. У нас замість ключок дрючки, а в них справжні ключки, на ногах гагени. Бувало, й до чуба доходило. Не без того. Та ніхто нас ніколи навіть не висварив. От і кажіть, що Гайдрих з жінкою на чехів кривим оком поглядали...».

«Гайдришка мала тоненький голосок, мене кликала Геленкою. Ніколи не вимагала, щоб її вітали «Heil Hitler!», скажеш «Guten Tag!» – і квит. Якось зазирила в мене на зап'ястку висип: «Helenka! Was hast du denn?»[70]*. Потягла до золотої, як ми її називали, лазнички, послала покоївку по сахарну пудру, засипала, обв'язала бинтом. Два тижні ходила я на перев'язки до «золотої» лазнички. Малій Зільке*

*Гайдришка дозволяла поратися зі мною на городі. Гарнесеньке було дівча, з білявим хвостиком...». **Гелена Вовсова**.*

[70]*Helenka! Was hast du denn? (нім.)* – Геленко! Що то є?

Украй перебільшеними були й твердження, що люта нагінка на чехів – помста німецької еліти. Еліта не мстилася, еліта зловтішалася. Гайдрих мав у жмені всіх ватагів Німеччини. За всіх і сказав Зеп Дитрих[71]: «Хвалити Бога, вже не живе!». Не мстилася й Ліна, хоч і втратила в Чехії не лише чоловіка.

[71]*Зеп Дитрих* (1892-1966) – генерал-полковник, командував багатьма військовими підрозділами та з'єднаннями – від ляйб-полку «Адольф Гітлер» до 6-ої танкової армії.

*«У неділю – то було двадцять четвертого жовтня, в сорок третьому – зачепив мене під брамою вартовий. «Судетяк», умів по-чеськи. Чого, питає, я не на футболі. «Я б, – каже, – пішов подивитися, як Брежани тим Ужицям настукають, якби не служба». Ужиці – село сусіднє. Балакаємо, а повз нас Клявс з Гайдером на велосипедах носяться. Ну, пішла я... Чую, здаля мотор гуркоче. Тоді, було, одне авто за цілий день і проїде. І враз крик! То вартовий кричав, аби Клявс спинився, а він вилетів з-під брами та просто під колеса». **Гелена Вовсова**.*

Поховали Клявса близько замку, під високою сосною. Багато води спливло, і завітав до Паненських Брежан Гайдер Гайдрих: хотів уклонитися тій могилі й побачитися з Геленкою, яку пам'ятав з дитинства. З Геленкою побачився, а могилі не вклонився.

«По німцях був у замку Інститут металознавства. Там я й працювала аж до пенсії. Парк забур'янів. У сорок восьмому, здається, помітила, що нема Клявсового гробка. Порожня яма, а коло неї порожня домовина цинкова. Домовину я потім бачила в нашій ливарні. Ливарник Антонін Рибак пустив її на попільнички. Виробляв такі стидкі попільнички – чоловік із жінкою злягаються... З Гайдером поблукали ми парком, заглянули і в замок (він занедбаний, розвалюється). Гайдер згадав, як того дня, коли загинув Клявс, вони мене підштрикували, що я з вартовим жирую. А за гробок, за

домовину я йому так-таки нічого й не сказала». ***Гелена Вовсова****.*

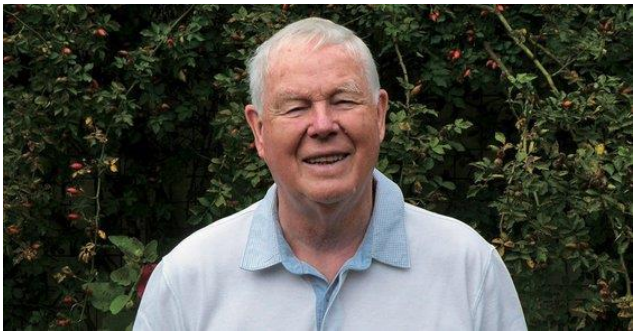

Гайдер Гайдрих.

Хто викинув малого Клявса з могили? Де поділися останки? Гайдрихіяда лишила по собі безліч загадок.

17. ЗАПИТАННЯ БЕЗ ВІДПОВІДЕЙ

Замах ініціював полковник Франтішек Моравець, звістившися, що вбито Йозефа Білого[72], генерала, якому він завдячував усе.

Генерал Йозеф Білий.

Наказ, що його вислухали Кубіш і Габчик, підписно полковником *MI-6* Гескетом Причардом: «Райнгарда Гайдриха знешкодити й за ціну власного життя». Але який високий політик (Бенеша за такого не можна вважати) схвалив замах?

[72]*Йозеф Білий* (1872-1941) – генерал армії, глава підпільної протинацистської організації «В обороні народу». Розстріляний німцями. Останнім наказом генерала було: «Плі! Німецькі собаки...».

Не ясно, скільки бойовиків узяло участь в атентаті. Чи був у Кобилісах Вальчик? Чи був там Опалка? Вальчик нібито мав сигналити соняшним зайчиком, що мерседес наближається. Але які зайчики, коли хмарно з вияснення? Опалка, на якому тяжіла відповідальність, міг заїхати в Кобиліси. Та чи заїхав? Знаємо від Терези Касперової лише те, що повернувся ввечері на Велварську лихий та осмутливий. Мав із чого: Гайдрих вижив, а відплатні заходи не забаряться.

А де забавився Гайдрих? Покинув замок не пізніше десятої, а на Кубіша набіг (відстань – дванадцять кілометрів) за тридцять п'ять хвилин. Аж так тихо не міг їхати. Десь спинявся. У Клічанах? У Здибах? У Хабрах? Є думка (тільки й того!), що мав коротке побачення з коханкою, з Пепі Гуліціус, активісткою Спілки німецьких дівчат. Напевне знав Йоганес Кляйн, але...

Свідчення Кляйна як лизень злизав. Нема! Можливо, вилучили, аби не кинути тінь на начальника Головного управління імперської безпеки, який не здобувся на забезпечення безпеки власної (замість «вперед!» скомандував водієві «стій!»)? Замало на те, щоб з унікальної справи вилучити унікальні свідчення. Тим паче що охочих «кинути тінь» було подостатком. А Кляйн? Покинувши пораненого Гайдриха, зламав військову присягу. Суд! Аж ні – медаля й пенсія (куля з Габчикового кольта, перебивши кульшову кістку, скалічила Кляйна на ціле життя). У Кляйна замолоду, навчаючись на автомеханіка, мешкав Гайдер. Здавалося б, коли й розповісти синові, як загинув його батько. Та Кляйн і словом не прохопився. Які таємниці забрав у могилу Йоганес Кляйн?

А Гайнц Гайдрих? Так само в могилу. Допомігши багатьом людям, які всякими правдами і неправдами намагалися втекти з Німеччини, почав боятися, що гестапо його викрило. Застрелився. А гестапо, між іншим, само побоювалося брата «людини із сталевим серцем». З чого аж так поквапився у засвіти ляйтенант Гайнц Гайдрих?

Райнгард і Гайнц (праворуч) Гайдрихи.

Або Карел Кашпар[73]. Се він був за кермом вантажівки, під колесами якої загинув Клявс, а по восьми тижнях в'язниці його звільнили: нічим не завинив. Може, поквиталися згодом? У травні сорок п'ятого, пізнього вечора, до Кашпарової хати постукали. Кілька німецькомовних чоловіків викликало його на подвір'я. Ніхто й ніколи Карла Кашпара вже не побачив. Живого. Труп було знайдено за шістдесят кілометрів од Паненських Брежан, у Штєховицях. Хто й чому вбив Карла Кашпара?

[74]*Карел Кашпар* (1914-1945) – голова футбольного клубу «Чехія-Паненські Брежани».

Де поділися черепи Опалки, Вальчика, Шварца, Грубого, Бублика? Де відтяті голови Кубіша й Габчика? Двадцятого квітня, в сорок п'ятому, гестапівці забрали їх з Інституту судової медицини. Чутка була, що потяг, у якому катівські експонати везли до Німеччини, потрапив під бомби. Чутки тієї ніхто ані потвердив, ані спростував.

По Марію Моравцову гестапо приїхало вночі[75]. Трусили помешкання до сьомої ранку й наробили ґвалту. Зеленка-Гайський жив через вулицю й не міг того не чути. По нього приїдуть аж опівдні. Чому бодай не зателефонував на Реслову? На що сподівався?

[75]Коли гестапівці ввійшли, Марія Моравцова отруїлася. «Без її самопосвяти, – писав Гайнц Панвіц, – бойовики ніколи б свого не доп'ялися».

У підборі Габчикового черевика, під монеткою, що правила за засувку, виявили заглибину, а в ній – шматочки плівки: шлях, дерева, якісь будівлі... Дорога з Паненських Брежан на Кобиліси? Та чи та ділянка Кірхмаєрової? Ніхто не зіставляв. Навіщо Габчик заховав ті шматочки? Чому не викинув після замаху?

Чи не найкрутіша загадка: що змусило бойовиків змінити плян нападу? Англійські вишколювачі давали перевагу бомбам. Першою Кубіш мав зупинити мерседес, а другою – вбити його сідоків. Габчик ставав до бою, якщо той чи той вижив. Типова схема атаки на автомобіль із засідки, і бойовики не мали підстав її ламати. Та все ж таки зламали.

Можливо, Кубіш не був певен себе. Можливо, далися взнаки особливості закруту, минавши який, водій притискався до хідника. Відстань між ними й мерседесом ставала мінімальною, й від вибуху могли потерпіти обидва. А крім того, мінімальна відстань й мінімальна швидкість – умови, за яких автоматникові світив максимальний шанс. Можливо, багато важила й Габчикова амбітність («намісник – то є мій клопіт!»). Він не був командиром боївки, але сам себе за такого числив і гаразд усвідомлював, що ім'я того, хто вб'є Гайдриха, залишиться в пам'яті поколінь і поколінь.

По смерті Франтішка Моравця було видано його спогади «Шпигун, якому не йняли віри». Чекали на них з великим нетерпінням: нарешті випливе на яв уся правда про операцію *Anthropoid*. Так де тобі! У тих кількох відступах, що їх Моравець присвятив найяскравішій операції своєї кар'єри, нема ні слова правди. Усе перебрехано. Починаючи з того, що Кубіш з Габчиком десантувалися з галіфакса у квітні сорок другого, й закінчуючи тим, що галіфакс пілотував не англієць Рон Гокі, а чех Ян Андрле. Розповідь про підготівлю замаху на Гайдриха не відповідає ні архівним документам, ні свідченням тогочасників. Помилок стільки, що їх не можна вважати за помилки. Лихий намір! Та який саме? Не хотів відповідати за смерть сотень невинних? Але ж він себе «вибілив», написавши, що все, геть усе має на совісті

Бенеш. Амнезія? Але ж коли йдеться за інші події в житті «шпигуна, якому не йняли віри», пам'ять його не зраджує. Тож з якої такої нагоди віз москаля Франтішек Моравець?

18. УМОВНИЙ СПОСІБ ЯК ВИПЛІД СУМЛІННЯ

Полковник Франтішек Моравець був певен, що підготівля замаху забере яких десять днів. Забрала п'ять місяців. Що довше лічили Кубіш з Габчиком лебедів на Влтаві (так вони відповідали на запитання доскіпливих), то більше їхніх помічників накликало на себе смерть. А чи мали бути в них узагалі помічники? Наказ приписував виразнісінько: нікого не втаємничувати в замах. Вони ж утаємничили не менш як п'ятдесятьох. А чи можна було виконати вкрай складне завдання без залучення сторонніх і в гранично короткий термін? Можна. Заходили на Град без перешкод, обмацали якось і мерседес, що стояв там у недогляді. Вийде Гайдрих – стріляйте... Та се означало заплатити за його смерть власним життям. Але ж саме такої плати і вимагав наказ.

А як не Град, то пізніше, вже навесні, Паненські Брежани. Поуправлявшися в стрільбі з пістолета, пофехтувавши (в залі так і висить люстра з відбитим кришталиком: зачепив рапірою), Гайдрих сідав на коня. Скакав нескінченними алеями. Самотою. Ліпшого за брежанський парк місця годі знайти. Для засідки. Не для відступу. З села на велосипеді не втечеш. Поворот у Кобилісах привернув увагу бойовиків не лише своєю закрутистістю, а й тим, що з того пагорба велосипедистові легко було втікти: обидві вулиці – Кірхмаєрова і В Голешовичках – збігали з гори.

Ставити на карб Кубішу чи Габчикові бажання жити... Кому таке впаде в голову?! Дотримаєш слова – й живи, якщо поталанить. Та в тім річ, що вони від слова свого відскочили. Гайдрих стояв, спираючись на капот мерседеса. Кубіш, поранений, причмелений вибухом, оточений ворожо наставленим натовпом, міг сього й не помітити. Не те Габчик. Після сутички з Кляйном він, заплутавшись у незнайомих вуличках, несподівано вийшов на Кірхмаєрову метрів за сто-сто п'ятдесят від перехрестя. Якщо брати

виконання наказу за святий обов'язок, мусив би повернутися, добити Гайдриха (в кольті було ще чотири набої), а там – дійся Божа воля...

Важко не погодитися з тими, хто переведення замаху в життя вважає за любительське, й важко погодитися з тими, хто єдиним героєм на перехресті в Кобилісах називає Гайдриха. Нічого геройського в його поведінці не було. Інша річ, що він єдиний, хто повівся відповідно до своєї людської вдачі, яка змушувала його гратися з долею наперевати й змусила крикнути Кляйнові «стій!».

Якби не крикнув? Мерседес виходив з повороту із швидкістю двадцять кілометрів за годину: секунда – п'ять метрів. Кляйн, утопивши акселератор у підлогу, менше ніж за дві секунди минув би Кубіша. Гайдрих відлетів би до «Вовчого лігва», і, дивися, Гітлер віддав би під його руку Францію. Лідиці не обернулися б на випалену землю, нікого б не зрадив Чурда, не загинуло б аж стільки «соколів», не загинули б такі без вини винні, як Ліда Голцнерова, Анна Малинова, Марія Коварникова, Лібена Фафкова...

Відомо, що Райнгард Гайдрих не мав друзів. Не дивно. Дивно було б, якби начальник Головного управління імперської безпеки їх мав. «Міг бути дуже милим і ґречним, – згадував на схилі віку Зигфрид Цогльман. – Та коли очі його вужчали, вас прошивало крижаним холодом».

А все ж таки була в оточенні Гайдриха людина, перед якою він міг зрадитись. Той самий Цогльман, судетський німець, який почав політичну кар'єру в намісництві Богемія та Моравія як ватажок гітлерівської молоді, а закінчив як усіма шанований політик Федеративної Республіки Німеччини і командор її Великого Хреста.

Одного празького дня Цогльман дістав наказ: виїхати до Будапешту на фехтарський турнір. Здивувався, бо ніколи в житті не брав у руки рапіри. На відміну від Гайдриха, який був членом німецької олімпійської команди. У потягу картина з'ясувалася: Гайдрих їхав із Пепі Гуліціус. Не дай Господи, довідається Ліна (Ліни боявся), він скаже, що Пепі взяв із собою Цогльман. Ліна не довідалася, а майбутнього

командора Великого Хреста вже не прошивало крижаним холодом, коли очі його зверхника вужчали.

Зигфрид Цогльман.

Насамкінець життя Цогльман поклав собі запитання: а що було б, якби ті чехи не вбили Гайдриха? Відповів так: «Гайдрих уявляв Німеччину без Гітлера, але без себе її не уявляв. Рік-два, й скинув би його, війна скінчилася б інакше». Не був той судетський німець з чеського містечка Вшеруби ні ворожбитом, ні віщуном. Повторював те, що чув від багатьох за своєї нацистської молодости. У сорок четвертому після невдалого замаху на Гітлера по берлінських сальонах шушукали: «Хто-хто, а Гайдрих неодмінно взяв би участь у заколоті». А чому й ні, якщо заколотниками були такі його колеги, як Артур Небе й Вільгельм Канарис...

Замах на Гайдриха спричиняв гострі суперечки ще перед тим, як його було вчинено, спричиняє їх і ниньки. Нинішні Бенеші відкидають чисто по-бенешівськи доводи опонентів, наголошуючи, що лише завдяки убивству Гайдриха і винищенню Лідиць Англія відкликала свій підпис під Мюнхенською угодою: Чехословаччина застерегла собі право на Судетську область. За Бенешем, лідицька трагедія – то була «політична конечність» (є такий запис у його лондонському деннику). У такому разі – яка різниця між ним та Гітлером, який дав згоду на вигублення непричетних до смерти Гайдриха Лідиць також з огляду на «політичну конечність»?

А навіщо повоєнній Чехословаччині Судети – а головне, які Судети: з німцями, які за давніх часів обжили знехтувані чехами землі й мешкали на них століттями, чи без німців? Англійські політики були свідомі, що Бенеш намітив вигнання, а проте мюнхенський підпис Чемберлена таки відкликали. Виганявши, чехи грабували, ґвалтували, вбивали. Лихої слави зажило містечко Постельберг (тепер – Постолопрти), де влітку сорок п’ятого без суду й слідства було розстріляно близько тисячі його німецьких мешканців – старі, жінки, діти. Охочі попострiляти їхали сюди з навколишніх сіл, як на ярмарок.

Судети вилюдніли. Ким же їх залюднювали? Словацькими циганами й міськими люмпенами. Ані ті, ані ті не мали «чуття землі». Зникло, пішло в непам’ять три тисячі веселих німецьких сіл, пішли в непам’ять ремесла, в яких управлялося сімдесят тисяч німецьких майстрів, зникло триста п’ятдесят тисяч дрібних (до п’яти гектарів) сімейних хазяйств. А найприкріше – зник *genius loci*. Благословенні й мальовничі колись Судети стали краєм хемічних заводів, хижацького видобутку бурого вугілля та військових полігонів. Там, де на тисячах і тисячах квадратних метрів були вугільні кар’єри, – місячний пейзаж, у родючій колись землі – тисячі й тисячі тонн сірчаної кислоти. А найсумніше – ніколи й нічим так-таки й не наповнилася та культурно-історична порожнеча, що утворилася після вигнання німців. *Genius loci* не має звички повертатися.

А якби не вбили Гайдриха?..

«Історія не має умовного способу», – зауважив був німецький медієвіст Карл Гампе, і висловок загуляв світами. Кожен, хто пише за день учорашній, сахається того способу, як дідько ладану. А коли й не сахається, то обставляє частоколом усіляких застережень. Даремно! Хай собі й справді не має історія умовного способу, але без нього нам годі осягнути день учорашній. Отого «якби» вкрай потребує наша моральна свідомість, бо умовний спосіб – то є виплід людського сумління.

19. ВІДГОЛОСКИ

Чехія

Мілуша ГАЙНОВА-БІЛА (1912-1999) пережила жахіття гайдрихіяди, бо ні в кого в Решицях з язика не злетіло, що була вона нареченою Адольфа Опалки. Мовчала на допитах і його тітонька Марія Опалкова, в хаті якої напровесні сорок другого зустрічалися закохані. Та ще й те, що, коли гестапівці шастали по Решицях, Мілуша вчителювала в Гротовицях. По загибелі нареченого взяла шлюб з чоловіком своєї померлої сестри Франтішком Білим. Породила трьох дочок. За Адика, як односельці кликали Опалку, часто згадувала, але не вголос. Не їздила на празькі урочистості біля храму на Ресловій. До пам'ятничка, напис на якому скопійовано із збереженої нею Опалкової записки, приходила. Мовчки стояла осторонь високих столичних гостей, мовчки відходила. Аж на кінець життя повідала, яким запам'ятався їй Адольф Опалка.

Ладислав ВАНЄК (1906-1993), арештований гестапом четвертого вересня 1942-го, виказав усіх провідних членів підпільної організації «Їндра». За вироком німецького суду мав бути гільйотинований, але Карл-Герман Франк відклав виконання вироку, мотивуючи тим, що Ванєк намагався (радіограма Бенешові) врятувати життя Гайдриха. До кінця війни Ванєк перебував як привілейований в'язень у Печковому палаці. У хаосі перших повоєнних днів став його комендантом і знищив протоколи своїх допитів. Архів гестапа власноручно передав совєтській протирозвідці «Смерш». Від того часу й до смерти був агентом *StB*[77] та НКВД-ГРУ. Усіляко користався з підтримки Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини як «мужній провідник антинімецького підпілля». Багато років плів нісенітниці про замах на Гайдриха, пускаючи ману на істориків. Твердив, наприклад, що в день замаху був у Кобилісах і їздив на інвалідному візочку, даючи вказівки своїм «соколам», які охороняли Кубіша й Габчика. Брехав Ладислав Ванєк аж так правдоподібно, що чимало його вигадок потрапило до серйозних історичних досліджень.

[76]*StB (Státní bezpečnost)* – чехословацька таємна поліція. Від 1945-го аж до 1990-го була одним з головних інструментів комуністичного терору.

Емануель МОРАВЕЦЬ (1893-1945) з охопленої повстанням Праги не втікав. П'ятого травня, в сорок п'ятому, їхав обрадитися з Карлом-Германом Франком. На Малостранському майдані автомобіль обстріляли повстанці. Завернули на Кларов, сподіваючись дістатися на Град Хотковою вулицею. Скінчився бензин. Водій висів, поліз по каністру. У кабіні грохнуло. «Чеський Квіслінг» застрелився. Старшого його сина, Ігоря, було повішено (служба в німецькій армії), середнього, Юрія, засуджено на сім років ув'язнення (служба в німецькій армії), наймолодший, Павлик, загинув під американськими бомбами.

Франтішек МОРАВЕЦЬ (1895-1966) повернувся на батьківщину в червні сорок п'ятого бригадним генералом і зразу ж опинився під слідством як такий, що не знищив напередодні німецької займанщини таємних матеріялів чехословацької розвідки. Суд його виправдав, але міністр оборони дивізійний генерал Лудвик Свобода настановив нове слідство, яке було припинено за наказом президента Едварда Бенеша. Моравець перебрав під свою команду 14-ту дивізію. Двадцять восьмого лютого 1948-го, в день большевицького перевороту, був звільнений з посади. У березні втік до Західньої Німеччини. Керував розвідувальним центром, який, перебуваючи під опікою американців, систематично висилав до Чехословаччини так званих агентів-ходаків. Початком шістдесятих став порадником військової розвідки США і замешкав у Вашингтоні. Написав спогади «Шпигун, якому не йняли віри». Нагло помер на розрив серця у вагоні метра.

Марія НАВАРОВА (1898-1966) восени сорок четвертого «загостила» не з власної волі до Гайнриха Йокеля, коменданта Малої фортеці в Терезині. Гестапо таки запопало докази її ворожої діяльности – маляви[77], якими обмінювалися в'язні. По терезинських казематах гибіла до травня сорок п'ятого. Тільки-но дихнула на повні груди – запозивали до суду. Ставили на карб подання допомоги Гайдриху, шури-мури з начальником в'язниці «Панкрац» Сопою, участь у

пізнатті загиблих бойовиків. Вирок був: невинна! Нагінка Марії не залякала, й вона на слізне прохання своєї приятельки Олени Бекової, російської дружини Емануеля Моравця, передержувала в себе її сина Ігоря, який утік із совєтського полону. Вчинок, за який вішали.

[77]*Малява (в'язн. жаргон)* – таємна записка.

У сорок восьмому, за большевиків, Марія Наварова знову на лаві підсудних. Обвинувач називав її «чудовиськом, що тягло чеську кров», а поміч чеським політичним в'язням – загодя підготованим алібі. В'язниця! Чим аж так прогрішилася? Була медичною сестрою, яка вже з огляду на свій фах не уточнює, ким є поранений, хто саме потребує її допомоги. Гайдрих – то й Гайдрих... Словом, щербата доля. Зо зла на неї взяла, звільнившися, шлюб з колишнім чеським нацистом, якого запізнала в ув'язненні. Вік мала пенсійний, а пенсії – ні шеляга. Ходила по людях, мила підлоги. Мивши й накололася на іржавий цвях. Померла на зараження крови. Як той німецький старшина, якому помогла була на перехресті в Кобилісах. Доля жінки у світлому пильовику зачепила за живе письменника Арношта Лустіга, й він написав роман «Історія Марії Наварової».

Франтішек НЕНАГЛО (1914-1961), злодій, ґвалтівник, алькоголик, заприязнився, сидячи в німецькій в'язниці, з кількома комуністами. По війні вони й просунули його на посаду ката. За два роки катування Ненагло зігнав зо світу близько сотні людей. Міг зігнати й більше, але часто вдарявся в горілку, стаючи непрацездатним. Платили йому знатно: дві тисячі крон за повішеного, що було трошки менше, ніж пересічна місячна платня. Повісивши Гайдрихового наступника Курта Далюге, побився з в'язничними наглядачами, які не дозволяли йому забрати на продаж мотузку з шибениці. Скандал. Звільнення. Та комуністи й тут не дали зійти на пси своєму товаришкові. Непросипенний пияк очолив велику празьку винарню. Прокрався й пізнав на власній шкурі, що то є большевицька в'язниця. Відсидівши, спився з кругу й помер на білу гарячку.

Ярослав ПАЛА (1882-1963), один з найталановитіших чеських винахідників, один з найуспішніших чеських підприємців, благодійник, староста міста Слани, був у травні сорок п'ятого оголошений большевицькою газетою «Руде право» винуватцем випалення Лідиць і загибелі їхніх мешканців. У в'язниці наглядачі обіходилися з ним відповідним чином: по-звірськи збивали, по-катівськи збиткувалися. Виводячи поза мури, витикали старого пальцем: «Убивця лідицьких діточок!». Люди плювали на свого колишнього старосту, який мав на голій голові вистрижене велике «L». Пала збирав по вулицях недокурки, мив кльозети. Нарешті засудили його на досмертне ув'язнення. У п'ятдесят сьомому оглух і посліпився. З великої амнестії вилучив Ярослава Палу президент Антонін Новотний. Урну з прахом безщасника дозволили поховати на сланському кладовищі аж початком 90-х.

Франтішек САЙДЛ (1887-1961), який свого часу був чоловік хоч куди й не мав од жінок одгону, враз оледащів, занедбав себе, й мали його за тихого божевільного. Блукав селами, жив по людях та знай різьбив з дерева лідицькі хатки. Такі, якими їх пам'ятав. Дочка (коли випалювали Лідиці, вчилася в Празі, й гестапо за нею не шукало) відцуралася батька. Цуралися Сайдла й лідицькі жінки, що пережили «Равенсбрюк». Якось завітав було на урочистий мітинг у відновлюваних Лідицях, а його вигнали, й більше він на жалобних заходах не об'являвся. За трагедію чеського села було вже написано тисячі статей, та в жодній з них не було згадано за Франтішка Сайдла. Лідиці стали на той час козирною картою большевиків у грі під назвою «боротьба за мир», і людина з наличкою «вбивця» могла їхню гру зіпсувати. Владоможців не обходило, що той тихий божевільний день-крізь-день носив у своїй душі воістину грецьку трагедію. Убив він власного сина. Ненавмисно, а вбив. А німці вбили двох його синів, убили жінку. У повоєнній Чехії не було такого другого ізгоя, як Франтішек Сайдл. Та він ізгоєм не почувався. Різьбив з дерева лідицькі хатки. Незадовго до смерти повів свою оказію письменникові Зденьку Маглеру. Маглер написав і видав книжку «Чоловік, який пережив Лідиці». Книжку екранізували. У фільмі «Лідиці» Франтішек Сайдл зображений під ім'ям Франтішек

Шима. А помер він, двічі не розстріляний, все ж таки не своєю смертю: вертав велосипедом з Кладна, і роз'їхала його вантажівка.

Карел СВОБОДА (1912-1982), радист боївки *Wolfram*, вистрибнув з галіфакса вночі чотирнадцятого вересня 1944-го. З п'ятьох його товаришів ніхто не вистрибнув слідом. Багажний контейнер не ліз у люк. Пілот, побоюючись, що німці заточкують літак, змінив курс і висадив бойовиків далеко в горах. Свобода закопав передавач, а коли задніло, з'ясував, що приземлився зовсім не там, де мав. Шукаючи за будь-яким прихистком, нахопився на гестапо. Суд. Табір «Флосенбург».

Шістнадцятого червня 1948-го Карел Свобода зачув у телефонній слухавці голос Вацлава Кнотка. Здивувався. По весні, скоро-но почалася большевизація, Кнотек утік до Англії, а хоче зустрітися з ним на Дворжаковій набережній... Свобода дав знати *StB*. На побачення з давнім товаришем пішов. Сидячи з ним на лавці, слухав, яким він бачить майбутнє протибольшевицького підпілля. Слухав, аж оточили їх естебісти. Того самого вечора в управлінні *StB* на Вашингтоновій, 7, капітан Вацлав Кнотек, колишній командир боївки *Chromium*, кавалер ордена Британської імперії, отруївся ціянистим калієм.

Володимир ШКАХА (1920-1987) та командир боївки *Silver B* Ян Земек через неточне приземлення, втрату явок і передавача змушені були перейти у південну Моравію. Великий час переховувалися по сім'ях родичів та знайомих. Двадцять другого грудня, в сорок четвертому, помешкання Шкахи в Речковицях оточили гестапівці. Вийшов з оточення пробоєм і знайшов прихисток в Остраві, де його, пораненого в черговій перестрілці, захопило гестапо. Після слідства й суду потрапив до табору «Флосенбург». По закінченні війни служив у штабній сотні чехословацького міністерства оборони. Вивчився на економіста й багато років очолював ті чи ті торгівельні установи. У 1968-му емігрував разом із сім'єю до Канади.

Німеччина

Горст БЕМЕ (1909-1954) стає у вересні сорок другого аташе німецького посольства в Букурешті, та вже в січні Гімлер перекидає його на совєтсько-німецький фронт. Командує оперативно-каральним загоном «*B*», який спопелив десятки білоруських Лідиць. Від квітня сорок третього на чолі гестапа в Києві. Сполучає обов'язки начальника таємної поліції з командуванням оперативно-каральним загоном «*C*». Після Києва – гестапо у Вроцлаві, а кінцем серпня сорок четвертого – в Кьонігсбергу. За одними даними, загинув у бою, за іншими – втік з міста під час його штурму, затерши за собою всі сліди. Пошуки не принесли успіху, і в січні п'ятдесят четвертого Горста Беме було визнано за мертвого.

Алоїз ВАЙС (1906-1969), який за короткий час заробив на відтятих чеських головах сорок сім тисяч марок, опинившись у совєтському полоні. Брехав, аж курилося. Укінці й вибрехався. Уже восени сорок п'ятого гуляв вуличками баварського Штравбінгу, милувався голубим Дунаєм. Чехословаччина вимагала видати ката. Німці відповіли, що видають воєнних злочинців, а Вайс, мовляв, був звичайним урядником. Тимчасом «звичайний урядник» довідався, що в Мюнхені нема кому вішати тих самих воєнних злочинців, і запропонував свої послуги. Вішав би залюбки, та, як на те, Федеративна Республіка Німеччина кару смерти скасувала. Вайс подумував, чи не податися до Німецької Демократичної Республіки, де кара смерти буяла, але... Ануж випливе наверх, скількох комуністів поклали Криж із Тифою під ніж його гільйотини.

Довго чи коротко, а Вайс сів за стіл у своїй затишній вілочці та й написав заяву: «З огляду на те, що ФРН скасувала кару смерти, я не маю нагоди виконувати обов'язки ката. Зважаючи на те, що ніхто законним шляхом не скасував мого ремесла, а тож я залишаюся катом, вимагаю компенсації». Штравбінгський суд катової вимоги не задовольнив. Вайс почав вибивати пенсію. Бракувало трудового стажу, й він звернувся на чехословацьке міністерство соціяльного забезпечення з просьбою потвердити... У Штравбінгу висів на губі в кожного, та

найдивовижніше, що всі знали його як «борця за справедливість». Вайсова сусідка розповідала: «Понад десять років стояв за своє право на пенсію. Не вилазив із судів, писав скарги, оббивав пороги і, уявіть собі, врешті-решт переміг».

Ліна ГАЙДРИХ (1911-1985). У сорок п'ятому, вісімнадцятого квітня, Гайдрихи виїхали з Паненських Брежан. Усім замковим Ліна подякувала, з кожним поручкалася. В'язку ключів лишила каштелянові Франтішку Пікардові. Візник Йозеф Новак доправив утікачів аж на австрійський кордон.

В Австрії бідували. Ліна стала за наймичку в якогось селянина. Закроюється, виглядало, на добре, коли заручилася з віденським аристократом Леопольдом фон Ценеті. Та, довідавшись, що в Чехословаччині Ліну Гайдрих засуджено на досмертне ув'язнення, Ценеті заручини розірвав. По багатьох поневіряннях Ліна з дітьми повернулася, нарешті, на острів Фемарн. На себе, на дітей заробляла продажем морозива. Дочекалася вдовиної пенсії. Не генерал-ляйтенантської, а ляйтенантської. Сто п'ятдесят марок. Злидні!

Полегшало, як узяв її за жінку фінський поет і маляр Мавно Манінен. У Гельсинках переглянула чеський фільм «Атентат» і заскочила багатьох, сказавши, що вражена мужністю Кубіша й Габчика. Обстала за Гайдриха: «Ніколи не копав ями Канарису!». Загалом – обставала за всякої нагоди. Тогочасники зазначали, що, зачувши неприхильний відгук про Гайдриха, підскакувала, як вишкварка на сковороді. Наче передчувала, що напише Тімоті Шнайдер[78]. А написав він, що без заполоненої нацистською ідеєю Ліни фон Остен аполітичний Райнгард Гайдрих, чиє покликання було – музика, музика й музика, не став би тим, ким став.

[78]*Тімоті Шнайдер* (1969) – американський історик, професор Єльського університету.

Ліні Гайдрих було шістдесят п'ять, коли разом з істориком Вернером Мазером вона написала спогади «Моє життя з воєнним злочинцем».

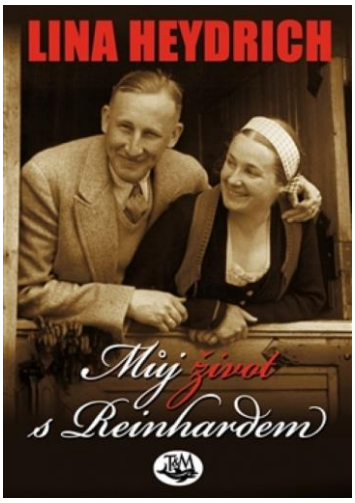

Чеське видання: «Моє життя з Райнгардом».

Споминала й Паненські Брежани: «Якби могла, повернулася б туди й пішки, йшла б і набосо. Аж так там було гарно! То був заквітчаний вік!».

Ганс ГЕШКЕ (1907-1959), крім того що був начальником празького гестапа, був і головою Надзвичайного суду (співголова – Гайнц Панвіц), який засудив на смерть помічників Кубіша й Габчика. З розстрілу на стрільбищі в Кобилісах митрополита Горазда, Вацлава Чикла, Володимира Петрика і старости храму Кирила та Методія Яна Зоневенда він іще потішився, а масової страти в Мавтгавзені не застав: служив у Дрездені. Певна річ, в гестапі. У квітні сорок четвертого Гімлер передав під його руку будапештське гестапо. В Будапешті Гешке якнайтісніше співпрацював з Адольфом Айхманом й вислужив підполковничі погони. В лютому сорок п’ятого безвісно пропав. Гімлерові доповіли: загинув у вуличних боях. Та знайшлися свідки, які в один з найостанніших днів війни бачили Гешке в потягу Дрезден-Хемніц. У п’ятдесят дев’ятому прокуратура Франкфурту-на-Майні визнала Ганса Гешке за мертвого.

Гайнц ПАНВІЦ (1911-1975) закінчив слідство написанням доповідної записки, в якій на пух і прах розніс Горста Беме й Ганса Гешке. Збиралися навколо нього чорні хмари, й він – подалі від лиха – своєю охотою поїхав на совєтсько-фінський фронт. Служив у диверсійно-розвідувальному полку «Брандербург-800», аж відкликав його Берлін, призначивши головою спеціяльної слідчої комісії. Комісія

мала зліквідувати у Франції «Червону капелю», як називали шпигунську сітку совєтчиків. Панвіц виявився на висоті: за якийсь місяць відстежив, арештував і намовив на співпрацю кількох її ватажків. З-поміж них – Анатоля Гуревича-Кента, який під оком гестапа наділяв своїх хазяїв «липою».

Насамкінець війни вже Кент намовив Панвіца здатися в полон не американцям, не французам, а совєтам. Зваблюбвав амнестією. Панвіц так і вчинив. У Москві його викрутили, як мокру шматку, й відгодилися. Не амнестією, а Воркутою. Амнестія (загальна) була аж у п'ятдесят шостому. Панвіц замешкав у мальовничому Людвігсбургу. Управляв банком, писав книжку про замах на Гайдриха. Не мав напохваті документів, але мав колосальну пам'ять. Текст книжки сливе не відрізняється від написаної ним у сорок другому доповідної.

Attentat
auf den
SS-Obergruppenführer Heydrich
Aushebung der Attentäter in der
Karl-Borromäus-Kirche in Prag
am 18. 6. 1942
Geheime Staatspolizei
Staatspolizeileitstelle Prag

Справа Панвіца.

Листувався, хай як дивно, з Ладиславом Ваньком-Їндрою, якого колись сам і допитував. Вітали один одного з святами. Хай як дивно, а до смерти жив Гайнц Панвіц у місті, в якому знаходиться Федеральний центр розслідувань нацистських злочинів.

Карл-Герман ФРАНК (1898-1946) не став, як сподівався по загибелі Гайдриха, намісником Богемії та Моравії. Був свідомий своєї слави «кривавого пса», та покинув Чернінський палац аж уночі проти дев'ятого травня, в сорок п'ятому. З ним виїхала і Карола з трьома малолітніми дітьми. У Рокицанах натовп упізнав Франка. Затримав його ляйтенант армії США Вернер Галер. У серпні американці передали затриманого чехам. Розпочалося слідство. Ніхто з

ческих правників не не хотів захищати «кривавого пса». Адвокатом *ex-offo* був Каміл Реслер, який – зигзаги долі! – захищав по німецьких судах комуністів. Реслер, признавали йому слушність колеги, виконав свої обов'язки бездоганно, але, як можна було чекати, зазнав поразки. Крім того, вже ніколи не скараскався прикладки «адвокат диявола».

О 13:30 двадцять другого травня 1946-го кат Франтішек Ненагло накинув на засудженого зашморг. Франк вигукнув: «Хай живе німецький народ! Хай живе німецький дух! Німеччина житиме й далі!». За хвилину його тіло загойдалося на мотузці. П'ять тисяч глядачів вибухнуло оплесками. За традицією кат кинув білі свої рукавички під ноги повішеного. Коли в'язничне подвір'я спорожніло, підібрав. За скільки спустив їх призбирувачам некрофільських пам'яток, невідомо, але зашморг з Франкового карку продав Франтішек Ненагло за десять тисяч крон.

Карола ФРАНК (1913-1989). Дев'ятого травня, Каролу з дітьми та їхньою нянькою перевезли з Рокицан до пльзенського табору інтернованих осіб. За тиждень її саму, без дітей, забрали до Праги. Утримували у в'язниці на Карловому майдані. Чутка була, що Франкову жінку накинув оком котрийсь совєтський генерал, а накинувши, притокмив покоївкою в готель, де мешкала совєтська старшина. Правда чи ні, але є знимка, на якій найелегантніша пані Богемії та Моравії витріпує ляпавкою килими.

Карола Франк.

Далі – московська Луб'янка. Затуляючись руками, благала: *«...bitte nicht schlagen, bitte nicht schlagen...»*[78]*.* Слідство тривало дванадцять місяців. По закінченні Москва звернулася до чехів: «Чи потребуєте жінку воєнного злочинця?». Чехи відповіли: «Не викликає нашого інтересу». Карола пішла етапом на Казахстан, в Акмолинський табір Р-17. На волю вийшла в п'ятдесят п'ятому й довідалася, що її чоловіка повішено. У Західній Німеччині (Вестфалія) познаходила дітей, яких нянька порозтикала по незнайомих жінках. Еді було чотирнадцять, Вольфові – тринадцять, Голле – одинадцять. Усі, як згадувала Еда, повною мірою пізнали, що то є материнська любов. Аж до пенсії була Карола Франк лікаркою. Пощастило їй відвідати і свою батьківщину – північночеський Мост.

[78]*...bitte nicht schlagen* (*нім*.) – ...прошу, не бийте.

Карл фон ТРЕУЕНФЕЛЬД (1885-1946), іменитий шляхтич, був із тих німецьких генералів, які ніколи не вписувалися в члени гітлерівської партії, і його сварка з Гансом Гешке мала й чисто особисті початки. Після того, як Треуенфельд подав новому намісникові Богемії та Моравії Курту Далюге доповідну записку, в якій, не вибираючи слів, критикував Гешке, його відносини з гестапом украй загострилися. Наслідком гестапівських інтриг генерала було відряджено на Східній фронт, де він й дістав повідомлення про загибель під Харковом свого єдиного сина. Перебуваючи в Україні, командував танковою дивізією «Фрундсберг», яка билася в Кам'янець-Подільському котлі, обороняючи Тернопіль. Був тяжко поранений. Воював у Нормандії, в Італії. Був командиром 6-го латвійського корпусу. В Італії потрапив в американський полон. У таборі військовополонених 6.06.46. генерал-ляйтенант Карл фон Треуенфельд повісився.

2012, 2017.

AMEN ATHENY

Нашому народові ще потрібні мученики, аби він відчув і зрозумів свою національну правду.

Валентин Садовський.

I

Медаля як медаля. З жовтої міді. Златомальована. За визволення... Сонечко, бобкові гілочки. Дата: 9 травня 1945. Не медаля, а вилита в металі олжа. Ніхто з тих 395-ти тисяч, що дістали сей мосяжний шматочок слави, не визволяв чеської столиці. Визволили її – і не дев'ятого, а сьомого – власовці. Визволивши, вийшли з міста. Пішли на погибель. Шістсот своїх лишили по шпиталях. У покоях з написами *Hrdinští osvoboditelé Prahy*[1]. Усіх шістсот забито. У ліжках. Совєтськими боївками з незнаною пражанам назвою. Зашепоталося: «Смерш, смерш, смерш...». А найпотаємніше зашепоталося в людей, які десятиліттями, на вигнанні, плекали ідеал вільної України.

[1]*Hrdinští osvoboditelé Prahy (чеськ.)* – герої-визволителі Праги.

У квітні сорок третього постала на сталінський наказ, аби втямити вояків, які на війні уживали волі, військова таємна поліція «Смерш» (смерть шпигунам). Сталін і назвав. Сталінові й підлягала. Але номінально очолював її чекіст з початковим школенням Віктор Абакумов[2].

Віктор Аьакумов.

У житті нечекістським – паковник на пошті. Нічого іншого не вмів. А втім... Умів потанцювати з московськими шльохами, попоїсти шашликів, побавитись тенісним м'ячиком, потішитись пошитими в сталінського обшивача Абрама Легнера підлепчастими кітелями: ставна постава самбіста ставала ставнішою... Молодість! Комсомольська молодість за плечима, а на плечах генерал-полковницькі погони.

[2]*Віктор Абакумов* (1908-1954) – начальник Головного управління контррозвідки «Смерш» (1943-46), міністр державної безпеки (1946-51), генерал-полковник. Абакумова розстріляно 19.12.54. у Левашовському лісі під Ленінградом (тепер – Петербург).

«...я поклав доскіпатись, що істотне робив «Смерш», і на мій подив визналося, що се не так гонитва за шпигами, як запобігання появі нових – на совєтський стьон – Пестелів, спосіб довести, що людина є і зостанеться гвинтиком системи». ***Вадим Теліцин***[3].

[3]*Вадим Теліцин* – історик, автор книжки «СМЕРШ: операції та виконавці».

У свій час не в кітелі, що пахтів дорогим тютюном «Латакія», а в благенькій в'язничній вдяганці, яка відгонитиме шибеничним потом, стане він у Левашовському лісі під «командирський», вкорочений, наган. Заплатить за скоєні військово-посадові злочини.

Але не заполітаймо. У нас не зима п'ятдесят четвертого, а весна сорок п'ятого, і в луб'янській озії, в кабінеті з веселенькими салатовими стінами, вздовж яких сап'яном вбиті стільці, читає сталінський милованець завідомлення начальників «Смерш» 1-го (генерал-ляйтенант Осетров[4]) та 2-го (генерал-ляйтенант Корольов[5]) Українських фронтів, чиї війська, як гадає Левітаном[6] обмикитчений світ, звільнили Прагу. Завідомляють, що в місті ліквідовано остатки власовців, але мовчать, як саме; завідомляють, що почали ліквідацію антисовєтських елементів, і вточнюють: згідно з наявними списками.

[4]*Микола Осетров* (1905-1992) – начальник контррозвідки «Смерш» 1-го Українського фронту (1943-45), генерал-ляйтенант. Звільнений з органів безпеки через службову невідповідність (1955).
[5]*Микола Корольов*, (1907-1986) – начальник контррозвідки «Смерш» 2-го Українського фронту (1943-45), генерал-ляйтенант. У 1954-му Корольова звільнено з органів безпеки і позбавлено військового звання.
[6]*Юрій Левітан* (1914-1983) – заповідач Всесоюзного радио. Читав найважливіші урядові повідомлення.

Наготований поіменник вивчає і начальник «Смерш» 4-го Українського генерал-ляйтенант Микола Ковальчук.

Микола Ковальчук.

Не список, а золоте дно. Мавши певних пізнавачів (а він має), можна пов’язати всіх тих самостійників – не стямляться. Пов’язав і стаєш генерал-полковником. Але не станеш. У Празі Корольов з Осетровим, а ти знай полюй – і нема ж кого! – в заштатній Остраві. Жаль! Але не звик він як істинний большевик і чекіст здаватися на обставини. Закликав значкового: «Чорний!».

Молодан: ошатна гімнастерка тонкого болотяно-зеленого англійського сукна, англійський – з двома наплечними пасками – шабельтас і козлові м’які чобітки з білим закотом. По отій блатній вишуканості пізнавали військових енкаведистів польські, словацькі й чеські повії: «А ти, хлопче, не такий собі ляйтенант. Видно пана по халяві...».

«Пишіть наказ, капітане...». А на столі товстенний – в линтваревій оправі – том: воєнні злочинці. У всякденні – «біблія». А на столі поіменничок з тої «біблії!. Підсліпою штабною машинкою (скільки вона того понаклепала!) й наклепано насамкінець: *Володимир Хилецький, підполковник армії УНР, Їноницька, 42.*

II

Далеченько від «хазяйства Ковальчука», як писали на шляхових покажчиках, ішов от-от вже темним Сміховом

такий собі літошній веслюга. Ніс за плечем «гевер»[7]. Ніхто не зважав. Повстанець! Зважали на зимове пальто. Теплиня ж бо! А чоловіка на відзимках запопасли гестапівці. Вимкнувся з в'язниці, як облягли її повстанці. П'ятого. З ними й зостався. Там таки, на Панкраці, під командою підполковника Валка[8].

[7]Чехословацький карабін мод. 16/33 отримав за німецької займанщини назву *Gewehr 33/40*. Завдяки своїм невеликим розмірам (довжина 995 мм), «гевери» мали найбільший попит у частинах спеціяльного призначення.
[8]*Емануель Валек* (1894-1951) – чехословацький легіонер, учасник боїв з російськими большевиками, один з провідників Празького повстання, підполковник.

Валек в один дух угледів, що сей валежний, з нечеською вимовою пан має військовий вишкіл. «Ви часом не з білих?». – «Ні, але бився з ними». – «Большевик?». – «Ні, пане, український старшина».

Володимир та Марія Хилецькі. 1927.

П'ятого... А вже восьме. Ні мати, ні жінка не знають, чи живий, і чоловік набавляє ходи. Восьме? Спізнився на іменини! Сьомого в любої жіночки, сьомого... Скілький се їй? А вже й сороківка. Нічим! Саме час пожити. Без війни.

Сантошка... Мальвазинка... Усе квітне по садах і садочках. А в ніс шибає гострий запах, який лишили по собі «опель-бліци», «бюсінги» й «геншелі» (не бензиною живилися, а чадним газом). Ніжним вологим пахом потягне, аж минатиме геть заллятий білою піною Мальвазинський цвинтар. Не знав, що минає вічне своє спочивище, але знав, що

несвітськи хоче спочити. Отам-о, за ледь освітленими жовтявими шибами...

Покликне, називаючи його по-харківськи, мати: «Вово!», і стиха мовить по-чеськи жінка: «Айчику...». – «З уродинами, Мушко!»[9]. Чоловік жменями повиймає набої з кишень пальта, покидає в комод. Заки облягтися, забгає автомат. Утокмить лігма на споді низького підвіконня. Може, знадобиться. Спати! Але виспить ніскільки.

[9]*Айчик* – домашнє прізвисько Володимира Хилецького. А він звертався до жінки Марії: Мушко.

О півнях, скажено чмихаючи дизелями, покотить Їноницькою чота совєтських танків... У кіні вони мчать, а чешки засипають визволителів квітами. Не вигадка: і мчали, і засипали. Аж нагодилися тилові постановники військово-політичної вистави й висадили на танкові башти вмитих і поголених воячків.

Заболочені бойові машини, які світанок зайшов на околицях, звільна й оглядисто (німці? власовці? а може, янкі?), взявши люки на болти, втягалися в місто. Чехи їх не вітали. Не до соли. Квиталися з бошами, які не вихватились з оточення. Як з отим сивим капітаном. Збили з ніг і копали з великою охотою. Усе постягали, лишили самі сподні і знов копали. Але з більшою охотою. У голе ж тіло! Метнулися і вже несли глибокі бляшані ночви. Посадили: побанимо шваба! А поки ладнали коновки, панночка, скинувши з ніжки черевичка, гатила обцасом по сивій голові. Умивався пасокою, але жив іще капітан. Жив, казали, і як облили його з коновок киплячкою, свіжопогашеним вапном. Живцем і закопали. Понад Влтавою. У Голешовицях.

А солдатика – хлопчиська з тотально мобілізованих – так само живцем. Не закопали, а спалили, повісивши за ноги на витонській липі. Звивався і голосив на всю Витонь: «Ма-амо! Ма-а-амо!». Сміялися і, покпиваючи з того забавного німчика, гнали на Вацлавський майдан. Виявити своє захоплення іншими солдатиками. Умитими й поголеними.

Власовці звільняють Прагу.

III

Дев’ятого в місті і по його обапілках стояли постоєм: 4-а і 3-я гвардійські танкові, 3-я гвардійська й 13-а загальновійськові армії (1-й Український фронт маршала Конєва); 6-а гвардійська танкова армія, 24-й піхотний та 7-й механізований корпуси (2-й Український фронт маршала Малиновського); 302-а піхотна дивізія 60-ї армії та чоловий загін мобільного з’єднання 38-ї армії (4-й Український фронт генерала армії Єрьоменка).

Отож чеська Прага належала воякам Конєва і Малиновського, а вкраїнська – чекістам Осетрова і Корольова. Ні генерал-ляйтенант Ковальчук, ні його «Смерш» не сміли в ній полювати винниченківців, гетьманців, волошинців, словом, всякої націоналістичної патолочі. Але, як мовлено, генерал-ляйтенант снив генерал-полковницькими погонами. Не тільки. Снив, що знесеться, як і молодший віком генерал-ляйтенант Мешик: замісник самого Абакумова, й він же – замісник самого Конєва.

Павло Мешик.

Ловець чинів Ковальчук? Ловець! Але не тільки. Людолов з покликання! Людолов, який на совість спевняє свій пекельний обов’язок. Певний, що ліпше за всіх дасть лиха празьким хахлам, негайно вислав на лови сотню добірних костоламів. Не спитавшися. Бог не видасть, свиня не з’їсть. З’їсть!

У листопаді п’ятдесят четвертого найголовнішого чекіста України (втер таки носа Мешикові!) позбавлять звання, позбавлять посади, позбавлять хлібної книжечки, не залишать ані тобі медальки... Сидячи на киянських лавочках (пенсії не позбавлять), заноситиме молитви своїм чекістським богам, що не кінчив, як Мешик, в льоху московської Луб’янки.

За часів німецько-совєтської війни «Смерш» (перед квітнем 1943-го – Особливі відділи НКВД) арештував п’ять мільйонів 416 тисяч чоловік. З них, як твердять деякі історики, один мільйон сто тисяч страчено.

Однакові балачки точилися дев’ятого в українських і в українсько-чеських сім’ях. У Хилецьких на Їноницькій, у Ґалаґанів на Конечній, у Зленків на Лужицькій, у Зоців на Словінській, в Сухоручків-Хословських на Водичковій... У багатьох і багатьох. Інженери, вчителі, правники, журналісти, дипломати, лікарі, письменники, економісти, архітекти, а балачка та сама: чи не схибили, поклавши не втікати? Не з німцями ж, доводили собі, не в обозі, та й

нащо... Не зважаться большевики чіпати іноземців (більшина мала чехословацьке підданство).

Українських чоловіків збивали на манівці й чеські жінки, запевнявши, що москвини, як і чехи, слов'яни, а тож і не заподіють лиха, а тож нема чого боятися й тікати галайсвіта. Чеське оточення за малим богом не молилася на москалів. Під час якихось чесько-вкраїнських посиденьок хтось з чехів оголосив, що Сталін – слов'янський геній. Українець скептично зазначив, що в Сталіна – ані капки слов'янської, і чех, якого взяло за печінки, поліз битися. Чеські жінки не билися, вони – плакали (а діти? а хата? а вижите в поті чола?), і вкраїнські чоловіки зглядалися на сльози: «А може...». А коли запахло смаленим, коли побачили, що всяке може статися, коли стало ясно, що схибили, місто заполонили совєтські війська.

На останній мент повелося втекти одним-одній сім'ї. Унікальна втеча! Унікальна як своєю зухвалістю, так і своєю завбачливістю. З хати вийшли зосібна, аби не впасти в око гестапівським шепотинникам, які миттю пошилися в совєтські. Батько з течкою під пахвою, а далі-далі дочка з шкільним наплечником, далі-подалі – мати. Наче по хліб. З кошелем. Батько пішов Фошовкою[10] (так і не взяв завички називати її Шверіновою). Дівчинка – Слезькою, а мати побралася Манесовою. Зійшлися біля Влтави. Батько в міжчасі визнав, що влтавські мости вільні. На той, сміховський, бік, та піхотою, піхотою... Злічин, Сливенець, Лохков... У Радотіні на маленькій станції (не столичний вокзал, не «Вільсоняк» з його можливим *«Doklady prosím!»*[11]) ускочили в бенешовський потяг. А з Бенешова – потяг на Пльзень. А Пльзень – американська зона. У кошелі – нічого, в течці – сімейні знимки, шкільний наплечник – з шматтям. Але воля! Дочекаються заокеанської візи, і ляйтенант, який її видаватиме, скаже: «Нащо вам Штати? Вертайте в Україну! Війни нема, *all right*»[12]. А на їхнє: «А Сталін?» нетямковито скине очима: «Не такий? Замініть його – та й вже!».

[10]*Фошовка* – вулиця маршала Фоша; за німецької займанщини несла ім'я пруського фельдмаршала Шверіна, після 1945-го – вулиця Сталіна; пражани жартома називали її вулицею Трьох Маршалів; нині – Виноградська.
[11]*Doklady prosím (чеськ.)* – документи, будь ласка.

[12]*All right (англ.)* – за все гаразд.

IV

Cuius regio eius religio...[13] Але Сталін, повчавши свого югославського шановника (а по війні антисталініста) Милована Джиласа, заломив латинян: «Нинішня війна – не те, що всі інші. На визволених землях той чи той визволитель заводить свій лад. Авжеж не як!».

[13]*Cuius regio eius religio (лат.)* – чия влада, того й набоженство.

Сталінський «Смерш» і мав помогти всім «визволеним» завести не той чи той, а совєтський й тільки совєтський лад. Поміч полягала на захопленні й вивезенні людей, які на власній шкурі досвідчились, що являють із себе совєти, людей, які могли впливати та й впливали на чеський загал невгодним, як на займанця, способом, людей, саме існування яких сіяло в певній – хай і невеличкій – частині чехів великі сумніви: чи не є мітом слов'янство Москви, якщо вона й оком не моргнувши визаконила незалежність слов'янської України, якщо між світовими війнами не Київ, а Прага стала вкраїнськими Атенами...

Українські Атени – не пишні слова. У Празі недоля звела цвіт нашої інтелігенції: Іван Горбачевський, Олександер Колесса, Станіслав Дністрянський, Дмитро Антонович, Максим Славінський, Федір Щербина, Андрій Яковлів, Іван Борковський, Августин Волошин, Олександр Мицюк, Степан Смаль-Стоцький, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Степан Сірополко...

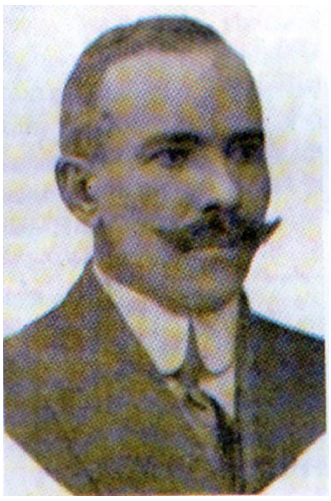

Дмитро Антонович. **Андрій Яковлів.** **Степан Сірополко.**

Український Вільний Університет, Український Високий Педагогічний Інститут, Українська Студія Пластичного Мистецтва, Український Інститут Громадознавства, Українська Гімназія... А видавництва! «Український Громадський Видавничий Фонд», «Український Пласт», «Дзвін», «Колос», «Сіяч», «Українська Молодь»... А часописи! «Пробоєм», «Розбудова Нації», «Громадський Вістник», «Кубанський Край», «Український Студент», «Український Тиждень»...

За кожною ініціятивою, за кожним чином, за кожною назвою імена, імена, імена... Петро Зленко, Володимир Пасічник, Степан Клочурак, Микола Россіневич, Володимир Бірчак, Валентин Садовський, Євген Вировий, Микола Долинай, Григорій Омельченко, Юрій Перевузник, Артем Корнійчук, Теофіл Пасічник-Тарновський...

Хай що робили вони, все сходило на визволення України, а тож і попали на список, копією якого генерал-ляйтенант Ковальчук вручив своєму замісникові полковнику Дубровському. Дев’ятого. По обіді з тостами «За товариша Сталіна!», «За перемогу!», «За військових чекістів!».

V

Дев’ятого, о вісімнадцятій, особовий склад «хазяйства Ковальчука», яке містилося в кількох каменицях близько остравського парку, повантажився на студебекери. Підполковники Шабалин, Душник, Мещеряков, Гетьманський – по кабінах. У кузовах – майори, капітани, ляйтенанти: Керекез, Гречин, Попов, Надворний, Потапов, Водоп’янов, Степанов, Міллер, Шапіро, Шварц, Шибайлов, Наумов, Черноусов, Шаркин, Кравцов, Кузякин... Веселі, галасливі, захмелені. А поміж них так само під випитком, але мовчазні, невсміхасті – пізнавачі. Не мали чого посміхатися. Завдання їхнє нескладне, але юдине: сказати він чи не він, коли до того чи того празького українця загостять галасливі й веселі.

Се вони, галасливі й веселі, «зачистили» Закарпаття, яке належало Чехословаччині, і вкраїнці якого мали найтісніший пов’язь з Прагою. Се вони наглядали людей обізнаних і як не києм, то палицею заневолювали їх стати своїми помічниками, і се вони вважали найобізнанішим помічником – Андрія Ворона, колишнього генерального секретаря Українського Національного Об’єднання.

Ворон стикався не лише з президентом Карпатської України Августином Волошиним, не лише з волошинцями, які після загарбання Закарпаття мадярами знайшли захисток у чеській столиці, а й з безліччю українців, які оселилися в ній після загарбання московськими большевиками незалежної України. Генерал-ляйтенант Ковальчук не так собі гадав, що його хлопці-молодці помстяться на клятих хахлах ліпше за інших. Не нахвалявся.

Валка важких студерів поволоклася – місто заповнили святочні стовпища – за в’юнким вілісом полковників Дубровського і Козакевича. Вибравшись з Острави, поволоклися шосейкою, якою плавом ішли на захід війська. В Опаві ляйтенантик Кузякин, закіптюжений, як і всі, від голови до п’ят, залементів: «Гляди но! Гляди!». З чийогось вікна звисала полотнина з намальованим по-московськи: *Добро пожаловать, наши разволнители!* У кузові загиготіли: «Писаки!..». «Не скажіть, – значливо зауважив майор Гречин, – не когось, а саме нас вітають»[14]. Зайшлися сміхом аж так, що підполковник Шабалин, сидівши побік водія з

великим пілотським пляншетом на колінах, подивився в назаднє сітяне віконечко.

[14]Гра слів. У московській мові *разволнители* (спотворене *освободители*), сприймається як ті, що змушують *разволноваться*, себто розхвилюватися.

Назначений синім олівцем звивався на пляншетній мапі шлях: Острава-Штернберк-Оломоуц-Світави-Хрудім-Часлав-Колін-Прага. «З таким темпом, – занепокоївсь підполковник, – напевне забавимось», і наче вгадавши його побоювання, віліс скрутив з шосейки, обганяючи піхотні маси. За ним, коливаючись на ріллі, подалися студери. Полем обганяли й далі, та все'дно в'їхали в Штернберк (дев'ятдесят кілометрів за вісім годин!) глупої ночі. «Спочивай! – наказав полковник Козакевич. – Світком знімаємось!».

VI

На Їноницькій не спали. Не могли набалакаться. Скільки то не бачили свого сина, племінника, чоловіка, батька! А він, як і завше, мовив неохоче. В'язниця? А чорт їй рад! Повстання? Згадав на літа молодії, згадав... А вони і за його молодість замало знали. Бився з москалями – ото і все. Мати з тіткою, яким слав листи початком 20-х, знали, як тяжко зносив польський напівполон, а за підполковника – словом не обмовився. Жінка Марія, пльзенська чешка, знала, що вчився в Гірничій Академії, прибрамській, що частіше ніж на побачення бігав на «сокольські» змагання...

У Прибрамі вчилося в той час близько ста українців. Усі колишні вояки, звиклі на життя гуртове – чотами, сотнями, полками... «Сотнею» стало їм об'єднання «Каменяр», яке мало і свої «чоти» – мінералогічна, видавнича, політична... Славилося місто академічним хором. Українським. Успіхами українського «Сокола». Зажило й світової слави, коли з'їхалися сюди з усіх країн делегати студентського з'їзду. Українського. Бунчужні, хорунжі, поручники, сотники виходили на інженерів. Українців меншало. Не всі залишалися в Чехословаччині. Чимало їх шукало щастя-долі в краях далеких.

Знала Марія, що Айчик затягся на копальні Бельгійського Конго, але заслаб і домів дістався гильцем голий. А Олюнька? Олюнька знала, що жили тато колись в Україні. Тільки й того.

Сьогодні, коли всюди шастала п'яна москальня, заказав і витикатися з хати. Сам ніде не пішов й жіноті не звелів. Українці за нізащо взяли «свято визволення»: не співали всіма співаної «Калинки», не заквітчали воячків, не підносили слив'яночки, не затягали на хліб, не вішали знамен з вологою плямою затомість змитої хапкома свастики...

Удень Хилецький бачив таке. Маяло поволі, як маяло і за німців, й підніс його на заводській брамі, як і за німців, пан Кокштайн. Уже й посовєтчився! Устиг. Не взяв його кат! Кокштайна неполюбляв і Ганс Лютце, хазяїн. Німець, а от маєш... Німець, а доладній чолов'яга. Се, звісно, коли не пам'ятати за Шпігеля. Де він, той Шпігель? Чи живе? А Лютце і захапав заводик. Жидівський маєток! Як наймався, Шпігель спитав незнавнич: «То ви з Батьової копальні? Чудно...». Авжеж. З Батьової нікого й калачем не виманиш. Певне помислив, отсей домичок доманив. Затишний, схожий на полтавські хатки, та ще й завод під боком. Але не він. Українська гімназія звабила. У голову не клав, що ходитиме Олюнька до чеської. До нашої і ходила...

Ні гімназистів, ні вчителів. Усі в Мюнхені. Усі в безпеці. А вона зосталася. З його, батькової, завини: чекала на тата... Пам'ятав свої гостини в гімназії. У веселих Ржевницях. Пам'ятав, як знайомила з ним маленьких «соколят» Віра Кандиба. Пам'ятав оте несвідоме зам'яття, коли спіткав її чоловіка. Олесь! «Сміються, плачуть солов'ї...».

Пам'ятав чорнявого, але з сивим усом, Григорія Омельченка, директора, і слова його: «Сповниться вашій малій вісім, давайте її сюди». А як сповнилося, повіз не в мальовниче містечко, а в столичне замістя. У Модржани. Змінила осідок гімназія. Казала Олюнька, в половині квітня поїхала... Та так, казала, подивитися на гімназію. Ні, не «так». Узяв жаль, звісно. Учителі – Палій, Слюсаренко, Штефан – шмигляли:

потяг, потяг... А Омельченко, ніби ніде нічого, читав. У своїй заваленій книжками світличці читав. Залишився!

VII

Десятого, світанком, як і назначив полковник Козакевич, загін знявся. На шосе чинилася та сама катавасія. Котили сяк-так поміж полів, а селами й містечками пхалися, виючи кляксонами. Чмелені чехи не давали проступку.

За Могельницями насіли на п'яти німецькій колоні. У повному виряді, наче й не скінчилася війна, ішов корпус генерал-ляйтенанта Бекера. Корпус! Не обминеш. Машини заточилися в запилюжений і потом спливаючий плав. Німчаї чвалали, вивалivши язики, але сягнисто. Де-де гейкали чотові: *«Schnell! Schnell!»*[15].

[15]*Schnell (нім.)* – швидше.

Капітан Шапіро, харківський жидик, єдиний в загоні вишколений мовник, наліг на борт, спитав насміхасто: «Де спішишся, Гансе?». Той не збоявся, не знизив очей: «У полон, але не ваш, Іване!». Капітан виматюкався: «Утікають, сволота, з нашої зони». – «Заспокойся, капітане, – сказав майор Надворний, – з нашої ніхто не втече». А за мить, коли студер спинилася, вискочив за борт: «*Weg von hier!*»[16] – вигнав з опеля ошелешених німчаїв.

[16]*Weg von hier (нім.)* – геть звідси.

Скільки тяглися в колоні, стільки й ганялися за легковичками: *«Weg! Weg! Weg!»*. Коли замаячіли Світави й колона збочила на Глиниці, мали їх чи не півсотні: «опель-капітани», «ганомаги», совєтські «емки», «опель-олімпії», «беемвешки», чеські «шкоди», «опель-кадети»... А бежевий імпозантний «горх» – полковникам.

Сигналячи на всі заставки, лишили за собою Високе Мито. А в Чаславі які, не взяв його син, кляксони... П'яний натовп зав'язав шлях і стояв, поки не випили по повній, поки не попоїли чеських пишок з маком.

Минали Колін – темнішало, а в'їхали в Прагу – вже й споночіло. Полковник Дубровський озвав якогось чеха: «Готель «Алкрон» знаєш?». Знав. «Сідай!». – «Та я...». – «Швиденько!», – і для годиться помацав на стегні пістолет. Загепаний чех, осмілюючи себе, вголос оповіщав: «Гостіварж... Страшниці... Вршовиці... Карлов майдан...».

На Штепанській всіма вікнами світився «Алкрон» – повстанський постій. Поручника з штабної чати заскочило небачене в совєтських число легковичок. Заскочив його і майор Попов, який, висівши з «ганомага», чи то спитав, чи то наказав: «Помешкання на сто осіб...». – «На сто не маємо», – ввічливо мовив поручник. – «А ми – «Смерш», – не менш ввічливо, але навчально доточив Попов. – «Момент, момент, – і за скількісь хвилин штабний зголосив. – Готель «Централ». Гибернська, 10. На вас чекають». Знов заскиглив загепаний чех: «Вацлавак... Їндриська... Головна пошта...». «Замовкни, – сказав полковник Козакевич. – Остобісив».

Ранком, позичивши в чехів кмітливих вожаїв (без них не пополюєш!), полковник вивів загін на міст Леоша Яначка. За мостом – проспект Бельського... Близько святого Антоніна – вліво, на проспект Белькреді[17]. Півсотні легковичок з почтом автоматників – таке не часто побачиш. Кого нечистий заніс: може, Конєва?.. може, Малиновського?..

[17]Ужито старі назви. Тепер відповідно: Штефаників міст, вул. Героїв Дуклі, вул. Мілади Горакової. Святий Антонін – костел Св. Антоніна з Падови на Штросмаєровому майдані.

Валка ж сунула в Стрешовиці – колишні посольські особняки й віли військового, гестапівського, поліцейського панства. Віла на Дєлострелецькій, 11, належала гестапівцям. А належатиме так само гестапівцям. Але совєтським.

Дєлострелецька, 11. Віла-катівня.

VIII

Квітневого задобіддя поїхав я зазнатися з тою не-пам’яткою, яка навесні сорок п’ятого багатьом запала в пам’ять глибше за всякі славні пам’ятки. Вимовляли обачно, навпошепки: «У віллі...». Знайтися в ній означало або ніколи не вийти на волю, або вийти по літах й літах. Вона й нині, по великих літах, зачіпає своєю гнітючою потаємністю. Коли б і не знаття, які чини чинилися в її покоях. Можливо, вікна... Узькі казематні вікна.

Узеньке, а схистився випасти з такого – знайшов спосіб – якийсь бідолаха. Спекався катівні! «Кінчається», – сказав, нахилившись, майор Надворний. «Нех! – озвався майор Попов. – Баба з воза – кобилі легше». На гомін голосів вискочили на балькон полковники. Попостояли і, не помітивши нічого незвичайного, знов засіли у височенній двосвітній вітальні. Вояки замотали тіло в ліжник. Понесли. У підвал? Ні. У підвалі набгом набгано. Живих. Закопали

напевне на затиллі, як закопають згодом і всякого закатованого.

Тих, кого військовий трибунал – підполковник Гетьманський, ляйтенант Шаркин і старший сержант Чернавський – засудив на смерть, стріляли в цегельні на празькій Шарці.

А сонце ж веселе! А небо ж синє! Бачиться мені, як сліпає очима в синє безмежжя Волошин, чекавши поки стійчик момсається з ключами. А капітан Шибайлов посміхається втішно – такого бо вовка вполював! – і кпить беззлобно: «Молися, попе, молися! Знатимеш, почім вона, політика!». А в капітановій кишені списаний блькнотний листочок. Маленький, та важкенький. На «вишак» тягне.

«Я, представник військової частини польова пошта 43 850 капітан Шибайлов, з участю молодшого сержанта Суворова, затримав 15. 05. 1945 громадянина Волошина Августина Івановича, замешкалого у Празі, на Сміхові, вулиця Под Липками, 12. У перебігові затримання мною вилучено круглу печатку з текстом «Президия правительства Подкарпатской Руси».

Тої самої Руси, яка за Волошиновою головою стала незалежною Карпатською Україною. Незалежна Україна! Казилася Москва. А тож і пишався Шибайлов поживою. А тож і дозволяв собі Бога в животі мати. Угатив стійчик Волошина прикладом, і взяло його диво з капітанового: «Не руш!».

А на Сміхові по хаті, в якій москалики все обшмонали, сновигала Волошинова небога Оленка[18]. Не плакала. Заспокоювала себе: повезли так собі... побалакати, як і возили вже. «Отто наївна!», – казала мені по півстолітті. Повістила, як...

[18]*Ольга (Олена) Дутко-Туркиняк* (1910-2004), диригентка, композиторка. Закінчила Празьку консерваторію. Багато років орудувала празьким ансамблем старовинної церковної музики «Візантіон».

Але зачекаймо з повісткою. Поогляньмося. Нижче потаємної віли, біля пасистої рогачки, стояла стійка автоматників, і в'їхати сюди міг лише посідач маленької книжечки, на якій

золотом вибито СМЕРШ. А по той бік – інша вілка, в якій їлося-пилося, і, вибігши з якої, хтось, наїжений і захмелений, хапав авто («Кобиліси!», «Камик!», «Височани!»), хтось чвалав сісти за свій – себто гестапівський – стіл, а заки сісти – побазікає з хлоп'ятами за се, за те (кого злапали? кого зліквідували?).

Постоювали, зійшовши на низенький камінний ґанок. У затіні залямованого металевим плетивом піддашка, який лежав (та й лежить) на витончено кованих консолях. Затоптавши пайкові «Катюші», ішли топтати чиєсь життя.

На часі й мені іти: і зазнавсь, і холодом взяло чогось. А тепло ж! А соняшно...

IX

Отже, повістила, як совєтчики сікалися вбити Волошина. У квітні заслали поштою у сміховський особняк пакет. У пакеті валізка з пекельною машинкою. Хвалити Бога, обійшлося: схибили...

Августин Волошин.

Замах було спляновано львівськими чекістами, а його виконавець – боївка старшого ляйтенанта Петра Савельєва «Ураган II». Військовий чекіст Савельєв жив по війні на Сибіру, в Іркутську. Полюбляв нахвалятися своїми чеськими чинами й числив себе поміж найславетніших визволителів

Праги, а на кінець життя шпетив чехів, які визнали визволителями власовців.

Повістила, як шостого, на Великдень, заявилися – «Христос Воскрес!» – військовики з нашивками РОА[19]. Дохожалий власовець назвався вченим. Чемно зазначив: «Як і ви, ваша милість». Завітальники мовили по-московськи, Волошин – українською. Усамітнилися в кабінеті, вийшли з якого аж по двох годинах. Об чім гомоніли, Волошин не сказав.

[19]*РОА – Русская Освободительная Армия* (Російська Визвольна Армія).

У Празі билася з німцями 1-а дивізія РОА генерал-майора Сергія Буняченка, штаб якого містився близько Сміхова. Буняченко пам'ятав на свої вкраїнські корені і в начисто непевних обставинах міг послати штабістів посовітатись не з якимсь, а саме з українським політиком. Могло важити і Волошинове знайомство з Войтехом Клецандою, чехословацьким генералом, який зустрічався з американцями, чиє наставлення власовці конче хотіли знати.

Повістила, як восьмого вже інші власовці спитали Волошина (мовили знов-таки московською), чи не показав би він їм УВУ[20]. Авта не мали. Повів їх аж на Нове Мєсто. Не близько. Об'явився пізно, втомлений і похнюпий. «Чого тим москалям забаглось?». – «Архів огледіли, книгозбірню...». Нічого більше з нього не витягла. Ані словечка.

[20]*УВУ* – Український Вільний Університет.

Восьме! Ось-ось появляться конєвські частини. А власовці лазять по книжкових полицях і стеляжах з папками. Чи можливо? Можливо. Не всі вони пішли з міста, й ті, які не пішли, взялися на способи, аби запобігти полегші. «Ваші ключі, ваша милість!» – й підносять совєтчикам багатющий архів УВУ. Піднесли? Запобігли? Власовці? А може, «ураганівці»? Може, підшивалися під власовців? Бозна. Але «Смерш» істотне мав ключі з Волошинової низки, й папки отті як у воду впали.

Повістила, як і 13-го, на Томи, наскочили по обіді совєтські. Галасливі, самопевні, безличні. Улізли налопом: «Волошин? Поїхали!». Узяв наготований кошик з білизною. А коло

півночі його з тим кошиком і назад достачили. З Черної вулиці. Там таких замикали. Або в колишній школі, або в тіловиховних залях «Марафон». Дістав визволеного листа. Відпочив серцем сяк-так. А п’ятнадцятого – маєте! – капітан Шибайлов: «Кошика? Та ви ж з нами на часок...».

Шибайловський часок вийшов на вічність. У підвалі Волошин попостояв – ні лягти, ні сісти. Потім – літак і московська в’язниця. В’язничний шпиталь. За штибами залізними і спочив на віки.

Визволитель Праги генерал-майор Сергій Буняченко.

X

Одинадцятого, аж стемнілося, пішов Хилецький навістити Антоніна Їржиковського. А тим і не забігли його пізні гості. Самих жінок забігли в хаті. Незнайомий капітан заштокав, а Кокштайн, якого всі – й Олюнька! – знали, запáняв з-поза капітанового плеча по-чеськи: «По вашого пана, мила пані. Механіка їм. Автяк поламалася. А такого механіка, як ваш пан, мила пані... *Není*?». Капітан завважив: нема. Почепив

на кілочок кашкета. Не поклав на стіл. Знає звичай. «Звольтеся, злітайте по чоловіка. З ним!», – і здавив оком на височенького чорнявого мовчана.

Ворон? Можливо. Пізнавач – напевне.

Пішли. Капітан займав словом то неню хазяїна, то тітку його Таїсу. А ті як поніміли. Боялися. Утікли ж бо з Харкова, коли наближалися совєтські, як отсей, визволителі. Останнє в житті бажання мали: знайти по стількох літах сина й племінника.

Олюнька сипала як маком, забивала баки капітанові. Засовався: «Нашої мови не знаєш? Учи! Мова Леніна-Сталіна!». Аж ось і батько, і мати, і той мовчан озвався: «Він і є, капітане», і Кокштайн: «Та вже ж він!». Хилецький помогти не схотів: «Ви вже той, саменькі...». Капітан злоби не взяв на нього. Сказав жінкам стиха: «Залиште нас поєдині». Затаїлися в Олюнчиній кімнаті. А по хвилі: «Мушко, я не загаюся!..».

Загається. Ні мати, ні жінка його вже не побачать. Ніколи. Олюнька – так. Аж потім-потім, коли й сама стане мамою. Покине доню й побіжить на «Вільсоняк» по батька. Московський потяг, а батька нема. Не впізнала. З тої ночі пам'ятала сміливого, сильного і певного себе хлопа, гарного, як мальованого, а стояв каліка – майже без'язикий безпам'ятько. Знов спливе великий час, і вона, Ольга Хилецька-Гулина (зашлюбилась з совєтським політв'язнем і чехословацьким полковником Миколою Гулиним) зважить познаходити тих, чия доля збіглася з батьковою. Роками сидітиме по архівах, читатиме, читатиме вибляклі записи. Дістане з непам'яти десятки імен, які без неї запевне зникли б назавше.

А капітан завітав і дальшого дня. З помічниками. Так само звичайний, так само неквапливий, мастив словами: «Нічого з вашим не станеться. Не побивайтеся. А ми, звиняйте, мусимо обдивитися». Писемний стіл... Чисто! Платтяна шафа... Мисник... Чисто! Комод... Аж очі йому засвітилися: «Еге-ге-е-е...». Набої!

XI

Усі чекістські завітання чинилися за тою самою схемою. Завітальники не називали себе і запобігали всяким – не лише зайвим – випитам. Запобігали своєю статечністю, спокійним тоном, умовними поясненнями. Ба й поставою – голінні, зличні, не схожі на виснажених боями, весело злих і напилих окопників. Аби не наполохати сім'ї, аби викликати симпатію. Викликали.

Поштивий лікар спішив – лиховина, сказали! – за симпатягами і йшов як голка в сіно. Учителя виманили, показавши якісь чеські тексти: «Без вас нічого не втямимо. Не маємо, як на те, своїх знаюк». Погнали «опель-олімпією» (жінка помахала з віконечка), аж завискотіли опони, і вчителя мов хвиля змила. Не заставши письменника, навіть не спиталися «а коли...». Потоптали мишей в сінях: «Ми пізніше навідаємось. А можемо ваших малюків покатати?». Катали. На вілісі. Мати тим часом потішала чоловіка: «По тебе. Але такі милі, такі совісні...». Повіз і письменника віліс. У світи незнані, колимські.

Полювали не лише по хатах. Когось злебеніли на похованні поета і вченого Олекси Колесси, який не за них написав був, а вийшло – за них: «Шалійте, шалійте, скажені кати». Когось, як от Максима Славінського, в місті. Маленький, сивенький, в білій панамі (спека геть чисто літня!), тюпав по молоко. Спинилася «емка»: «Чи не покажете нам, шановний пане...», – і висів ловкий ляйтенант, і запосміхавсь, і поміг змоститися благих літ чоловікові, якого мав за ненависника своєї Московії.

Максим Славінський, колишній посол УНР в Чехословаччині, з ненависниками своєї України не маніжився: «Заляк, як знаємо, є невід'ємною складовою совєтської системи, він існував завше, а національні жертви під сим оглядом годі полічити. Якщо полічити всі втрати, в'язниці та заслання, які часто дорівнюють повільній смерті, то кількість сих жертв сягатиме мільйонів». Максим Славінський, заславлений чи не найніжнішою нашою піснею «Коли розлучаються двоє», заславився і сповненими шляхетної люті інвективами: «Геть

від Москви! Абиякої Москви – червоної і білої, абиякого режиму – царського, демократичного, большевицького, від усякого імперського єднання».

Кати шаліли, а жінки катованих божеволіли: шибалися навсібіч – нема, нема, нема... Пам'яткі на гестапівські навідини мимоволі казали собі: а ті не омиляли, лестом не заходили, ті, хай які вони є, вістили, як знайти чоловіка, сина, батька...

Кати шаліли, і той чи той замислювавсь, як уникнути пастки.

Петро Зленко, великий книжник і власник «Українського Тижня», поклав стати особою без імени, заховавши (а мо', й спаливши) все, на чім значилося його ім'я. Ачей помине латаний талан. Та ба! У нього й не спитали за ім'я. Упхалися: «Скільки знаємо, ви антисовєтський письменник. Ні? Подивимось...». Шмонали. А скінчивши: «З нами! На півгодинки». Марині, жінці, лишили на столі листочок. Ліняний. Читке, вліво нахилине письмо людини, яка не звикла до олівця (хемічний), помилки (мало).

«Протокол трусу. 6-го дня червня місяця року 1945-го я, ст. ляйтенант оперативної групи «Смерш» Омельченко сього дня зробив трус у помешканні гр. Зленко П. А., замешкалого в м. Прага, вул. Лужицька ч. 38, пом. 1. У перебігові трусу мною знайдено і вилучено: 1. книжка «Січові Стрільці», 2. фотографія одна, кілька часописів «Червона Калина». Скарг на неправильне переведення трусу не подано. Звинувачений: ***П. Зленко*** *(підпис). Трус перевів ст. ляйтенант оперативної групи «Смерш»* ***Омельченко*** *(підпис)».*

Вивезли Зленка. Не московським, як Волошина, а киянським літаком: не всесоюзної ваги злочинець.

У листі своїй чеській коханій (так, так, Марині), яка вліті тридцять третього жила в селі, писав з незмовленим болем: «...не маю власної хати, не маю своєї землі, яка б могла вділити мені з незліченних багатств своїх засилки, аби не занепав духом, не стратив віри. Ви маєте! Убивайтеся в силу, бо чекає на Вас бій, який називається – життя.

Приїдете опалена рідним сонцем, пропахла рідними луками й лісами, овіяна рідним вітром. Вони – й сонце, й пахощі, й вітер – найліпші в світі, оскільки – свої. А я не маю сього і, виглядає, ніколи вже не матиму».

Так, не матиме. Згине в Тайшеті. Не вимотався з вовчої ями. А не менший книжник – Євген Вировий, який власнив часопис «Книголюб», схистився...

Максим Славінський.

Євген Вировий.

Володимир Бірчак.

XII

Мешкав на Градешинській, 49. Під самісіньким дахом. Не сам. Винаймала в нього покій полтавка з сином гімназистиком. Колись стане гімназистик славетним світлописом. Чеським. Але свої геніяльні світлини значитиме не по-чеськи: ТАРАС[20]. Знала його навіть Японія. Україна не знала (і не знає). А як то ж він її любив! Умів навчити істотне синівської любови «пластовий» виховник і хазяїн оселі, якого хлопчик кликав паном Женею.

[21]*Тарас Кущинський* (1932-1983).

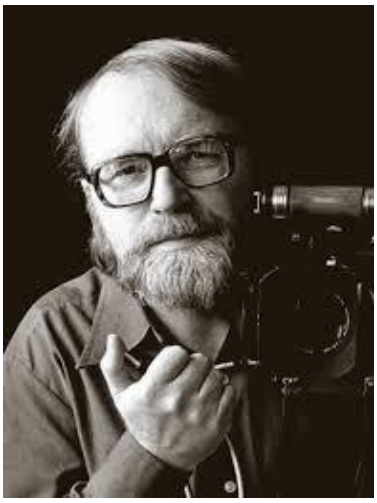

Тарас Кущинський.

Батька «пана Жені» не забили москвини, як забили Зленкового, але й він пам’ятав: лишень за слово, мовлене батьківською мовою, вбивали. А пам’ятавши, заповзявся втекти. Напевне. Чекав – ось-ось, і коли зашамотіла, наближаючись, й стихла знечев’я легковичка, попаски – з-поза завіси – вмітив: погони... Устиг помолитися, впавши навкольки, обійнявся з полтавкою, з малим і скочив з вікна.

Пішла поголоска: загибеллю своєю заховав Євген Вировий Музей Визвольної Боротьби. У споминах Симона Наріжного[21] читаємо: «Я чув, між іншим, твердження, що звільнення Українського музею сталося внаслідок одної з приватних зустрічей президента Трумена з прем’єром Сталіним у Потсдамі, коли Трумен ніби питав Сталіна про смерть Євгена Вирового у Празі і про переслідування українців. Твердили, що самогубство Вирового, широко знаного у світі філятеліста, стало відоме американцям і послужило Труменові предметом його запиту».

[22]*Симон Наріжний* (1898-1983) – дослідник української еміграції, бібліограф, історик; директор Музею Визвольної Боротьби України у Празі (1945-48). Емігрував до Австралії.

Поголос яловий. Сталін зневажав і не такі запити. Але споминатель сього наче не помічає. Він, як на мене, заґавлює читачів, аби не застановились: чом не зачеплено ані його, який останньо керував музеєм (і то – визвольної боротьби!), ані самого музею, який звели аж чеські большевики.

У вільний світ Симон Наріжний і виїхав вільно. Як то так? Сам він ніколи не пояснив. Можливо, і не мав охоти, втямивши, чим оплачена його свобода. Книжкою «Українська еміграція»! Книжкою, імена з якої – а імен безліч! – витягли сталінські чекісти. А коли так, то хай вважає загал, що Симон Наріжний вив'язався з халепи коштом не чогось (книжка), а когось (Євген Вировий). Ув'язнити Наріжного означало б позбавити всякої певности найпевніший чекістський посібник. Може, так і вижив Симон Наріжний.

Українців пантеличила незбагненна обізнаність військових нишпорків: яким світом? Гріхували на землячків, які хапалися напасть натягти. Вистачало таких, але не з їхніх клявз поставала ота збивай-з-ніг-обізнаність. А з чого – визначили вже сьогочасники. Агенти! У меншості своїй ті, які осіли в Чехословаччині з українськими військовиками та національно свідомою інтелігенцією, а в більшості – ті, які, клавшися за втікачів з большевицької неволі, замішалися в українську громаду за війни.

В агенти – хай і не хотячи – пошилася й чеська мистецька (загалом, ліва) сметанка. Валом валила на бенкети московського посольства і, хлебтавши шампанське та глимавши кав'яр, спішила вибовкати ласкавим хазяям, чим живе антимосковський світ.

Початком весни сорок п'ятого питання, чим той світ живе, вивчало кілька совєтських боївок. Боївки мали наказ виминати боїв, обмежившись на виявлянні «непевних елементів», і виявляли їх завзято. Поіменники поповнювались як гестапівськими записами (українців стежено систематично), так і записами поліції, в якій всякий чужинець мав стати на облік, а тож і не міг піти як за водою.

Сьогочасники зазначають важливе, але не завважене тогочасниками: найостанніша, себто воєнна, хвиля втікачів так і зосталася незайманою – нікого з найостанніших не вивезли. Почасту неабияк збольшевичені, а почасту неабияк загентовані, вони не являли небезпеки: лишай хоч скільки, не зновляться Атени.

XIII

Скількох агентів мали напохваті енкаведисти, які ставилися як бойові ляйтенанти, капітани, полковники, сказати важко. А сказати за того чи того агента... Знайомтесь: Дмитро Настуняк. Чернівчанин. Голова тіловиховного товариства «Іван Мазепа».

Сигуранця[22] схопила його – не юнака, а злітнього чоловіка – як знаного члена мельниківської ОУН. Се сталося, коли совєти мали ось-ось-ось запосісти Буковину. У в'язниці Настуняк повівся метиковано: вдавав божевільного. Вигоріло! Вийшов, як і ввійшов, чесняком. У чекістів такі витівки так собі не миналися. А тож хоч і вийшов, але агентом. З кличкою «Станівський». Обов'язки певнив не аби-аби. Упадливо. «Свати» похвалювали. Війна. Сигуранця, обізнавшись з похвальними записами, напосіла на «божевільного». Усе скінчилося тими самими обов'язками – пасти мельниківців, а «Станівський» зійшов на «Турку». Мельниківці збивали загони, які мали помогти населенню Великої України налагодити національне життя. Збивав і Настуняк.

[23]Таємна політична поліція Румунііï.

По війні мельниківець Андрій Гревуль зізнавав в НКВД: «З Чернівців я виїхав 17 серпня 1941. Їхали ми поїздом (крім нас їхало 50-60 осіб) до міста Снятин, куди ми прибули 17-18 серпня 1941. Нас вів Настуняк».

Далі не повів. Більшина з отих осіб так і зосталася у Снятині, а ватажок не знати як опинився з посемейкою аж на півночі Чехії – в Ліберці. З якого, постає питання, побиту? Вислала Сигуранця? Не могла: нема їй, кого пасти в Чехії, й «Турку» там зазнаки зайвий. А от «Станівський» саме до діла.

У Ліберці жило чимало колишніх вояків УГА[24], які зазлість мали не то на все совітське, а на все московське, які стояли біля колиски Легії Українських Націоналістів, які й за німців єдналися не в такій, як по інших містах, «Українській Громаді», а в націоналістичній. Настуняк, заличкований славою завзятого мельниківця, легко увійшов в коло

найбойовитіших самостійників, і навесні сорок п’ятого совєтчики пожили його знання і знайомства.

[24]*УГА* – Українська Галицька Армія.

Поживали й навпісля. А вліті сорок дев’ятого пов’язали, як перед тим в’язали ним виказаних. Чим завинив? Зачав сваволити (несхвалений вихід на канадійський часопис «Наш Шлях»). Так чи не так, а став совєтським в’язнем. Амнестований восени п’ятдесят шостого стежив так само амнестованих українських націоналістів.

***Витяг з досьє**: «Подавав цілком надійні завідомлення. Заразом тривала перевірка його переднішої діяльности в ОУН і вивчалися можности дальших контактів з ним після повернення його до Чехословаччини. «Станівський» має багато націоналістичних контактів, з яких можна було б скористатися, виходячи на закордонні українсько-націоналістичні централі».*

У Чехословаччині «вивчала можности» – але вже свої! – *StB*, а вивчавши, виявила такі позитивні моменти: допевняється пенсії; міцно пов’язаний з сім’єю; має рідню в Україні і хотів би з нею коли-не-коли бачитись; вмотаний у кагебістське плетення тенет аж по саме годі... Висновок: без слова певнитиме наші накази. «Вагнер» (нова кличка) навів *StB* на зв’язкових ОУН «Корнила» та «Сивого» і виказав їхніх чеських спільників. Успіх неабиякий, та мала спасибі. А *StB* знай поганяла. Настуняк пише листа естебістові, який його і «засватав».

***Витяг з досьє**: «Шановний товаришу. Позаяк ви не даєте мені спокою, вимагаю платити за надані мною послуги, як і досі, 400 крон місячно, починаючи січнем 1959-го, а також конечне забезпечити мене через міськвиконком м. Ліберець більшим і вигіднішим помешканням. 26. 06. 59. об 11-й год. чекатиму на вас з платнею за шість місяців коло Народних садів».*

StB то платила, то опиналася, сексот то огинавсь, то ставав заповзятливим, і так аж до 1985-го. А се вже Дмитро

Настуняк, він же «Станівський», він же «Турку», він же «Вагнер», мав за собою ні мало ні багато вісімдесят годочків.

XIV

Дванадцятого, в суботу, попомоталися полювачі. «*Kam*?[25] – питав водій, наставлений запобігливою чехословацькою владою. – Дейвиці!». «*Kam*? – питав інший. – Мальвазинка!». «*Kam*? – Житна, 42!». «*Kam*? – Поділ!». Діла не обкидаєшся.

[25]*Kam? (чеськ.)* – куди?

У Дейвицях – Теронська. Числа, числа, числа... П'ятдесят п'ять. Стоп! Дім сяяв вимитими на Великдень шибами. Полювач кинув по них оком: за якою? Не має ваги... Так то воно так, але завше намагаєшся вгадати, як там. Може, обідають. Може, газетами шурхотять. Може, ганяють на піянінчиках – і таке ставалося – Шопенів своїх чи Бетговенів. А ми їх за штани та й на сонечко...

Звикло наказав воякові: «За мною!», і той так само звикло повісив на плече автомат. Тиша – ніде ні лялечки! – пахла зів'ялими конваліями. На довгий поділений пів-на-пів балькон вигулькнули дві жіночки. «Пані Садовська! Се ж з якої вони нагоди?». – «По мого чоловіка... напевне...». Мовила й пішла відчиняти.

Валентин Садовський.

Вивели Валентина Садовського. Економ – славний! Книжок написав – десятки. Несе їх вояк, замотавши у плащ-шатро. Але найнебезпечніша книжечка – колонізаційна політика Москви – в начальника. За неї і вб’ють Валентина Садовського. У киянській в’язниці, в листопаді сорок сьомого.

Мальвазинка – село селом, а де та Конечна, погибель її знає. Потикалися сям-там – нема. Спитали в чешки. «А кого вам?». – «Конечна, 35. Ґалаґан». Показала. Навспак показала. Заломили чортові ковбасу, але знайшли таки. Важна хатинка. У нас з таких виселяли. На лісоповал. Нівроку ведеться воєнним злочинцям! А злочинець – Микола Ґалаґан. Полковник, посол, письменник. Заплішать на Сиблаг. Валитиме, валитиме той клятий московитський ліс, а пізньої осени п’ятдесят п’ятого, звільнившись, вичвалає з вахти і як вода його змиє. Ні могилки, ні каменя. Наче й не жив Микола Ґалаґан. Полковник, посол, письменник.

Микола Ґалаґан.

На Житній все котилося як помазаний віз. Об’єкт мешкав сам. Тим ліпше! Ніхто не хлипатиме, не канючитиме. Наче й абищиця, а заважає. Тямкий. Уже й плаща на канапі склав. А за вікном же мало не літо... Завбачливий. Та от заковика: чи наш об’єкт, чи не облизня ловимо? Каже: економ, в академії викладав. «Усе?». – «Все». А в зошит – і коли заялозився? – з «біблії» стотно списано: «Микола Добриловський, замісник голови МВБУ». Знаття б, що воно значить. Китайське письмо! Побалакаємо, покопаємо...

Випитаємо. Випитав: «А се, юначе, Музей Визвольної Боротьби України». Наш! Запевне! «Ви готові?». – «Так». Заклацали кованими чобітьми по камінних сходах.

А по малій годині інші чоботи – клац-клац-клац – і тихо. Читають. Мідяна плятівочка. На ній по-чеськи: *Mykola Dobrylovskyj, prof., ing.* Він! Та, виглядає, накивав п'ятами. Не обзивається. Плентався за ними захеканий дідок. Спинився висапатись і пожалів невдатників: «Ваші його вже теє...». Виматюкалися весело: «Отсе маєш! Закасали нас...».

Подольська команда теж мала зошита і теж заяложеного, але на об'єкті зналася ліпше. УВУ їм не китайське письмо, а Український Вільний Університет. Летівши Витонню побіля сліплячої сонячними скалками Влтави, величалися: неабикого послали взяти – канцлера! Діловода себто, але вони тим не замислювались. Канцлер та ще й полковник... Запеклий, видать, антисовєтчик сей Микола Росіневич. З Подольської – на Сінкулову, і вгору, вгору... По гальмах! Вікторинова. Не піяніно, як – хлопці бовкали – в когось, а спів. Голос ніжний, жіночий, а пісня хахляцька.

Якої ж ненависти сповнився той голос, коли вони поштиво, як заведено, сказали чоловікові: «Ходімте!». «Не віддам! – волала. – Убивайте – не віддам!». Уб'ють не її, а його. За який тиждень. У Києві, в Лук'янівській в'язниці. А в неї, в Платоніди Щуровської[26], так і висітиме чоловікове пальто, костюм, капелюх: «Звільниться Микола і матиме все своє...».

[26]*Платоніда Щуровська-Росіневич* (1893-1973) – диригентка. Залишилася в Чехословаччині з капелею Олександра Кошиця. Викладала у Празькій консерваторії та в Українському Високому Педагогічному Інституті.

Слова, яких жахався Володимир Хилецький. Кляв себе, але так-таки ніколи і не наважився сказати, що вбито її чоловіка.

«Дехто був арештований і по кілька разів, попадаючи від одної розвідки до другої. Одних скоро кудись вивозили, інших тижнями тримали в Празі, де було кілька концентраційних осередків, куди сажали й українських в'язнів». ***Симон Наріжний****.*

Вивозили до польової в’язниці в Ратіборі, як називався за німців і як називали по війні польський Раціборж. У липні сорок п’ятого оповістився записочкою Валентин Садовський: спимо на бетоні, їжа – миска вонючої юшки... А найголовніше:

«Сьогодня викупали нас, – очевидно, повезуть до СССР. Думав, що мене омине ця доля. Але, певно, доведеться пережити ще й цей етап».

Жінка злагодилась лапком – поїхала. Дейкали, можна, як попайдить, і витаскати чоловіка: головний там – хапко. Вона на те не мала. «Згляньтеся! За невинного ж бога взято». – «Невинного? Ми не помиляємось. Затямте! Побачення? Нема з ким... У Києві ваш Садовський».

«Жінки заарештованих стали осамітненими або й вдовами. Дехто з них, що були чехословацькими громадянками й мали зв’язки, зверталися за протекцією до чеських державних чинників, але то було ні до чого, бо чеські чинники не бралися помагати в справі арештованих, а коли й обіцяли наводити якісь офіційні інформації в совєтських установах, то без наслідків». ***Симон Наріжний****.*

XV

У понеділок Марія Хилецька вибігала ціле місто: поліція, Національний комітет, в’язниці... Утюпкана впала на ліжко: «Нічого. Мов під землю батько запався». Нічого і в хаті – ні копійки. Заходило на безхліб’я. Не поможи Антонін Новак – спів’язень чоловіків – хоч вішайся. Робота? Катма! Утаскала якось півмішка ґудзиків. Усією сім’єю нашивали їх на картонки. По шість на кожній. Аж очі їм на лоба лізли. Але на хліб мали.

Заслала очі харківська баба Оля, і вже ніхто не кликав Олюньки, як вона кликала: «Оль! Оль!». Марія то плакала, то сатаніла: «Оттаке дозволяють собі кацалапи! А ми, чехи, мовчи?!», – і хапалася писати. В інстанції. Високі і найвищі.

У заводі без ніяких яких видали їй акта, за який чимало чехів не пожаліло б і всіх своїх маєтків. Акт національної певности: «...пан Володимир Хилецький, народжений 17-го липня 1899-го, в ніякий спосіб не лигався з німчаками». А начальник в'язниці – за підписом і печаткою – сповістив на письмі: «...в'язнений гестапівцями за нельояльне ставлення до Райху.

Спинися, мить неспинна! Мені не вся ясно з «нельояльним ставленням». Не зовсім гестапівський вираз. Вигадав тюремник? Не випада. Позаглядав по облікових книгах – і квит. Гестапівці – се вам не чекісти: брали на цугундер за той чи той чин, а «нельояльність» поминали. Отже, який чин міг мати за собою Хилецький? По моїй голові, саботажний.

Узимі сорок третього на заводі Ганса Лютца в Їноницях ліг попелом один з цехів. Нічна пожежа. «Зайнялося, – оповідала колишня Олюнька, а ниньки пані Ольга, – саме, коли батько зайшов до хати. Сніг з калош змітав віничком. Мама спитала, чого пізно, а він змітає, змітає... Аж по хвилі сказав: «У Тонди засидівся. В шахи гуляли». Непевно якось сказав. А ми потім уже й сумніву не мали: він запалив. Сам або з кимось». Може, і з кимось. «Сокіл»! А «соколи» завдавали займанцям шкоди, і найвподобаніша їхня бойова тактика – саботаж.

На спаді зими 47-го – а се вже чехословацькі большевики зможніли, і не всякий насмілювався тягатися з большевиками совєтськими – підполковник Емануель Валек сповістив на письмі, що інженер Володимир Хилецький в боях поводився зважливо, що він, командир ділянки, ставив його за приклад і далеко молодшим повстанцям. Ані миті не вагався й Тонда – Антонін Їржиковський:

«Пан інж. Волод. Хилецький зателефонував мені на Сміхов пізно ввечері 5-го травня 1945-го і попросив переказати своїй жінці, що вдень його звільнено з панкрацької в'язниці, але він там таки, на Панкраці, приступив до повстанської боївки, яка обсадила трамвайне депо. Далі просив переказати, що живий-здоровий, повернеться додому, коли скінчаться бої, і залишив мені число на чоловіка, який може

його знайти, якби жінка зателефонувала. Я негайно подзвонив на обійстя «Буловка», розташоване у сусідстві Хилецьких, і своєю чергою просив господиню пані Прохазкову все їм переказати. По малій годині телефонувала мені доня п. Хилецького, що не може додзвонитися до депа та чи я б їй не поміг. Я додзвонився, але не скоро. Пан, який узяв телефон (прізвища не пам'ятаю), покликав мені іншого. Той сказав, що п. Хилецький відійшов із своїм загоном на позицію, але він його спробує розшукати».

Два місяці – в'язнична келія. Два місяці – гестапівські випити. Два місяці виснажливої непевности: поталанить чи ніколи? Не поталанить – гільйотина! А може, хоч так, хоч так заб'ють. Усіх. Як львівських в'язнів (він же читав!) совєтські чекісти.

А п'ятого... «На волю! На волю!», – сотнями глоток реве юрмище. А ти не на неї чекаєш. Не на волю. Чекаєш, чи не влетить в келію граната. Після такого – з копита та в бій? А вдома кохана жінка, єдина дитина й мати... мати, в якої молодший, Юрко, ліг головою під Крутами?

Учинок Олюнчиного батька і вражав, і бентежив. «У чім сила?», – питав себе. Можливо, давалася взнаки не по-чеськи виважена, а тим і лютіша, ненависть до нацистів. Убачав в них давно знайомих большевиків, які вчинили з його Україною те, що нацисти лише хтіли вчинити з Чехією. А можливо, комплекс вигнанця: завше намагайся стати більшим чехом, аніж самі чехи. Таких «можливо» подостатком. Але не їми, як об'явилося мені, визначалася його поведінка. Визначалася тим, що він – аж до самої кости вояк: полковничий син і сам підполковник, тим, що він – людина війни, тобто людина геть чисто козацької вдачі.

XVI

Писала Марія Хилецька, писала Платоніда Щуровська, писала Марина Зленко, Маркета Сухоручко-Хословська, Елішка Чапля... Писали всі. Разом і поодинці. Між 1945-м та

1948-м найвищі й високі інстанції дістали десятки, а може, й сотні заяв.

Чехословацькі дипломати, оглядаючись на задні, питалися в московських, чи є бодай якась зможність засягти вивезених. Московські озивалися з великою неохотою та повсяк натякали: на чиїм возі сидиш, того й пісню співай. А тож Прага і закликала свого московського посла Їржи Горака не лізти в очі совєтським урядникам. Натяки само собою, але чехословацькі достойники не могли не бачити й того, що останнє слово не за урядниками, а за енкаведистами. Вельми показовою є депеша міністра закордонних справ Яна Масарика Горакові:

« Повернення інтернованих до ЧСР можна прискорити, якщо МЗС звертатиметься безпосередньо до Голубєва і наголошуватиме як на внутрішньо-, так і зовнішньополітичній вазі справ»..

Хто ж він, сей Голубєв, якого ключові іноземні політики поминають, не зазначивши ні звання, ні посади? Усіма ж знаний! Генерал-ляйтенант. Замісник Уповноваженого Ради Народних Комісарів по репатріяції. Уславився не баталіями, а живою вагою. Англійський генерал Патрик Дін мовляв, що його, Голубєва, інтелект помітно поступається великості його черева.

Генерал Голубєв.

«23. 05. 43. Що ж я виявив у 43-й армії? Командувач генерал-ляйтенант Голубєв затомість побиватися військами захопився забезпеченням своєї особи. Він держав для

власного вжитку одну, а то й дві корови, аби мати свіже молоко й масло, трійко-п'ятірко овець (на шашлики), пару свиней (на ковбаси та окости) й кількох курей. Се ж треба – він важить 160 кг!». ***З щоденника генерала армії Єрьоменка.***

Воно й не дивно, що сей «чекіст вгодований» за ніщо мав згадані Яном Масариком чинники. Зате позиція самого глави чехословацької дипломатії та й інших чехословацьких глав подивляла. Видається, вони начисто запомнили лондонський пакт, яким Чехословаччина голосилася союзницею Москви, а з сього й начисто запомнили, що москвини не мають законної підстави поводитися на їх батьківщині так, як поводяться в займанщині. Ані тобі войовничих нот, ані викликів совєтського посла (а от посол викликав!), ані найменшого бажання захистити своїх – нехай і не чеської національности – співвітчизників. Могильна тиша!

Подивляла і затята німота газет, які в інших випадках не панькалися з «визволителями», а от численні випадки зникнення українців записали в комені. Зникнення знаних, як Максим Славінський, менш знаних, як Микола Ґалаґан, чи незнаних, як компанист Володимира Хилецького – Василь Чапля. Година впала сказати бодай слово за них, за незнаних.

Олександр Гайманівський (1886-1963). Народився в селі Хмільниця на Чернігівщині. Сотник Волинської дивізії, з якою відійшов до Польщі. У Чехословаччині вивчився на правника. Викладав в Українському Вільному Університеті. Знавець церковного та міжнародного права. Завідував українським відділом Слов'янської книгозбірні. «Смерш». Москва. Сибірська каторга. Знов у Празі від 1957-го. Старий і недужий. Але ще встиг попрацювати у своїй «Слов'янці».

Аркадій Животко (1890-1948), педагог, публіцист, член Української Центральної Ради. У Чехословаччині від 1923-го. Автор «Історії української преси», багатьох статей, дитячих поезій та п'єс. У 1945-му виїхав до Західньої Німеччини. Один з найближчих друзів Володимира Хилецького.

Павло Зоц (1900-1983). Агроном. Випускник празької Високої Школи Сільського та Лісового Господарства. Мешкав у празьких Вршовицях, звідки 16. 05. 45. його, як зазначала в чолобитних жінка, забрали «дві особи в однострояхсовєтських старшин». Зведена пеня – узвичаєна: антисовєтська діяльність (вояк Армії УНР), вирок – узвичаєний: «десятка». Рік повернення до Праги, до сім'ї, яка ввесь час не знала, живе чи не живе, 1955-й.

Павло Зоц.

Артем Корнійчук (1898-1978). Батьківщина – село Жеребки, що на Житомирщині. Архітект. Улюблений стиль – конструктивізм. У Празі й досі стоять спроєктовані ним доми. Арештований 13.05.45. як «учасник контрреволюційних націоналістичних організацій» (видавник газети «Українська Дійсність»). Вирок – штампований: «десятка». Після 1955-го в Чехословаччині.

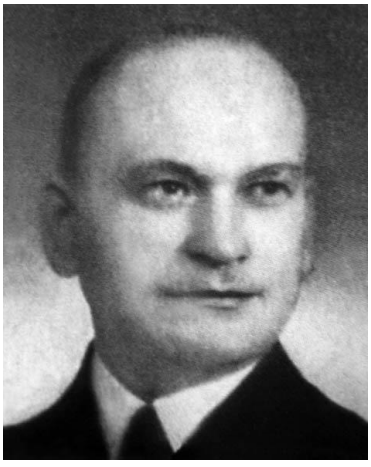

Артем Корнійчук.

Володимир Пасічник (1897-1945?). Колишній старшина Армії УНР. У Подебрадах закінчив Українську Господарську Академію. Інженер. Урядник празької міської управи. 26. 05. 45. етапований до Львова. Сім'я вважала, що «Смерш» дістав виказ якогось-то злосника. За деякими свідченнями, помер у львовській в'язниці 15-го жовтня 1945-го, а за деякими – пізніше – в році 46-му або 47-му.

Теофіл Пасічник-Тарновський (1898-1972). Колишній старшина УГА. Випускник Карлового університету (природничий факультет). Активний діяч Ліги Українських Націоналістів. Один із засновників Організації Українських Націоналістів, делегат її установчого збору. Кінцем 20-х-початком 30-х редактор українського видавництва «Чин», за німецької займанщини – чеського видавництва «Орбіс». З власної хати «Смерш» вивів його 14.05.45. Повернувся по десяти літах.

Борис Сухоручко-Хословський (1893-?). Колишній член дипломатичної місії УНР в Австрії. Освіта – празький Карлов університет (правничий факультет). Власник випозичальні «Меркур-фільм». Батько двох дітей. Ув'язнений чи то 19-го травня 1945-го, чи то 23-го. Під слідством до першого липня 1946-го. Вирок незмінний: «десятка». Рік з тої «десятки» у в'язничному шпиталі (Харківська область). Дев'ять – у копальнях півночі (Мінлаг). Вернувся до Чехословаччини в серпні 1955-го. Знелюдів. Замешкав подалі від Праги – в Маріянських Лазнях. Коли помер, де похований... Один Бог відає.

Василь Чапля (1891-?). Походив з Галичини. У Чехословаччині опинився найвірогідніше – певних даних нема – як старшина УГА. Правник, економіст. Поза двадцять років викладав у празькій торгівельній школі. Кохався у шахах. Часто сидів за шахівницею з Хилецьким або з Аркадієм Животком. Сходилися на Дитриховій, неподалік православної церкви Кирила та Методія. Не в клюбі, як се вони називали, а в пансіонаті німих. Тиша! У травні сорок п'ятого спізнав, що се таке – «Смерш». До 1955-го карався по совєтських в'язницях та зонах.

XVII

У жовтні 1962-го, зачавши клопотатися пенсією, Володимир Хилецький склав свій життєпис.

13-го липня 1945-го мене вивезли літаком до м. Києва (УССР), де я перебував у внутрішній в'язниці МГБ на Короленка, 33, та в Лук'янівській в'язниці [...]. 11.09.46. по обіді мене забрали з келії, перевели в адміністративний корпус і зачитали ухвалу Особливої Наради[27] *союзного МВД у Москві (протокол ч. 28 з 2.08.46.), яка засудила мене «in contuma» на п'ять років т. зв. вільного заслання (рос. «вольная ссылка») в межах СССР. Заразом мені запропонували підписати, що я своєю охотою зголосився поїхати на відбудову зруйнованих війною шахт, оскільки є інженером-конструктором рудної промисловости. 14.09.46. я виїхав до м. Донецька (кол. Сталіно) і, приїхавши на місце 16.09.46., зразу працевлаштувався в тресті «Вуглезбагачення».*

[27]*Особлива Нарада* – несудовий орган, який позаочно розсліджував кримінальні справи, пов'язані з антисовєтською діяльністю, а також ухвалював вироки аж до кари смерти.

Устяж шістдесят днів гноїли його в тимчасовій в'язниці. Або в колишній школі, або в колишніх тіловиховних залях «Марафон». Але напевне без побачень і без листів. «Смерш» не завше квапився з етапом. Мавши свою юстицію, багатьох «ізольованих», надто з числа неіменитих, кидав на етап з готовим вироком. А як вирок не є готовий, не вшито вини й білими нитками. На літак! У Києві мастаки латати боки. Але й там, як видно, найшла коса на камінь, і досить м'яка ухвала Особливої Наради означала: не наволік Хилецький на себе пені, нікого не вмішав (лишній язик – зайвого козиря мають в'язнителі), миттю засвоїв закон совєтських зеків «не полошись, не вповайся, не канюч» і вже ні на мить від нього не відійшов. Тяг своє засланецьке тягло на Никитовській збагачувальній фабриці (Горлівка). Утім, «тягти» не те слово. Талант не дозволяв тягти.

***З виробничої характеристики**: «ЦІЛКОМ ТАЄМНО. Продовж своєї роботи на НЗФ інженер Хилецький В. Д. показав себе енергійним і справі відданим працівником, який перевів у діло: 1. Впорядкування архіву та ведення креслень; 2. Пашпортизацію машинного обладнання; 3. Ремонт решіт та інших транспортних споруд; 4. Поліпшив роботу фабрики, змінивши конструкції елеваторів та іншого обладнання; 5. Своїми пропозиціями вможливив безупинну роботу фабрики й під час аварій на головних решетах. Головний інженер НЗФ – **Фрумин** (підпис). Зав. особовим столом – **Холод** (підпис)».*

Атестація не лише знаменита, а й смілива, зважавши на те, що писалася на замовлення кагебістів, й на те, що атестований є «політичним злочинцем». А тим то й годиться згадати незлим словом тих, які її підписали.

Збігала заневільна п'ятилітка. Наближалася воля. А наблизившись, нагло стала маною. Мана й забила Марію. Життя їй стало саме на стільки, на скільки позбавили волі її чоловіка. Коли виявилося, що він залишиться в Донбасі на непевний час, зламалася й залізна вдача сеї маленької пльзенської чешки. Не мала, чим жити. Згасала. Згасла в березні 1950-го.

***З листа чехословацького chargé d'affaires МЗС ЧСР**: «Посольство висловило своє негативне ставлення з приводу повернення вищепойменованого до ЧСР. Нота міністерства закордонних справ СССР від 17.07.48. звертала увагу посольства на те, що Володимира Дмитровича Хилецького засуджено совєтським судом за злочини, скоєні проти Совєтського Союзу. Посольство вважає, що вищепойменованого засуджено совєтським судом як совєтського громадянина, затим що закон про совєтське громадянство від 19.08.38. потверджує наявність останнього в осіб, які на 7.11.17. мали підданство кол. Російської Імперії, незалежно від того, мешкають вони в СССР чи за його межами. Вищепойменований, в міжчасі, має на руках чинний чехословацький закордонний пашпорт й посвідчення чехословацького громадянина. З огляду на вищенаведене,*

посольство рекомендує позбавити його чехословацького громадянства».

Не позбавили. Але «негативне ставлення» далося взнаки: аж пізньої весни п’ятдесят п’ятого спіткався з Олюнькою. Обселила в себе. Не знала, чи виживе батько. Але він, який і слова вчився вимовляти наново, здолав з часом всі свої болещі. Вигараздився. Почав і життя наново. У північній Чехії. Підмітальником на яхимовській копальні.

За чоловіка з мітлою й витончено інтелігентною настановою, який лицем скидався на еспанського або італійського шляхтича, зачепився оком пан Шімл – пан усієї копальні. Погомоніли. Ошелешений знаннями свого підмітальника, наказав: «У технічний відділ!».

Усі, яким пощастило вийти живими з совєтського в’язнення й дістатися чеської домівки, знехотя мовили (якщо взагалі мовили!) за те, як їм велося. Мовчанка небезпідставна. Коли не змовчав Степан Клочурак, накивала на нього (видимо, під тиском кагебістів):

«Востаннє застерігаємо. Коли й далі займатиметеся антидержавною й антисоціялістичною діяльністю, опинитесь там, звідки повернулися. На Сибіру. Без суду і вже назовсім!».

Степан Клочурак.

Мовчанка – се самоізольованість, і самоізольованих з-поміж поворотців було чимало. Не те Хилецький! Спинався до бійки тільки-но випадала нагода. Бився за пам’ятки чеської давнини, бився за визнання нашого генія Івана Пулюя, бився за таких, як і сам, знедолених, бився за свої зведені на пси літа – вимагав відшкодування...

Підкосила його займанщина 68-го. Пополежав великий час, та все ж таки якось виходився. Приспіло відшкодування. Мав з чим їхати в Україну. Поїхав. Уклонився милій Полтаві. У Бозі спочив липнем 73-го. Як ховали, співав небіжчикові Дмитро Гнатюк. З плятівки: «Чуєш, брате мій...». Олюнчин клопіт.

Нове тисячоліття. Карлові Вари. Пані Оля сотається по хаті. Несе мені то те, то те з свого багатства. А багатство казкове. Людські долі! Завдяки їй не впали в непам’ять. Напевне Волошинова або Славінського і так не впала б. А десятків інших – Миколи Твердого, Володимира Хандрицького, Ладислава Шестака?.. Метка, бойова, затинчива, змаглива. Наче й не сповнилося їй... Сповнилося, але й літа не згладили вроди. Батькова дочка. Батькова й тим, що також спізнала, яка вона, романова хата. «А вас за віщо?». – «Нічого такого. Хлопці, в яких батьків похапали, сходилися, балакали: може, летючки, може, часопис підпільний... То й я в ту гущу. Нічого з того не вилупилось, але в’язниці не минули. Я пізніше за всіх сіла. З немовлям не взяли. Почекали, поки в яслях місцинка знайшлася».

Ольга Хилецька-Гулина.

XVIII

Напослідок заскочимо до знайомої віли. У двосвітній вітальні здибаємо майора Попова. Злого й похмільного. На себе злий. Скільки вже ані цюк, а вночі й палю забив. Скінчилися лови. Обмивали. А він же має за взір свого генерала: не п'є, не тягається по дівках, і «Казбек» напохваті так... для почесних гостей та особо важливих піддопитних. Аскет!

Попов і сам з жінвом не возиться. А тим і злостив його Вітько Шапіро, коли, заливши очі, вихвалявся чешкою: знається на коханні... А коли не п'яний, вихваляється, яка в нього жінка лялечка. Розволочилися! Ось хоч і законна воєнна здобич. Вітько запопав акордеон. Шикарний. «Гогнер». Шибайлов дві «лейки». Гречин запаюсив годинників не знати скільки. У Шабалина десять валіз натоптано. А в Міллера – аж п'ятнадцять. Усіх переплюнув! Козакевич міняє шевйотові костюмами як циган коней. Довелися від якогось збіглого «воєнного злочинця». Зажидовіли!

А в майора Попова вся здобич – самописка із скляним пером (ніколи таких не бачив) та пляшечка колонської води (ніколи такою не пахтився). Незвичайною самопискою і виповнює звичайнісінький блянк:

Омельченко Григорій... 1884... Кубань... директор української гімназії (1936-40)... Прага-Модржани, вул. На Сражці...

Дивиться на плян міста – нема такої. Аж ні! За межею мапи позначка: на Модржани. Блигомий світ! А з ганомагом, як на лихо, вже хтось поїхав. Заспав. Але беемвешвка теж непогано. По якімсь часі – під конвоєм двох автоматників – беемвешкою і везе. Не того Омельченка, якого пам'ятав Хилецький (напівсиві козацькі вуса під шапкою смоляного волосся), а білого-білого як молоко. «Конвой! У підвал!».

Там, у підвалі віли на Дєлострелецькій, 11, в празьких Стрешовицях, запав і слід Омельченків. А все ж могло випасти й інак. Німці дозволили виїхати до Мюнхену двадцятьом учителям і двомстам гімназистам та гімназисткам. Мало того. Німці дали їм спеціяльний потяг. А

він не схотів. Чом? Ви маєте, в кого спитати? Я не маю. Може, поклав заховати свою гімназію, як поклав заховати свій музей Симон Наріжний. Може, виявився наївним, як і багато хто: до політики не ліз, то чого б вони мене займали... Так, уподобням Омельченка на вигнанні стала не політика, а вкраїнська гімназія й чеська поезія. Учителювання, видиться мені, в'їлося в печінки совєтчикам менше, ніж поезія, і якби не вона... Може, і не помітив би його «Смерш», як не помітив «чистого» вченого Івана Борковського[28]. Але початком 30-х доцент Українського Високого Педагогічного Інституту Омельченко видав велике дослідження *Dějiny textu. Křest sv. Vladimíra, básně Karla Havlíčka-Borovského*[29]. Заславлений чеський поет знав Московію, а тим то і ненавидів. Ненависть втілено в поемі «Хрещення Святого Володимира». Дослідивши її, вказавши на корені поетової ненависти, Омельченко ототожнив себе з об'єктом своєї аналізи. Став співненависником. Чи ж вибачить таке Москва? Ні в світі!

[28]*Іван Борковський* (1897-1976) – відомий український археолог, дослідник празького Граду.
[29]«Історія написання. Хрещення Святого Володимира, поема Карла Гавлічка-Боровського».

Повіялись. Залишатися – можна набігти лиха (чуже ж полювали!) й звести на слизьке своє ватажжя. «Соціялістичне змагання», – посміювався капітан Водоп'янов. А полковник Козакевич, той не сміявся: «Змагання? Атож! Знай наших! Ловка – куди твоє діло!».

Генерал-ляйтенант Ковальчук був певен, що вхопить таки генерал-полковницькі погони. А вхопив біса. Не відслужилася Москва. А все ж, коли УПА їй аж-аж-аж дотинатиме, спом'яне білокам'яна, хто в неї найзавзятіший гонитель хахлів. Не схибить. Се ж бо його, генерал-ляйтенанта Ковальчука, злосила тактика окошиться на повстанцях. Се ж бо він понаганяє в ліси «націоналістичні» боївки чекістів і скоєні ними лиходійства повісить на УПА.

XIX

Уклався сам собою, поки писав, і в мене поіменник. З тих появ, які мають на совісті загибель українських Атен. Неповний. На всіх не стане й такої «біблії», яка лежала на столі в Ковальчука. Усіх – сотні й сотні. Чи пізнаємо колись їх імена? Не певен. Геть-то не певен. А знати занапасників нашої національної чолівки ми повинні. Без такого знання конотопська газетка хвальма хвалить «подвиги» свого земляка Павла Мешика. Та чи ж сама конотопська? Та чи ж самого Мешика?

А поіменник такий:

генерал-ляйтенанти – Ковальчук Микола Кузьмович, Мешик Павло Якович; Корольов Микола Олексійович, Осетров Микола Андріянович; генерал-майори – Сидньов Олексій Матвійович; полковники – Глина Ізраїль Ілліч, Дубровський, Козакевич, Мухоротов; підполковники – Гетьманський, Горишев, Душник, Магльований, Мещеряков, Соловйов М., Фолицький, Шабалин; майори – Гречин Георгій Лук'янович, Жуков, Керекез, Мельник, Надворний Костянтин, Петров Василь Іванович, Попов; капітани – Висоцький, Водопьянов, Лопаревич, Міллер, Назаренко, Наумов, Орлов, Потапов Віктор Михайлович, Степанов, Шапіро Віктор, Шварц, Шибайлов Іван; старші ляйтенанти – Омельченко, Перлин, Савельєв Петро; ляйтенанти – Єрофеєвський Віктор Петрович, Горбунов Василь Євдокимович, Кравцов, Черноусов, Шаркин; молодші ляйтенанти – Бакушин Василь Іванович, Кузякин; старші сержанти – Чернавський; молодші сержанти – Суворов.

У кожного медаля. Та сама. За визволення... Сонечко й гілочки бобкові.

А чи ж вони власовці?!

2008.

ВІТЕР З-НАД ОЗЕРА ЕРІ

Ми живем у світі, який силує нас стати або жертвою, або катом – не інак.

Альбер Камю, 1945

По війні у празькій в'язниці «Панкрац», в келії ч. 10, знайшли у шпарині під лиштвою зібганого в клубочок листа. У червні 1942-го в тій келії чекав на страту підполковник Йозеф Машин, один з «Трьох королів», як узивали чехи провідників антинімецького Опору (два інші «королі» – підполковник Йозеф Балабан і штабний капітан Вацлав Моравек). У листі Машин наставляв своїх синів – Цтирада (Радка) і Йозефа (Пепу).

«Сьогодні не все вам іще втямки, але по якімсь часі ви мене напевне зрозумієте. Я бився за Рідний Край, за свій народ, бився з одвічним ворогом – з німцями, які завзялися поневолити нашу батьківщину і вимордувати наш народ. Я і в голову не клав, що ви можете стати колись невольниками. Я завше хотів бачити вас людьми вільними. Пам'ятайте, що обстоювати свободу своєї батьківщини і свого народу, то є обов'язок кожного свідомого чеха».

Підполковник Йозеф Машин. Радек (ліворуч) і Пепа Машини. 1934.

ГОРА СВЯТОЇ КАТЕРИНИ-АНСПРУНГ

Сини пам’ятали і обстоювали свободу аж так, що восени 1953-го, по кривавих спотичках з большевиками, могли кінчити на шибениці. Поклали – святий Боже не поможе! – іти у вільний світ. Не самі, а з бойовими спільниками – Миланом Павмером, Вацлавом Шведою і Збиньком Янатою. Усі були певні, що світова війна ось-ось за плечима, й палко бажали стати визволителями Чехословаччини.

Між іншим. *Після лютого 1948-го, коли владу в Чехословаччині захопили комуністи, з країни легально і нелегально втекло близько 200 000 тисяч чехів і словаків. У квітні 1951-го кордон з Австрією і Федеративною Республікою Німеччиною (ФРН) обгороджено колючим дротом, яким точився струм напругою від трьох до п’яти тисяч вольт. В електричному павутинні знайшло смерть вісімдесят вісім утікачів.*

Містечко Гора Святої Катерини лежить у північно-західній Чехії на межі з німецькою Саксонією. Має чотириста мешканців. А третього жовтня 1953-го, коли за його околицею, на Рожевому Шпилі, чекала на захід сонця боївка Машиних, мало їх іще менше: німців вигнано, а чехів лишалося – на пальцях полічити. Уночі боївка наставлялася пересікти слабо стережений кордон з Німецькою Демократичною Республікою (НДР) і за чотири-п’ять днів – то піхотою, то потягом – досягти Західнього Берліну.

Цтирад Машин у в'язниці. 1951.

Радек мав на собі зелену мисливську сорочку (батькова пам'ятка), светр, піджак, напіввійськовий плащ. У портфелі – мапа південної Сасконії, схемка автостради Прага-Берлін (вирізав з часопису), компас.

Пепа убрався в такий самий светр і в такий самий плащ. По кишенях – двадцять п'ять американських долярів, сто тридцять п'ять чехословацьких крон, компас, золотий батьків годинник, а між сторінок чесько-німецького розмовника батькова світлина. Розмовник, як і сигнальний поліцейський ліхтарик, лежав у портфелі. У кишені штанів завалявся трамвайний квиточок...

Милан утік з військової частини в однострої танкіста, але в торбі мав штатське. У кітелі – водійське посвідчення, знимка словацької любки (служив у Словаччині), її колечко на пам'ять.

Збинєк купив на похід – Берлін як не є! – ошатну шкуратянку. У портфелі ніс хлібину, дві бляшанки консервованого молока, кавалок шинки, кільце ковбаси й те, що боївка часто зуживала під час своїх наскоків, – пляшечку з хлороформом і парашутні стропи.

Вашек нічим не різнився від Радка з Пепою, та взувся не в черевики, як вони, а в баскетбольні кеди. Ішов упорожні: срібний цигарник, запальничка, складений ніж і годинник.

На всіх були сині берети. Не втямили, що в Німеччині вдарятимуть в очі. Німці доношували військові кепі гірських стрільців.

Радек узяв із собою парабелум *P.08* з двома повними обоймами і двадцять один набій розсипом. Той пістолет він й під старість матиме напохваті.

«Якби мої воріженьки, большевики, й тут мене знайшли, битимусь аж пекло сміятиметься. Куля з парабелума пробиває й панцер-жакет! А поза тим... Як на старі літа когось собою обтяжати, то хай вже шпалер підведе риску». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США***.

Між іншим. *Від самих початків (1900) парабелум Георга Люгера уважався взірцем самозарядної, з коротким стволом, зброї. Конструкція сягала часів, коли винахідники лише вивчали вплив порохових газів на зарядні системи, і з'явилася наслідком випробування найрізноманітніших варіянтів автоматики. Люгеру став у пригоді пістолет Борхардт С.93, який він багато в чім поліпшив. Після всього Люгер мав пістолет з неповторними бойовими та службово-експлуатаційними якостями. Парабелум є бездоганний, коли йдеться за стрільбу навскидь, за швидкісну й націльну: стріл майже не збиває ствола з націльної лінії.*

Зброю паював Радек: німецький вальтер *P.38* під набій 7,65 мм – Пепі; еспанська «старка» (*Star 30 M*) – Милану; Вашкові – новенька «чезетка» (*ČZ P.27*), яку запопали були, наскочивши на поліцію в Челаковицях. Збинька нічим не наділив.

«Янату ми знали з мальства, вчилися з ним і в гімназії св. Їржи в Подебрадах. До слова кажучи, його сусідою по шкільній лаві був Мілош Форман[1]. Збинєк був – нема спасу – завзятущий. Усе нам докоряв, що мало сала за шкуру большевикам заливаємо. А перед нашим відходом (ми ж не втікали – відходили) розволочився, завалив пити. Пішовши на одчай-душі, мусиш мати тверезу голову і язика на гапличку. Інакше й собі, й іншим напитаєш лиха. Тож ми й зважили: пістолет Збинькові – та в ніякий спосіб!». ***Милан Павмер, 2005, Подебради, Чехія.***

[1]*Мілош Форман* (1932) – чесько-американський кінорежисер, посідач двох Оскарів і трьох Золотих глобусів.

По сьомій споночіло, з низовини поповзала легенька мла, і вони нога за ногою потяглися з Рожевого Шпилю в бік

Саксонії. Мла густішала, сіялася мжичка. У глибоких, вибитих лісовозами коліях стояла вода. Розпинали шатром плащі, вмикали ліхтарика й читали мапу. Та більше ввірялися компасу.

Ліс закінчився порубкою із свіжими кичками та повваленими окоренками. Упоперек стежини валялися колоди, через які вони безперестанку перелазили, гаючи золотий нічний час. Ноги грузли в болото, ослизалися на вимоклих гілках. Докучав сушняк, хряскіт якого міг виказати їх прикордонній сторожі.

Тьма єгипетська, а кругом ковбаня на ковбані: вода в ямах з-під корчів. Аж ось за корчунком посвітлішало. Лісовий путівець! Він, як пам'ятали з мапи, біжить уздовж кордону. Німеччина близенько! Та не встигли й потішитись. Милан по пояс увалився в ковбаню. Виліз без черевика і без еспанської «старки». Черевика таки вискіпали, а пістолет гавкнув.

Путівцем увійшли в стару – дуби утовшки на обмах – діброву. Облетілого листя мали по кісточки, і шурхотіло воно, хоч як бережися, на всю округу. Нахопилися на тин, сплетений з низькорослих гілок. Не оминеш: обабоки стежки шалина. А на тин годі й вилізти. Живий! Попомучились.

По малій годині шурхотлива стежка увігналася в ґрунтівку, потойбіч якої тьмяно блискали натягнені між стовпами дроти. Підлізли й знайшлися в Німеччині. Саксонський ліс був, як щітка. Висохле віття сягало землі і з тріском, як зачепиш, ламалося. Сурганилися, щадячи по змозі очі. А звелися на ноги і перемахнули через вузький рівчак, побачили, що знов ускочили в халепу: невисокий памолодок – то були нетрі. Ломилися ними, хиливши голови і побоюючись збитися на манівці. Вода з останнього жовтневого листя збігала за коміри. Змокли як хлюша.

Знагла розслухали... Автівка! Поступилися трохи на захід. Крізь підлісок вигулькнула бетонка. Узяли думку йти узбочиною, а помітивши вогні авта, ховатися в лісі. За яких півгодини ліс кінчився і показалося оповите мовчазливою

пітьмою село. Упали їм в око не по-чеськи великі хати. Вашек пояснив: кожна стоїть стінка-в-стінку з клунею. Прямували вулицею, шукаючи очима за пристанком, і не зогледілись, як вийшли на вигін.

Бралося на світанок, мали знайти сховок і поспати, а лило як з луб'я. Улогий шпиль із березовим гайком на вершині видався їм підхожою містиною. Згори в сірому світанковому сутінку розпізнали, що під ними вже інше село. Заживилися рештками вчорашньої вечері, і напівмертві від спраги спивали воду з пожовклого березового листя. Не так спали, як крутилися з боку на бік на голій землі й хапали дрижаки.

Між іншим. *Боївка минула Анспрунг, а днювала край села Цьобліц, лише-но за дев'ять кілометрів від Гори Святої Катерини. Округа Анспрунг-Цьобліц уславилася була міддю, а пізніше, вже по Машиних, уславиться золотом, що його нібито при кінці війни укрили в покинутій копальні нацисти. Початком XXI століття георадари скарбошукачів показали, що тут, на глибині двадцяти метрів, є штучні порожнини, в яких міститься дві тонни коштовних металів. «Не мідь і не залізо, – запевняла британська «Таймз», – а золото або срібло». Світова сенцація! Та писали за нацистське золото все ж таки менше, ніж у свій час за Машиних.*

АНСПРУНГ-МОНШЕНФРЕЙ

Надвечори четвертого жовтня, сяк-так пообтріпавши одежину та витерши жмутками вибляклої трави заболочену взувачку, зійшли на бетонку. Автівок не сахалися: піший близько села не привертає уваги. Обогоняло їх і чимало велосипедистів. Коли бетонка пустішала, чули, як у ліву руч стиха дзюркотить потічок. Повклякали і прилогом тягли з потічка, позатискавши в зубах пігулки на знечищення води. Відсапавшись, Пепа сказав: «Ми, як ті москалі, що чай через грудочку цукру смокчуть».

Зайшла ніч, автівок поменшало, і коли якась підближалася, вони, аби не викликати вовка з лісу, ховалися в канаві. Голосне баламкання! Сполошилися: чи не гонитва? Аж ні,

непоміченою ними колією чмихав смішний паровозик. Машиніст калатав у дзвін.

На світанні розкрилися безодні небесні, та то їх не хвилювало: вимокли по канавах. Попереду й трошки осторонь зачорнілася якась споруда. Узяли з бетонки на оболоню, посеред якої самотіла клуня. Порозглянулися – ні живої душечки. Збинєк потяг за стулку воріт. Повіяло запашистим духом соломи.

Умостившися на соломі аж під стріхою, усе поскидавши з себе, віджимали штани, сорочки, светри і не мали найменшої охоти влазити у вогке. Кожен викопав собі барліг, сподіваючись, що зігріється в нім, та соломою гуляли протяги. Ніхто й оком не стинув. Синюшні, подряпані остюками, вибралися нагору, сіли тісного кружка і зогрівалися власними тілами.

Поза клунею паслися корови, чути було людські голоси. Пепа шукав і не знаходив свого барлогу. Лаз затягло соломою. Плащ, вальтер... Будь-що мусили знайти. Солома летіла на всі боки, прокльони летіли на Пепину голову, та знайшли тільки вальтер. У плащу Пепа мав компас...

З клуні вибралися завидна. Ні хатини кругом, ні духа. Брукований шлях виглядав як малоїжджений: між камінням витикалася трава. Саме сунули на перегорок, коли з-за нього викотило двоє дівчат на велосипедах. Наструнчилися з несподіванки, та дівчата й оком на них не кинули.

З яблуньок, що ланцюжком тяглися по узбіччю, зривали морхлі яблука, пхали по кишенях, гризли. Вовна не вовна, аби кишка повна. Не мали вже ні їдимого, ні питимого. На роздоріжжях трималися шляхів, які вели на північ, та ставалося, що по якімсь часі шлях скручував на схід або на захід, і вони накидали кругу. Іти навпрошки розгрузлими полями? Шкода й гадки! Була ще глупа ніч, а вони аж так виморилися, що мали відлежатись. Перед ранком шостого жовтня, поклавашися рядком на пласке камінюччя у водорії, намагалися заснути. Камінюччя муляло, небо мотрошило лапуватим сніжком. Аніже того не наспали.

Розвиднялося. Пепа з Вашком, пішовши на вивідки, напали на буйний ялинник. Наламали ялинкових лап і поставили благенького курінця, в якому всі й поснули. Увечері пробудило їх гурчання автомобільних моторів, а заразом і вода, що заливала курінець: сніг заступила хвища. Перемовили словечко й виміркували собі, що без авта побачать Берлін, як свою потилицю. Отже, спинити, витягти водія, приспати хлороформом і пов'язати...

Вийшли з ялинника на шосе. Поставали, обпершися плечима на сарайчик з лопатами, кайлами та іншим правиллям шляхових майстрів. Лило на них з підстрішшя, як з ринви. Збалакалися, що сигналитимуть ліхтариком Пепа і Вашек, який умів шпрехати, а коли автівка загальмує, примусять водія висісти. У ліс його відволочать Радек з Миланом. Збинєк стоятиме на випадок якоїсь несподіванки метрів за п'ятдесят, на спадистому узвозі. Під таке діло Збиня випросив у Радка парабелум.

«Не загальмувавши, минуло Вашка п'ять-шість маленьких легковичок. Загальмувала і спинилася напіввантажівка під брезентовим тентом. Ми з Миланом чекали. Збігали хвилини, а Вашек усе ще патякав з водієм. Урвавсь мені терпець, метнувся, ухопив водія за барки і витяг з-за керма. У лісі дали йому «нюхнути». Той німець мені сподобався: не трусив штанами. Запевняв, що не викаже і просив не класти на землю: застудиться, мовляв. Раптом нічним лісом полетіло: «Хлопці! Хлопці! Ключик у нього...». Кричав Пепа. І враз від дороги упав стріл. До авта не було вороття. Стояло там уже й інше з увімкнутими фарами, а світла ще двох наближалися. Наші портфелі залишилися під сарайчиком – компас, мапи і всяке барахло». ***Цтирад Машин, 1959, Маями, США.***

Між іншим. *Маленькі легковички – фольксвагени-38. Повоєнні німці обзивали їх «колесами займанщини». А те, що Радек потемки узяв за напіввантажівку, – військовий всюдихід Штьовер-200. За кермом сидів лікар Адальберт Гольфельд. Увечері викликали його з Бранд-Ербісдорфу в село Моншенфрей. За чотири кілометри. Не доїхав метрів п'ятсот... У лісі він багато того не «нюхнув», а тож швидко оговтався. Поліція, опитавши свідків і перетрусивши знайдені під сарайчиком*

портфелі, почала о 21:30, шостого жовтня, шукати за чотирма чехословаками «кріпкої статури, як мають приблизно 175 см на зріст». П'ятого, Збинька, свідки не могли помітити.

Таким автом їхав Адальберт Гольфельд.

Збинєк чатував на узвозі, коли вийшов на нього досугий німець з велосипедом. Упав на сідло. Збинєк ухопився за багажник: «Стій!». Німець заволав: «Рятуйте! Рятуйте!». Збинєк натис на гачок. Вистріливши, погнав, як дідько вітри. У лісі спобіг своїх. Бігли по-індіянськи (читали книжки Карла Мая!»[2]): півсотні кроків тюпки, півсотні швидкою ходою. Збинєк викрутив литку, припадав на ногу.

[2]*Карл Май* (1842-1912) – німецький письменник, автор багатьох пригодницьких романів з життя американських індіян.

МОНШЕНФРЕЙ-РІЗА

Через ніч без привалів... Вони висилювались з останнього. У світанковій млі залебеніло село. Звично стригли очима – сховок, сховок... За крайньою хатою вліво відбігав високий паркан. Скрадалися попід ним, а як урвався, побачили велику – з кабінами – купанку. До кабінки втесалися розбитим вікном. Громадилися в ній пляжні лавочки – ні стати, ні сісти. Умощуючись, сипали чортами на Збиню: «Якби не твоя дурість (той німець нікого не огрожував), були б тепер бозна-де...». То холод, то голод зганяли їм сон з очей.

Удень гайнули було по кабінках – чи нема чогось на зуба, – та спіймали облизня: позамикано. У присмерках, сьомого жовтня, покидали в кабіні плащі – не спасали від мокви.

Милан перебравсь у штатське, в сухе. З погонів повиймав маленькі мосяжні танки. Сказав: «На згад!» і геть забув за колечко й світлину словацької любки.

Простували сільською, але на диво повною руху кам'янкою: вантажівки, легковички, велосипеди... Та й таких, як вони, топало чимало. За якийсь час піших поменшало, а згодом і не стало. Авто – й вони шугали в поле. Перебіжки виморювали. Скоро вже не шугали, а ляпалися на дно канави, в багно. Збинєк не ляпався, осідав на коліна. Пепа гарчав: «Лягай, бовдуре!». Збиня виводився: литка...

Постав зимний туман. Автівок – хоч запали. Зацибали. А Пепа з Вашком заспівали й пісень. Москальських, яких наслухалася – аж одур їх хапав – у сорок п'ятому. Десь далеко залопотів мотор. Лопотіння напливало поволі. Хто міг їхати аж так помалу? Спинилися, вглядаючись в туман. Мла клубочилась у світлі двох фар, а третя... Третя вишарювала поле. Усім навернулося на думку те саме: «Поліція! Полюють нас...».

Подалися у забіч від кам'янкки, полягали. Промінь то ковзав вліво-вправо, то зсувався майже під колеса військового (Радек упізнав) доджа. Жовтогарячий зблиск! Стріл! «Сховайте пики!», – захрипів Радек і занурив свою в мерзлу твань.

Між іншим. *Додж (мовою військових водіїв – «дочка») – важкий джип, який виготовляла компанія «Крайслер». Доджі, а також студебекери й віліси, поставляли совєтам США за так званим ленд-лізом – системою воєнної помочі. Східньонімецька поліція доджів не мала і не могла мати. Появу доджа з фарою-прожектором можна пояснити тим, що совєтські злотопогонники виїхали на нічні лови (Машини так і пояснили). Полювали зайців. Наказ «сховати пики» був на часі. Уночі мисливці б'ють на світіння заячих очей. Зайці не сплять з відплющеними очима, як заведено думати, але поза сном ніколи їх не заплющують.*

Тієї ночі проминули чи не з десяток сіл. За малим не обчистили крамнички, за вікном якої лежали хлібини. Уже й пустилися було, та здоровий глузд узяв верх над голодним шлунком. Поволочилися, зневірені, не гадавши, що чекає на

них і не таке зневір'я. Утіленням його був шляховий покажчик: Берлін 160 км.

Їх мов громом прибило. Були ж певні, що в половині путі. Тьопали, метикуючи, що його робити. Задруге взяти на гоп-стоп авто? Таж уся поліція мається на бачності. Потяг? Не мають на квитки. Поєдналися на тому, що продадуть або срібний цигарник, або годинники, або і те, і те, якщо поталанить на покупця.

А тимчасом уступали в освітлене вуличними ліхтарями містечко. Розділилися, як має бути: Збинєк з Миланом – неозброєні – на правий хідник, інші, трохи зістаючись від них, на лівий. На вежі кірхи забамкали дзиґарі. Північ! Поліцаїв посеред їздні покмітили, коли ті вже пасли їх очима. Радек, Вашек і Пепа стисли держаки пістолетів. Лиха, здавалося, не втекти, але чата їх не зачепила.

«Коли, перетнувши східньонімецький кордон, мандрували на Берлін, я збагнув, що хтось незнаний держить за нами руку». ***Милан Павмер, 2005, Вальдов, Німеччина.***

Село. Вашек постукав у чиюсь хату, показав хазяям свій крам. Нічого не взяли, але хазяйка винесла дві пишечки, звелівши з'їсти в неї на очах. Вибачилася: «Береженого, пане, Бог береже». Ніч заледве зайшла, а вони валилися з ніг. У полі стояла напівзведена хата. Саме воно! Та обійшовши круг неї, вгледіли, що всі прогони й вікнини на совість позакладено. Миша не проскочить! Вернули на шлях, перейшли дубовий гай. За ним, лівобіч, мріли рейки, а навпроти причаїлося кілька хатинок.

Вашек з Пепою пішли попитати щастя. Пістолети віддали Збинькові й Миланові. Уся зброя мали залишатися поза хатою. Радкові не йшло з голови, що та пані з пишечками, могла завідомити поліцію. Торговцям навіть не відчинили. Заспаний голос послав їх подалі. Відчинили в сусідів. Вашек з Пепою увійшли, а вийшли, як збігла, здавалося, вічність. Сяким-таким їстівним розжилися, та наїдку з того було, як з хрону.

«... як з хрону, бо дали тільки мені та Вашкові. Ми ж не сказали, що нас аж п’ятеро. Стояли на ґанку, стукали. Відчинила гарна довгокоса панночка, показувала так... на вісімнадцять. Ясно, гукнула батька. Батько запросив: «Заходьте!». Здалося мені, зразу зметикував, хто ми є. Попередив, щоб нікому анітелень. Сказав, що сусідів мають порядних, та в житті завше оглядайся на задні. А ми сказали, що чехи, що йдемо на Західній Берлін, що кілька днів й рісочки в роті не мали. Виявилося, наш гостювальник полон відбував у Пардубицях. Згадав, що мстилися чехи на них, на полонених. «Та я, – мовив, – зла волію не пам’ятати». Ну, а Вашек йому за німецький концентрак, в якому просидів цілу війну. Панночка почастувала нас кавою з молоком, а батько подарував десять марок. Хотіли відгодитися за їхню ласку светром, та вони й руками замахали. Як прощалися, то я їм сказав: «Слухайте берлінське радіо. Котрась західня висильня повідомить, що автобус доїхав без пригод. Знатимете, що ми живі та здорові». ***Йозеф Машин, 1959, Маями, США.***

Між іншим. *Як Машини, так і їхні односуми пеклом дихали на всіх німців і на все німецьке. Машина-батька розстріляно німцями, з нені, Здени Машинової, тягли жили по гестапівських катівнях німці, дядька, легендарного учасника Опору Цтибора Новака*[3]*, в’язнено німцями; Шведа набрався горя по саме нікуди від німців; свій позов покласти на німців могли сім’ї Павмера і Янати. Словом, було з чого дихати пеклом. Та вночі проти восьмого жовтня те пекельне дихання пішло на спад, а кінцем жовтня і зовсім згасло. У вільному світі Машини пошлюбили німкень. Радек – Інгу Йонсон, а Пепа – Еву Мор.*

[3]*Цтибор Новак* (1902-1955) – штабний капітан, брат матері Машиних Здени Новакової. Активний учасник протинацистського Опору, виконавець кількох диверсій в самому Берліні. Усіляко сприяв протикомуністичній бойовій діяльності братів Машиних. Цтибора Новака повішено 2.05.55.

Здена Машинова-Новакова.

Цтибор Новак.

Восьмого жовтня відсиплялися в клуні, що трапила їм на очі по навідинах вітливого сімейства. Спочили, та ледве совали ногами. Безхліб'я помітно їх знесилювало.

Шосейка то бігла полями, то забігала в ліски. У лісочку не наважилися вломитися до чепурненької літньої кав'ярні. Пепа остеріг словами вчорашнього німця: «Оглядайтеся на задні...». На вечірньому шосе вчувалася близькість великого міста: в обох напрямках соталися авта. Коли разом і стовп, і табличка, і на ній готичним письмом – Різа.

Ішли темнавими вулицями, ішли повз особняки, що світили пусткою, ішли в тіняві крислатих лип і сподівалися нюхом знайти вокзал. Совєтські кошари... Віла із совєтським автоматником на вході... Радек таке карбував у пам'яті: американцям стане в пригоді. І свист пари, і ляскання вагонних відпружників...

Різа.

«Нас з Радком виховано в «Соколі», а тож уміли орієнтуватися по зірках. Тієї ночі, коли «втекла» нам автівка, аж так витріщалися на небо, що мало в'язи собі не поскручували. Але тієї негодяної осени нічне небо чи не ввесь час заволікали хмари. Тож ми не так на зір увірялися, як на слух. Походували між берлінським шосе – на сході – і дрезденською залізницею – на заході. Постійний перестук коліс і постійний спів моторів не давали нам зійти, втративши північний напрямок, на манівці». ***Йозеф Машин, 2005, Братислава, Словаччина.***

РІЗА-ЕЛЬСТЕРВЕРДА

Укрилися на порослому чагарем пустирищі якраз проти вокзалу. Вашек, поки не зовсім споночіло, майнув: ачей вторгую...

Сарайчик у чагарнику був стеменно такий, як і той, біля якого вони покидали портфелі, і так само замкнений. Збинєк поторсав дошкою. Подалася. Цвяхи вилізли із спорохнявілої деревини. Повідсуваши мітли й заступи, влаштувалися на замащеному ганчір'ї.

«Як маєте бажання?», – спитала молодичка за шинквасом, на який Вашек спирався ліктями. «Матиму, – відказав, –

якщо купите в мене годинника або цигарника із запальничкою». Дивилася бистрим оком: забороділий, на лобі, по щоках засохле болото. Наточила коновку пива і, подаючи, нахилилася ближче: «Здалека тікаєте?». Вашек відповів самими губами: «З Чехословаччини».

Назначила очима: ходіть за мною. Повела сходами нагору, зайшли в помешкання: «Голіться!». Звірився їй, що йде з товаришем на Берлін. На Західній. «А в Східньому, – сказала, – після повстання життя нема через тих большевиків. Ми з чоловіком аж сюди завітрилися. Ну, та якось... А ви не бійтеся, беріть товариша, обночуєте в нас».

Між іншим. *Звичним сніданком населення соціялістичної Німеччини був хліб з повидлом. У червні 53-го повидло пішло в гроші аж так, що робітництво зірвало бунт. По всій країні спалахнули «солодкі страйки», які незабавом обернулися на національне повстання. У Москві ні чутки не чували за звички східніх німців, а тож і визнали, що казяться вони з жиру. Ухвалили показати ласощохлистам, де козам роги правлять, і показали. На вулиці східньонімецьких міст виїхали советські танки. З-поза танків без великої охоти пострілювала на повстанців (у Берліні їх було 150 тисяч) поліція. Загиблих – 125, розстріляних за вироком совєтських військово-польових судів – 29, засуджених на ув'язнення – 100. А східньонімецька влада мала такі показники: арештованих – 20 тисяч, ув'язнених – 1 524, скараних на горло – 2. Не всі совєтські вояки виконали бойовий наказ на вбивство. Вісімнадцятьох відмовників страчено в лісі під Магдебургом і 23-ох на берлінській бойні. Деякі імена відомі: сержант Микола Тюляков, єфрейтор Олександр Щербина, рядовий Василь Дятковський... У Західньому Берліні відмовникам поставлено пам'ятник з написом: Російським старшинам і воякам, яким довелося померти, бо вони відмовилися стріляти на борців за свободу 17 червня 1953.*

Пам’ятник відмовникам у Берліні.

У сарайчику, наминаючи принесену Вашком кров’янку, радили раду. Чи бува не пастка? Се ж бо з чого мають вони таке щастя на стрічних? Чи не часто збігаються обставини? Та вкінці все ж таки врадили, що піде з Вашком Милан. Він же всі очі братиме на себе, якщо поталанить з потягом. Хай поголиться!

Милан і поголився, і випрасував штани. Повечеряли мазанками: скибка хліба – в палець завгрубшки – з маслом, з повидлом. Молодичка уварила кави, а чоловік товкмачив, як мають їхати, щоб хитро, мудро і недорогим коштом. «З міста, – сказав, – вимикайтеся незабарнім потягом». Жінка скочила на вокзал, довідалася, що незабарній, до Ельстерверди, буде по шостій.

Спали Вашек з Миланом на підлозі, на килимі, в теплі. У головах цокотів будильничок. Задеренчав о четвертій. Хазяйка наділила їх півбуханкою хліба та півсотнею марок – за цигарник і за годинник.

Між іншим. *Німецьке подружжя аж ніяк не зловжило скрутою гнаних чехів. Заплатили їм по совісті, хоч самі й тягли біду за хвіст. Місячна платня східьонімецького робітника становила початком 50-х пересічно 318 марок.*

О шостій, дев’ятого жовтня, повикрадавшися з кущів, заходили порізно до вокзальної почекальні. У почекальні – стовписько. Усе більше робочий люд. Та вмітили між натовпом і кашкет совєтського ляйтенанта, і чорні шинелі поліцаїв. Вашек приніс квитки.

Состав складався із старожитніх вагонів. У деяких кожен переділ мав свої двері. Капкан! Уподобавши вагон з крізним проходом, посідали на дерев’яних лавках з високими спинками. Пепа з Вашком, а Радек, Збинєк й Милан відсторонь. Удавали, що ловлять окунів, коли сива провідничка в бахматому залізничному мундирчику компостувала квитки. Панночки з поміжної лавки зайняли було Пепу словом, та той розмови не підтримав і втупився у вікно.

За вікном упереміж з дубовими гаями набігали на очі піскуваті поля. На зупинках багато хто висідав, а нових подорожан не прибувало. На якійсь станції вагон спустів. Пепа з Вашком скинулися поглядами. Пепа стенув плечима. Усі стерялися: Ельстерверда чи ні? А потяг рушив. Навідворіт! «Може, на стрілку задкує, – непевно зауважив Вашек. – Колію міняє...». Кий чорт, набирав розгону! Увійшла сива провідничка й наставила на них очі. Розтлумачила, що потяг човниковий. Постояла, подивилися жальними очима, так нічого й не сказавши за поворотні квитки.

Різький вокзал кишів поліцаями, і вони потягли на Ельстерверду пішки. За містом був пильнований поліцаями міст. Один стояв перед мостом, а другий на його середині. Обидва з автоматами. Зійти на міст – знайтися між двох вогнів. Та не мали іншої ради. Збинєк з Миланом пішли разом, підшиваючись під німців: *jawoll, nein, warum, ja*[7]… За ними – з хвилинними інтервалами – Пепа, Вашек і Радек. Стійка ліниво провела їх очима. Під мостом шуміла на каменях Ельба.

[4]Нім.: добре, ні, чому, так.

Той міст їх вимотав. У блідому світлі осіннього сонця роздивилися, що перепалися на смик, показують, як блудяги, і мали б викликати недовір'я в усякого. Чулися закинутими на край світу і шкурою відчували свою всеобіймущу уразливість. Та всі їхні похмурі думки глушило бажання: питьоньки! Напились у жадібку в маленькому – яких двадцять хат – селі Котшка. З-під колонки. Вийшли на роздоріжжя. Управо чи вліво? Завернули вліво, бо в тій стороні виднів лісочок, в якому могли перепочити.

Нагледівши, що в полі сям-там червоніються помідори, пустили лісочок у запомин. Розтеклися по полю, вишукували, визбирували потоптані заморозком водяві баклажанчики. Та скоро й стямилися: час бо летить...

Обминув їх «зісок» з москалями в кузові. Грали на гармошку й співали. «Зісок» підстрибував і деренькотів на смолянці, яка була наче пральна дошка. «Плазуни!», – запевнив Милан і не змилився. Полем насувалося із жахним грюкотом курище, з якого виринуло п'ять танків: люки під лядами, гармати наготовано до бою. «Полігон», – завважив Радек.

У ліску передихнули, поживилися ожиною, і вп'ять сільська вуличка, і напівоблетілі сливи на ній. Скількісь сливок ховалося у пожовклому й покрученому листі. Струсили. Смакували їм сливки страшенно. Мали думку пообтрушувати всі дерева, та що селяни скажуть...

На захід від шосейки лежала залізниця. Кругом ані деревця, ані кущика. П'ятьох, що тяглися шнурком, було бачити з усіх кінців. Чи помітило їх троє полїцаїв, що постоювали біля колії, вони не могли знати. Та ті вже швидкували путівцем, який метрів за сто пересікавсь із шосейкою. Віяв студений польовий вітер, а всіх п'ятьох обсипало потом. Скидалося на те, що зійдуться з чорними шинелями якраз на перехресті, що контролі напевне не уникнути. Вони придержали ходу, дозволяючи поліцаям перегнати себе. Ті перегнали і, не зупиняючись, попрямували в поля.

Заледве оговталися – на тобі: смолянка вбігла під залізничний міст, і вони із небезпечним запізненням почули,

що на мості поліція: саме змінялися стійки. Вибралися з-під мосту – паркан. Пам’ятавши недавнє, зметикували: купанка. Пляжні кабінки, вода... Знемагали від спраги. Та лізти через паркан не випадало. Усе ще були на очах у стійчиків. Перелізли аж ген-ген через бічну стінку.

Купанка була з басейном. На дні його смерділи рештки води. Кран знайшли, але він не мав вертушки. Обмивши ноги в отій смердючій воді, заховалися по кабінках. Придрімували. Не всі. Вашек, сказавши, що поблизу купанки має бути містечко, поніс на продаж два светри. Уторгував тридцять дві марки і дев’ять дерунів. Посміхався: «На честь дев’ятого жовтня!». Накинулися було на них, та не проковтнули ні шматочка. Усім зашерхло в горлі.

Наладившися вирушати, оглянули з-за паркана шосейку. На виїзді з-під мосту назирили поліцейське авто з антеною і вкотре впевнилися, що поліція патрулює дороги. Рушили, коли авто від’їхало.

Той будиночок в містечку запримітили зразу: на відшибі і не чолом на вулицю, а городом. Та найголовніше – посередині городу стирчала труба з краником. Пили і не могли напитися... Додивилися, що будиночок станційний. З розкладу на стіні, Радек з Вашком визначили, що їхніх марок стане на поїздку до станції Укро.

ЕЛЬСТЕРВЕРДА-УКРО

На схилі дня боївка Машиних блукала вулицями Ельстерверди, дожидаючи темноти, під покровом якої можна буде, не падаючи нікому в око, зайти у вокзал.

Між іншим. *Ельстерверда – нічим не показне невелике місто в окрузі Ельба-Ельстер, але – великий і стратегічно важливий залізничний вузол, в якому сходяться магістралі Берлін-Прага і Ляйпциг-Котбус. У неспокійні після берлінського повстання часи вузол охоронявся особливо пильно, та Машини не взяли того на розум.*

Коли засвітилися ліхтарі, вони були вже біля вокзалу. Прочитали розклад і вирішили, що виїхати краще по другій

ночі: менше людей – менший ризик. Та де перебути стільки годин? Перейшовши безліч колій, наткнулися на покинуту будку стрілочника. На цегляному підмурку, з піддашшям та ще й з присунутою драбиною. Зіп'ялися на горище і довгенько виладнувалися.

Між іншим. *Після інциденту поблизу Бранд-Ербісдорфу поліція запровадила в кількох округах стан облоги. Скасувати його збиралися о 17:00 дев'ятого жовтня. Та пополудні чата залізничної поліції доповіла з ділянки Різа-Ельстерверда, що мала візуальний контакт з п'ятьма підозрілими особами. Стан облоги залишився чинним.*

Об одинадцятій Радек з Вашком відійшли по квитки. До віконечка підступив Вашек. Радек, хоч у залі нікого й не було, заступав його з позатилля. Касирка сполохалася, почувши, що дивний молодик з калічною мовою і панянським беретом на голові потребує п'ять квитків. А за ним же стовбичив не менш дивний. Також в береті! Чудні парубки покинули залю, а касирка вдарилася за єдиним на всю нічну станцію поліцаєм. Чергував тої ночі Фриц Онрих.

Збиня глипнув на свого світляного годинника, попередив: «Друга!». – «Виходимо», – сказав Радек. Пішли коліями. Так, щоб вийти аж на кінець потяга. Гудок! Состав сіпнувся, й вони вскочили у хвостовий вагон. Фриц Онрих їх проґавив, але похопився укмітити шкуратянку.

Посідали, як завше: там двоє, там троє. Мовчки подали квитки провідникові й мовчки кивнули на його «зер ґут». Збинєк з Пепою шепотілися. Збинєк накручував Пепу не висідати в Укрі, а їхати далі, зайцями. Пепа не годився. Радек спав, поклавши голову на Вашкове плече. Вашек з Миланом лічили сам собі зупинки.

Шкуратянка, шкуратянка... Фриц Онрих не мав сумніву, що то були бандити, за яких їм нагадували перед чергуванням. Та доводити своє відкриття до відома начальства не поспішав. Отягався. Не хотів стати Макаром, на якого полетять усі шишки: прошляпив, мовляв, небезпечних злочинців. Ані слихом, ані видом? Алеж касирка... Фриц Онрих зателефонував начальнику станції Укро Ердману Ярману аж о третій тридцять.

Ярман не отягався і розбудив оперативного уповноваженого, комісара поліції Германа Груміні. Посада «опера» з'явилася після повстання. Груміні мав «виявляти настрої», а не захоплювати боївки, тож він зателефонував в Лукау, де базувався загін швидкого реагування (також післяповстанська новація) Гельмута Штремпеля. О четвертій Штремпель з вісьмома бійцями пригнав вантажівкою на станцію Укро. За чотирнадцять хвилин на другу колію мав прибути потяг з Ельстерверди.

Між іншим. *Вокзальчик – з червоної цегли, на два з половиною поверхи – являв із себе типовий взірець залізничної архітектури кінця XIX століття, що вгадувалося по візерунчатих шибках вхідних дверей. У невеличкій залі, біля виходу, була конторка, за якою стояв, перевіряючи квитки, контролер. Із залі подорожани виходили на ґанок. Десять сходинок – і вулиця.*

О 4:14 з вагонів висіло не багато, але й не мало – душ тридцять. Юрмилися перед вузькими вокзальними дверима. Вашек подав контролерові квитка через себе – лівою рукою, праву тримав у кишені на держаку «чезетки». «Данке!». Він ступив уперед... Наче з-під землі вродився молоденький поліцай (був то новачок Гельмут Віткевич): «Документи!». Вашек заплів сухого дуба: грек, працюю в дрезденській цегельні, документи забув... Та вже дихав йому в потилицю Пепа. «Може, й ви грек?», – підштрикнув його Віткевич.

Між іншим. *Вибріхувався Вашек щільно. Після поразки в Греції комуністичного повстання (1949) поза двісті тисяч його учасників опинилося в так званих соціялістичних країнах – Румунії, Польщі, Чехословаччині... НДР прийняла 12-15 тисяч таких греків. А тож за інших обставин Віткевич міг Вашкові й повірити.*

Пропхався Радек: «Що сталося?». Віткевич підштовхнув його до Пепи з Вашком, виловив з юрми Збинька й Милана і, загнавши усіх в короткий коридорчик, який закінчувався дверима, відійшов. Радек потяг за ручку. Зачинено! Та він не втрачав надії. Присплять сього шмаркача, який, крім кийка, нічого, бачити, не має, пов'яжуть і вшиються. А коридорчиком розляглося: «Чехи! Руки вгору!».

Усіх загнали в короткий коридорчик.

«Двох бійців я поставив на віддаленій колії, шістьом наказав пильнувати вокзал, а сам (був зі мною й комісар Груміні) пішов оглянути вагони. Коли ми повернулися, чехи вже тиснулися в «апендиксі». Груміні наказав: «Руки вгору!». Четверо повільно підносило, п'ятий стояв як стовп, і комісар звалив його ударом кулака на лавку. Підвівшися, той вже мав у руці пістолет. Я цілив йому в голову (був він вищий за Груміні). Помітив мене й вистрілив, але пістолет затнувся. Він присів, блискавично пересмикнув замок і вистрілив удруге. Прийшовши до пам'яти, я побачив, що поряд лежить у калюжі крови Груміні. Страшенно смерділо порохом. З мене вийняли шість куль. А досі топчу ряст, завдяки партійному квитку, що спинив смертельну, яка летіла просто в серце, кулю. ***Гельмут Штремпель, 2000, Укро, Німеччина.***

Пепа руки підніс, але у правій стискав свого вальтера, сподіваючись, що в тьмяному світлі слабенької лямпочки того не помітять. Коли Радек застрелив Груміні, знялася безладна стрілянина. Бійці Гельмута Штремпеля гатили в білий світ, як у копієчку. Вашек з Миланом чкурнули під кулями.

Умітивши краєм ока, що Радків парабелум уперся в живіт того горластого, Пепа, щоб напевне звільнити брата, пустив кулю поліцаєві в лоба, добив, як йому здалося, другого, у залі випалив на білогубих (зачепив Віткевича), махом злетів з ґанку, гахнув (тінь мигнула в кущах) і понісся вліво від станції.

«Коли я вистрілив на Штрампеля, Груміні підбив мені руку з пістолетом і спробував викрутити. Під ногами свіжо вимита підлога, ковзько. Борюкаючись, ми впали. Я впав навзнак. Груміні сидів на мені, притисши обидві мої руки до підлоги. Удвічі старший за мене, а дужий й лютий був, як бугай. Я випручувався на всю силу і таки скинув, мав його під собою. Учепивсь мені в горло. У такі хвилини в нормальній голові не мало б бути жодної думки, а в моїй майнула: «Ох, ти ж, курва, й помилився...». Я мав вільні руки й гачок під пальцем. Бахнуло наді мною, бахнуло в залі, і знову – бах, бах... У залі нікого не було, нікого на ґанку. «Радку! Радку!». Пепа! Я майнув на голос». ***Цтирад Машин, 1954, Майами, США.***

Між іншим. *Балістична аналіза засвідчила, що з боку чехів упало сім стрілів. Радек поцілив Штремпеля і Груміні, Пепа – двічі Груміні, а потім Штремпеля; стріл на поліцаїв і останній – на вулиці. Таким чином, з шістьох куль, що їх лікарі вийняли із Штремпеля, чотири були німецькі.*

«Я ціле життя пам’ятав, що коли вже смерти не відперти, як виповідав був Милан, то мушу продати свою шкуру якнайдорожче. Дозволити себе вбити – невелика штука. Ні, ти намагайся залишитися живим і тоді, коли все напевне і безповоротно втрачено. На станції Укро якраз так і було. Кінці в край! А коли мені затнувся пістолет... Вояків на таке готують, вкладаючи навмисно в обойму сліпий набій. Розгубився – рахуй, що мертвий. Мене ж ніхто не готував, і те, що я пересмикнув замок, то був чин чисто інтуїтивний. А

інтуїція, як я тепер гадаю, живилася з мого підсвідомого бажання продати шкуру якнайдорожче, себто забрати з собою на той світ бодай ще одного большевика». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

УКРО-РАЙХВАЛЬДЕ

Брати нагнали Милана й Вашка. Де подівся Збинєк, ніхто з них не мав ніякісінької тями. Неслися попід будинками, шурхотіли листям каштанів, які затуляли їх від ліхтарів. А вже й ліхтарів нема, не листя шелестить – пісок, а вже й ліс...

Гнали вузькою просікою, але трималися купи, боячись утратити того чи того, як утратили Збинька. Коли-не-коли приставали, і Радек, трохи відкривши рота, щоб краще чути, дослухався: зліва віддалено, наче під землею, гули рейки, справа глухо рокотіла автострада. Отже, бігли на північ.

«У Клівленді Радек мав майстерню, в якій удосконалював свій винахід – піч на спалення спрацьованої машинної оливи. Тими його печами огрівають парники й теплиці. При майстерні й мешкав. А містилася вона між залізничним полотном і широчезною, на вісім смуг, автострадою *US 80*. Наче повік залежало йому на двох орієнтирах, завдяки яким давно колись дістався він пробоєм на волю». ***Ян Новак***[4]***, 2011, Прага, Чехія.***

[4]*Ян Новак* (1953) – чесько-американський письменник.

Дніло. Прилягав туман. Здолали кілометрів п’ятнадцять-вісімнадцять і, якщо поліція обскочила Укро, мали б уже вимкнутися з оточення. Відхакувались на краю лісу. Вашек не знати як вибачався, що не стріляв. Пепа з Миланом і губи не роззявили, а Радек озвався: «Годі, Вашку! Кінь на чотирьох, та й то...».

«Якось вересневої ночі – саме сатаніла колективізація – ми з Вашком, об’їхавши на велосипедах кільканадцять сіл, позалишали в колгоспних скиратах запалки. Заграва... На півнеба! У зворотній дорозі мені раз по раз спадав

велосипедний ланцюг. Натягаю, аж наздоганяють нас двоє. Також з велосипедами. Заступили ними шлях: «Хто такі будете?». Большевицькі попихачі... Вашек на педалі й дав дмухача. А був же озброєний! Я одного поклав – так і вкрився велосипедом, а другий утік. Потім змальовував мене естебістам. А з Вашком поклали б обох – і жодних свідків». ***Цтирад Машин, Клівленд, США, 2010.***

Скрізь туман проглядало поле. Насмикали моркви. Повистягалися між ялинок (лісова шкілка) в піщаних борознах, у мокві. Хрумтіли.

Десятого жовтня, о п'ятій ранку, черговий старшина Управління поліції НДР отримав повідомлення з Лукау: перестрілка в Укрі, маємо людські жертви. Старшина підніс брови: повстанці та й то не насмілювалися палити на захисників соціялізму...

О 5:15 міністр внутрішніх справ Вілі Штоф[5] запровадив на північ від Укра стан бойового поготівля. О 9:05 шістсот поліцаїв утворило запобіжний цеп схід-захід, який перехоплював утікачам шлях на Берлін. О 10:00 обложили Укро. Кільце з п'ятикілометровим поперечником мало всередині свій запобіжний цеп. Південну ділянку берлінської об'їзної негайно зачатували.

[5]*Вілі Штоф* (1914-1999) – генерал армії, очолював Раду Міністрів і Державну Раду НДР. Після воз'єднання Німеччини притягався до суду як комуністичний злочинець.

О 9:00 в Лукау, на засідання кризового штабу, прибув майор Курт Тречокс, який відповідав за пошук «чехословацьких злочинців», й довідався, що його обов'язки перебрав на себе генерал-майор Рихард Домбровський. З наказу Домбровського утворили третій – з восьмисот багнетів – запобіжний цеп. На командувача операції «Укро» Домбровський призначив полковника Карла Мельмана. За кілька годин Мельмана заступив шеф-інспектор поліції генерал-поручник Вілі Зайферт. Майор... Генерал-майор... Полковник... Генерал-поручник... Таке шарпання свідчило, що політичний провід чується, як собака в човні.

Велетенська операція не могла втілюватися в життя без згоди Москви. Штаб в Лукау відвідав совєтський полковник і схвалив ужиті заходи.

Між іншим. *В операції «Укро» брало участь чимало совєтських вояків, але в східньонімецьких документах згадано за них побіжно. Десятки свідків твердять, що серед совєтчиків були жертви безсистемної – свої на своїх – стрілянини, однак офіційні джерела про це мовчать.*

З лісової шкілки рахувалися вийти смерком, але просікою никав поліцай. Зосталися в ялинничку. Вирушили, аж зовсім стемніло. За ялинником був гостинець з високими тополями. Підмерзало. Тиша, як у вусі. Пахло болотом, і Вашек з надією припустив: «Чи не берлінські болота?..». Згадка за Берлін їх зігріла.

Гостинець забирав ліворуч, на захід, і вони попростували уплинь за водою потічка, на північ. Ґрунт під ногами угинався, попадалися величезні калюжі, і вже слалася перед ними водяна гладінь з купинами. Ішли по пояс у воді, й серце їм в’яло, коли дно знечев’я западало.

Мало не в той самий час, а точніше о 20:20, за три кілометри від Укра, в селі Пельквіц, вигрібся з купи сухого картоплиння Збинєк Яната. Уранці він побіг од вокзальчика не вліво, як побігли за мить Милан і Вашек, а вправо. Тим і скінчився його похід за волею. За кількадсят метрів від схованки пов’язала Збинька поліцейська чата. В Лукау визнав, що з ним ішли на Берлін Вацлав Шведа, Милан Павмер, Цтирад та Йозеф Машини. Нікого не виказав. Так між ними було намовлено: спійманий все валить на неспійманих.

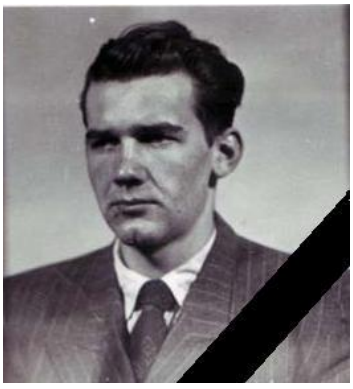

Збинєк Яната.

...Виборсавшись з болота, повиливали воду з черевиків, повіджимали шкарпетки і заприсягалися, що ніколи не полізуть в трістя. Змоклі, закляклі, йдучи берегом потічка, вибралися на шлях. Уліворуч темніло пойняте сном безгомінне село. Учувалося звідкілясь тихе, на гулящому ходу, бурмотіння моторів. Пепа шуснув на вивідки. Вертаючи, махнув їм: назад!

Усі зійшли з гостинця вправо. Продиралися в імлі лозняком і продралися на місточок через водотічний канал, за яким був розлогий луг із запушеною морозком травою й кількома берізками. Лежав під ними обгорілий автомобільний кістяк. Посідали на той кістяк, і Пепа повів, що добувся аж на перехрестя, побачив стрілку з написом АВТОБАН, глянув тим напрямком, і мало не впав – валка вантажівок. Усі похопили: облога!

Мла поволі повставала. На часі було забиратися з лугу, на якому, коли імла розвіється, їх напевно помітять. Потяглися слід-у-слід і, як на команду, зостановилися. Просто них лунали голоси, кашель, чувся постук гвинтівочних прикладів об затужавілу землю. За ними ж озвався дренькіт вантажівки, крик «гальт!» і постріл. Вантажівка спинилася. Як здалося їм, метрів за двадцять. У морозяному повітрі звуки сприймалися наближено, і се їх пантеличило. Намислили повернутися на болото, де їх напевне не полюють.

Між іншим. *Очеркнений генерал-поручником Вілі Зайфертом круг мав чотириста квадратних кілометрів. У нього заганяли нових і нових обложників. Курсанти поліцейських шкіл з Ашерслебену та Арнсдорфу, загін спеціяльного призначення з Карл-Маркс-Штадту... Чи не всіх своїх поліцаїв відрядили в зону операції «Укро» Дрезден, Ляйпциг, Потсдам і Франкфурт-на-Одері. Деякі поліцейські старшини застерігали, що мобілізація новаків може мати лихий кінець. Під час берлінського повстання було безліч випадків непокори і невиконання наказів. У поліції перебігали кадрові чистки, і основний її контингент у жовтні 1953-го – клясово свідомі неуки.*

Поволоклися лінивим ходом до місточка, але містина виглядала інакше, ніж вони пам’ятали. Пепа твердив, що місточок має бути праворуч, і, справді, за кількасот метрів об’явився. Значить, шосейка близько. Перетнути її – то,

може, й відірвуться від нагоні. Милан пропонував іти підземною протокою, а відтак і вийти поза шосейкою. Відкинули: на виході конче стовбенітиме стійчик.

Уганяли навмання, бо дорогу, яка привела їх сюди, остаточно загубили. Виводилися: ніч, потемок, мла... усякий загубить...

Канал перед ними мав завширшки яких десять метрів. Скидати одіж чи ні? Мокра ж умент залубеніє. Порозбиралися до тіла. Вода обпікала і забивала дух. Брели з клунками над головою. Затерпали їм ноги. На березі Радек заозирався: «Парабелум! Де мій парабелум?», – та й назад, у канал. Знайшов. Парабелум лежав по той бік, біля самої води. Випав з клунку.

Плентали розгаслою ріллею, аж спалахнула над ними червона ракета. Повалилися в борозну і слухали, як на шосе виплигують з кузовів поліцаї, поліцаї, поліцаї... З поля – на путівець і почимчикували не знати куди. Чимчикувавши, надумали відсидітися в якомусь селі. Скільки триватиме облога? Хай три дні... Та де те село?

Жага палила – нема спасу. Убачивши ставок, мимоволі придали ходи в ноги. Витолочене ратицями тирло... Вода тхнула гноївкою. Пили з долонь. Пили, аж стогнали. Ну, а коли тирло, то й село має бути недалечко. Село, тихе й темне, називалося Райхвальде.

Підвернули на чиєсь обійстя, і Вашек налетів на бідон з молоком. Відхлебнули потрошку. Милан завбачливо стер пальцем ободочок відстояного молока. У дворі, як звичайно, була клуня, а в клуні, як звичайно, солома. Закопалися. Холод пронизував, солом’яна порохнява виїдала очі. Вони поснули.

РАЙХВАЛЬДЕ-ВАЛЬДОВ

У ніч проти одинадцятого жовтня штаб операції «Укро» дістав від чехословацької *StB* установочні дані на

розшукуваних. Вацлав Шведа: вік – 30, ріст – 172, вага – 65, волосся – чорне, очі – карі, одяг – темносірі штани, спортивний піджак, коричневі кеди. Цтирад Машин: вік – 22, ріст – 180, волосся – русяве, очі – блакитні, одяг – сірий костюм і коричневі черевики. Йозеф Машин: вік – 20, ріст – 175, волосся – каштанове, очі – блакитні, одяг – сірий. Милан Павмер: вік – 21, ріст – 175, вага – 65, волосся – чорне, очі – карі, одяг – коричневий.

Здосвіта поліція прочісувала Райхвальде. Нишпорили по садках та городах, але в хати, на подвір'я не лізли. По обіді з кінця в кінець села їздило авто з голосником. Лежали на соломі, під даховим віконечком, слухали. Волосся, очі, вага... Хто бачив таких, мусить негайно завідомити поліцію. За передержування бандитів – відповідальність згідно законів соціялістичної батьківщини. Голос то віддалявся, то наближався: «Увага! Увага!». Невесело посміялися: з Радка став у німців Чтирад, а з Милана – Бавмер.

До вечора не злазили. Перемовлялися, переганяли думки. Пристали на думку, що справи геть кепські. Або постріляють їх, або самі постріляються. «Пепо, – сказав Милан, – не маю з чого. Тож зробиш мені таку останню ласку...». – «Гаразд, Миланку», – відказав Пепа.

Радек зліз долу: «Пошастаю в городі...». Прочинив ворота, кинув оком на хату: чи полягали? ...і два зеленкуваті вогники з-під хати, і глухе гарчання. Пес! Ох, курва... Вашек його втішив: «Уночі ніяких псів не було. Почекаєм...». Мав рацію. Близько одинадцятої пса взяли до хати.

Усі нишком викралися з клуні. Городик межував із сусідськими, і вони то там, то там понависмикували моркви, притрусивши ямки землею, надерли зелених приморожених помідорів. Підібрали пляшку, накидали води. Колодязний важіль скреготав, аж нило в зубах, а тож колихали ним помалу-помалу.

Таких ночей збігло п'ять.

Вибиралися по злиденний спожиток, по воду. Далеко городами не заходили. Боялися, наскочити на сторожів:

поліція наказала селянами пильнувати вночі кожну скирту, кожен сарай.

Убивали час на соломі. З дворових балачок довідалися, що замешкали на вдовиному обійсті. Мала вдова сина-підпарубка і двох маленьких дочок. З ними щоранку заходила до клуні – насікти коровам соломи. Дівчатка, узявшися за корбу, крутили колесо січкарні.

Тринадцятого жовтня Вілі Зайферт накреслив на мапі нове внутрішнє коло, посунувши його центр на північ від Укра. О дев'ятій ранку в той круг увійшло велике поліцейське з'єднання і сто двадцять псів-шукачів. Поза сімсот поліцаїв просувалося на північ, а вісімсот – на схід. Відстань між бійцями становила вісім-десять метрів. Сім годин марної гонитви...

Однак Зайферт був певен, що чехи з кільця не вишмигнули, і на чотирнадцяте жовтня намітив облаву в невеличкому трикутнику, в який лягло і Райхвальде. Та «пощастило» поліцаям у Піцшені. Коли їхній цеп підступав до чабарні, з неї вибігло і заховалося в лісі троє чоловіків. Відзвітували штабу, що чехів знайдено. Ліс оточили, але... Виявилося, чабарня правила злодіям за кишло.

П'ятнадцятого жовтня в околицях Лібесдорфу чата відшукала сліди кількох осіб, які йшли від річки Даме. Пес нанюхав й людський кал з крихтами сирої картоплі. Хто б міг таке їсти? Виголоднілі чехи! Обложили всі шляхи, всі лісові стежини... Колотилися десять годин, а то були сліди й кал учорашніх поліцаїв.

Берлін наказав згорнути операцію «Укро». Під охороною дев'ятисот багнетів залишалася тільки південна ділянка берлінської об'їзної.

16. 10. 53.

Уночі боївка мала піти з клуні, а вдень Милан, лежавши біля віконечка, наслухав голоси – жіночий і чоловічий. Зненацька

замахав на Вашка: повзи-но сюди... «Якийсь старий, – висвітлив Вашек, – сказав нашій вдові, що має вона в клуні бандитів. Пішов заявляти».

Отсе штука! Чи не тиждень відсиджуватися і... даремні заходи. Утім, не панікуймо. Поліція на мечику не літає. А може, Вашек не так зрозумів?

Зарипіли ворота, захилиталася драбина, і... глянуло на них удовине обличчя.

«...злізла я аж нагору, відгорнула оберемок соломи і побачила три голови. Три голови, більш нічого... Скотилася й чимдуж утікала до хати, а він уже йшов за мною, з пістолетом». ***Ванда Луман. Поліцейський протокол від 16.10.53. Райхвальде, НДР.***

Жінка заломлювала руки: «Не вбивайте, я не винна... Чоловік загинув на війні, троє діточок...». Стояв біля неї хлопчик. Вашек спитав: «Пані, тільки по правді, той старий пішов нас виказати?». Притакнула: «Бачив уночі на своїм городі. Не баріться, тікайте... Вальтер вас проведе».

У клуні Вашек сказав: «Виглядає, каюк нам, але та пані, здається, совісна...». Увійшли в хату. Німкеня накраяла хліба. Кожному – по два кусні із смальцем, і хлопчик повів їх городами в ліс.

«Було мені дванадцять, коли чехи в нашій клуні ховалися. Хотів я їх провести якнайдалі. Цікаво ж бо: хто такі, що їх уся поліція лякається? Та той, що говорив німецькою, мене все завертав: «Біжи до мамки, біжи...». Маму того ж дня взяли на допит і довго ще викликали. Недужала, а вони їй одно торочили: «Признайся, що передержувала чеських бандитів...». Плакала по ночах у подушку, щоб ми, діти, не чули. А багато хто з селян вовком поглядав на нашу сім'ю». ***Вальтер Луман, 2000, Райхвальде, Німеччина.***

О 15:35 поліції в Котбусі сповістили з Райхвальде: «Чехи на обійсті Ванди Луман...». Старшина, який сидів на телефоні, запалився. Самі йдуть в руки! Покликав помічника.

Перевірили пістолети, нап’яли плащі, взяли службове БМВ. Слідом затарахкав мотоцикл з автоматником.

Побажавши чехам удачі, хлопчик побіг назад, а вони, не спускаючи ока з лісу і дожовуючи мазанки, перебрели потічок, минули поле з кількома людьми, луг, на якому випасалися корови, і почвалали битим шляхом.

Світ їм вернувся, бо голод їх знесилив, сльозили призвичаєні до темряви очі. Чвалали. Радек з Вашком понад рівчаком, а Пепа з Миланом, дещо відбившися від них, попід кущами. Усі раз за разом оглядалися.

«Німці!», – покликнув Милан.

Від села котило, збиваючи куряву, БМВ. Сіпнулися було в поле і зараз же назад: ноги в’язнули в піску. Та БМВ насідало, і вони таки метнулися в поле.

Легковичка загальмувала, вискочило з неї двоє в плащах, помчали наздогін: «Стій! Стій!». Засвистіли кулі. Милан, Пепа і Вашек, упередивши Радка, гулькнули в підлісок.

«Добіг з останніх сил, і втома повалила мене в ожинові хащі. Шпичаки рвали одяг, впивалися в тіло, й годі було з них видряпатися. Висів в ожині, як лантух, і гонителі могли мене запросто розстріляти. Та вони в гущавінь не полізли. Сяк-так видобувся з ожини. Був уже у справжньому лісі. Хотів гукнути Пепу, та спромігся лише розтулити вуста. Червоні круги полетіли перед очима. Очунявши, пройшов трохи далі й здибав брата з Миланом. Сиділи під березами». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

Під березами порішили іти на північ лісами, які, сказала їм німкеня в Райхвальде, стеляться аж до самого Берліну. Та ниньки найбільше турбувало їх те, що ніч мала запасти аж за дві години.

З лісу виходили глибоченьким, зарослим комишем ровом. А з поля якраз у ліс правував мотоцикліст. Колеса буксували в піску. Розвернувшися, помітив чотири постаті, що

переходили через шлях. Скоро й він був на шляху. Обіпер мотоцикла об дерево, скинув з плеча автомат...

«Кривуляйте! Кривуляйте!», – кричав Милан. Та ніхто, крім нього, не кривуляв. Нелюдська втома обернулася на байдужість: куля – то й куля... Бігли широчезним ланом і, клянучи пісок, ускочили в сосновий ліс.

Лівобіч, за яких десять ступнів, був дім з мансардою. З подвір'я, тримаючись за штахетник, дивився на них чоловік в окулярах. Радек, спомаливши біг, окрикнув його: «Берлін?!». Чоловік показав: «Туди!».

«Моя лісничивка як була, так і є за вісімсот метрів на південь од Вальдова. Того дня сидів я за писемним столом, коли зчинилася стрілянина. Вийшов у двір, а вони вже бігли. Чехи! Я зразу здогадався, бо тільки за них усі й балакали. На Берлін? Тож я їх і спрямував. Уболівав за тих хлопців... Утік би й сам на Захід, та мав тут старих батьків». ***Рудольф Рюс, 2005, Вальдов, Німеччина.***

Був то лісовий острівець, але за ним (вони завважили з шляху) розпізнавався зелений масив. Голий терен між лісочком й тим масивом аж комашився поліцаями. Заховалися у високій траві, в чагарнику, під крайніми соснами. Зайняли кругову оборону. З того кінця, де вони ускочили в лісочок, почулися команди, поміж деревами замаячили чорні шинелі. Сунули лавою й стріляли на все, що бачили очі. Вашек з пістолетом в руці, підвівшися навколішки, спостерігав.

Радек видивлявся на поле, обирав ціль. Просто нього, метрів за п'ятдесят, стояв з бійцями старшина. Курили й точили баляндраси. Таким пострілом себе викаже. Повів очима вліво, подалі від своєї схованки: поліцай, спираючись на гвинтівку, вдивлявся в лісочок. Радек утопив лікті в пісок, певніше вклав праву з парабелумом в долоню лівої... Стріл розчинився в безладній пальбі. Поліцай з гвинтівкою упав снопом.

Між іншим. *У східньонімецьких документах мовиться, що застреленим був старшина Мартін Леман, але Цтирад Машин спростовував таке*

твердження, посилаючись на незгідність між патологоанатомічним протоколом й тим, куди влучила його куля. Цілком можливо, що Лемана застрелили свої. У хаотичній операції «Укро» випадкових смертей було аж задосить. Пізнього вечора шістнадцятого жовтня авто старшого радника поліції Герберта Гофмана в'їхало в зону обстрілу. Гофман, висівши з кабіни, викрикнув: «Не стріляти! Поліція!». Та був він у штатському... Загибель Гофмана також пришили чехам.

А стрілянина за спиною ближчала й ближчала. Радек напівозирнувся і вгледів зляканого поліцая. Скам'янів перед сосною, за якою – правицю з пістолетом викинуто вперед – лежав Пепа.

«Обпекла мене думка: та невже ж обидва під сими соснами і поляжемо? А мати? Як то їй буде? Утискався лицем в пісок, і знетельки збігло на спогад, що вона одразу після большевицького перевороту відвідала була ворожку. Ворожила та й на мене. Сказала, що важу головою, що скуштую тертого хріну та свого допевнюся, хоч і йтиму по трупах. А найголовніше, казала, доживу до сивого волосу! Отже, не все втрачено...». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

Кулі висвистували понад їхніми головами. На голови сипалися збиті кулями гілочки. Лава підійшла впритул. Диво дивне, що їх ніхто не виявив... Пепа мулявся: як стрілятися... У рот? У скроню? І згадав: Милан! Зашепотів: «Миланку, Миланку... На часі?», – й підніс вальтер. «Зачекай трошки», – так само пошепки відповів Милан.

Ні звідси ні звідти набігли пси. Шамоталися, обнюхували, стрибали на них і причмелені ляскою стрільбою не подавали голосу. Почувши, як з лісу кличуть їх собачники, кинулися прожогом.

Радек збагнув: скінчився лісок, а тим і вщухла стрільба, інак могли побити тих, що отаборилися в полі. Напевне сподівалися, що вони не здержать лютого вогню й тікатимуть світ-заочі.

Міняв обойму, і випав з неї набій. Шукав за ним у траві, коли зауважив, що з правого боку повільно, з пістолетом напоготів, іде задивлений в чагарник поліцай. Минувши кущі

закричав своїм, в поле: «Усе чисто! Нікого!». Віддалявся. Був за двадцять п’ять-тридцять метрів. Радек лучив поміж лопаток. Упав і не скрикнув.

«Радку, Радку, Вашка поранено». Пепа... Ніхто з них не мав змоги помогти. Чекали, аж спізніє. А в полі, зчинилася метанина. «У лаві збірка! Вперед!». Лава ані руш. «Вперед!», – що є духу зіпав старшина. Озвався котрийсь поліцай: «Двох мертвих уже маємо. Перти в лоб – то є чисте самогубство. Підвезуть кулемети, і вранці їх викуримо».

Лава розсипалася. Помалу сутеніло.

Під’їхали вантажівки і розосередилося по крайці поля. У кузовах зенітні кулемети на високих турелях. Увімкнули прожектори. Та гущини світло не пробивало, і вони тісно скупилися біля Вашка. Куля увійшла в зап’ясток і вийшла під ліктем. Утратив багато крови й ледь ворушив язиком. Милан витяг з кишені краватку, запетлював Вашкові руку.

Споночіло. Упевнилися, що на атаку не заповідається. Перекидалися словами. Як не крути, а виходило, що попалися в матню і небавом спіткаються на небесах. «Нехай, – сказав Пепа, – але большевицька сволота нас з Радком на шибениці не побачить. Се вже бали!». Милан утішався тим, що з батькамм залишиться його молодший брат – Зденєк. Попросили один в одного пробачення за неумисні кривди.

Чекати приречено на смерть? Ні, хай заб’ють у бою... Радек виповз на самісінький краєчок лісового острівця, зсунувсь у водомий, а за ним і Пепа з Миланом. Облога, нема мови, тісна, та має ж і в ній бути вилазка. Засліплені світлом, такої не побачили, але погодилися на тому, що вночі підуть пробоєм. У сутки між двох вантажівок. Ніч – то їхня остання надія. Удень перестріляють мов куріпок. Спитали Вашка, чи зможе іти з ними. Сказав, що спробує, й віддав Миланові «чезетку».

Між іншим. *Шведі на німців не таланило. З початком займанщини хотів воювати в чехословацьких частинах, які закладалися у Франції, а знайшовся, коли спіймали, в німецькій в’язниці. Утік. Дістався аж до Швайцарії, але швайцарці видали його німцям. Суд – і п’ятнадцять*

років таборів. Звільнився у квітні сорок п'ятого. У травні п'ятдесят четвертого німці видадуть його Чехословаччині. На страту.

По півночі, у водомиї, обстежили зброю, і коли світло відбігло їхньої хованки, Радек неголосно наказав: «Гайда!». Рвонули щодуху, але тишком. Вантажівка! Пепа стрелив у відчинену кабіну, Милан на кузов. Двадцять метрів – і їх поглинула тьма.

За кілька секунд поліцаї оговталися. Залунали команди, загуляли піщаним полем прожектори, загукав кулемет. Аж гульк – промінь намацав посеред поля Пепу, Милана й Радка. Вони кинулися врізнобіч. У небо полетіли ракети.

«Ніхто з нас, звичайно, й гадки не мав, що перед лісом є глибокий рів. У нього ми й попадали. Падаючи, я через когось перечепився. Не встиг і подумати, хто то є, бо куля з «чезетки» вискнула аж так близько, що я щокою відчув її тепло. Мало сам себе не застрелив. А на краю рову лежав Вашек. Як він був зугарен пробігти, випередивши нас, сто п'ятдесят метрів, я й досі не можу втямити...». ***Милан Павмер, 2009, Подебради, Чехія.***

Пепа з Миланом потягли Вашка в ліс, та далеко не зайшли: вибилися з мочі. Вашек просив залишити йому пістолет. Казав, що в разі чого затримає переслідувачів. Вони ж знали напевне, що вночі ніхто в ліс не поткнеться.

Пепа значливо спитав: «То ти сам... чи як?». Вашек відповів, що, може, якось відкараскається від смерти, може, люди добрі поможуть... «За Людмилку подбайте, за дітей...». Пообіцяли. Прощаючись, поцілували його на чоло.

Заглибилися в ліс. Не оглядалися.

«Ох, паскудно ж було на душі, як покидали ми Вашка. Та за таке було домовлено ще вдома: поранять – зостаєшся сам на сам із своєю долею. Інак не виходило. Вашек, на відміну від нас, був отцем сімейства. Двійко діточок – семилітня Ліда і на три роки молодший Радослав. Славну дівчину мав за жінку. Я перед чотирма роками зустрічався з Лідою. Викапана Людмила. Перепросив у неї за той нічний ліс у

Вальдові. Та не певен, що знайшов саме ті слова. Намагався, щоб воно їй не боліло, але не певен, не певен...». ***Милан Павмер, 2005, Вальдов, Німеччина.***

Вацлав Шведа з жінкою Людмилою.

17. 10. 53

Пригадували, який сьогодні день, і не могли пригадати. Аж Радек миркнув: «Сімнадцяте! Перед тижнем стеряли Збиню». Перейшли містком через канаву із затхлою водою, вийшли на лісовий путівець, спробували бігти по-індіянськи, та нічого з того не вийшло. Далі брели-посувалися наспотич буряковищем. Буряків ніхто не вибрав. Виплутувалися з гички, коли звідусюди заревли сирени.

На півночі, на сході, на заході засвітилися села. По всіх шляхах рухалися валки вантажівок. Нічне повітря аж двигтіло від гудіння моторів, й годі було втямити, чи їдуть кудись, чи висадять поліцаїв на шосе, яке відділяло се поле від великих берлінських лісів.

Мусили знати, що коїться на шосе. У Радка рипотіли черевики. Скинув і прив’язав до пояса. Шосейка була вже за п’ятнадцять-двадцять метрів, коли брязкнула кулеметна стрічка: «Стій! Хто там?». Пепа бахнув наосліп. Шосейка ожила. Били з гвинтівок, з автоматів, з кулеметів. Били по них, а вони мчали назад.

З-під ялинок підліску бачили, як поліцаї підібрали щось, як розглядають у темряві. Радек узувався, а черевик при поясі

був один. Другий, коли біг, зрізало кулею. Німці його знайшли.

Поклали закопатися в землю. Напоумили їх бурти зрізаного гілля, під якими можна було сховатися. Пепа вигрібав пісок, а Милан з Радком висипали його на сусідні бурти. Викопали лігво.

Пепа присів осторонь, справив свою потріб й підтерся трамвайним квиточком.

Удвох з Миланом, лежачи навзнаки, влазили в лігво. Тривало їм то півгодини, бо відтручували або обламували провислі гілки. Радек поліз назадгузь, і вони помалу втягували його за ноги. Він і затулив лаз гілляччям.

Десь близенько нема-нема та й озивалися постріли, а звіддалік – то з того, то з того боку – лунали автоматні черги. Схоже було, що терен поділено на ділянки і поліція їх прочісує.

Сімнадцятого жовтня Вілі Зайферт довідався, що чехи укриваються на північний захід від села Вальдов. Тамтешні поліцейські підрозділи було посилено, а на шосе вислано кількасот совєтчиків.

На поблизьких станціях не зупинялися потяги. З поблизьких сіл, як і з самого Вальдова, не можна було ані вийти, ані ввійти. Панцерники котили полями, вкочувалися в ліси, а слідом ішли й смалили на галай-балай неосвідані новаки.

Між іншим. *Поліція НДР мала совєтські панцеровані автомобілі БА-64 – легкі, малогабаритні, рухливі, які під час війни пописалися в десантних та розвідувальних операціях. Надто коли останні відбувалися на лісисто-болотистому терені. Усе вернулося на круги своя: у серпні 1941-го совєтські конструктори скопіювали схему трофейного панцерника Sd Kfz 221, на основі якого і постав БА-64.*

Панцерник БА-64

У лігвищі не годні були ані поворушитися. Час визначали за харчуванням поліцаїв: поснідали, попили кави, а ось уже й пообідали... Гуляшем! Вітерець віяв од кухні, й вони глитали голодну слину. Чули голоси, бряжчання казанків, певні були, що німців мають під боком, але не могли вбагнути, як близько, а тому й не вилазили. Згадували на Вашка й жаліли, що ані сам не застреливсь, ані вони його не застрелили. Шибениці не уникне, а поки на неї чекатиме, пізнає по чім ківш лиха. За пусто-дурно терпітиме муку. Чи викаже їхніх помічників? Може, й так.

Між іншим. *Радек два роки сидів в уранових копальнях з політичними в'язнями й наслухався за тортури в StB. Куди твоє гестапо! А Вацлава Шведу поліція знайшла сімнадцятого жовтня, близько 14:00, неподалік вальдовського цвинтаря. У Бранденбургу його обстежили і взяли на допит, який тривав дванадцять годин. Розповів усе, що знав про діяльність боївки Машиних. 13.05.54. Вацлава Шведу й Збинька Янату передали в Берліні представникам чехословацького міністерства внутрішніх справ. Передача відбулася під умовою, що в Чехословаччині обох буде засуджено на кару смерти.*

«Вашек пристав до нас, коли мене ув'язнили. З Пепиком залишалися Милан Павмер і Збинєк Яната. Усі троє відчайдухи, але заповзятливости їм бракувало. У Вашка ж вона била через край. На большевиків, на їхню кляту владу приском сипав, та, на жаль, розсупонював язика з ким не прийдеться. Багатьох наших спільників *StB* взяла через його язикатість. Я ніколи й нічого Вашкові на карб не ставив і не ставлю. Мав таку вдачу чоловік. Вихваляка, балаклій. Нема ради...». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

18. 10. 1953

Світанок із запахом кави, з командирськими окликами, з хруском сухого гілля, і хруск той ближчав, ближчав... Вони подумали в одно: «Амба!». Наготовили пістолети. Пошепки збалакалися: стріляти, аж їх напевне викриють, й поділили набої.

Вахмістр погейкував: «Фрице, Гансе... Ламаєте лаву! Курте, приспіш крок!». А потім: «гальт!», і заходився вирівнювати

цеп. За хвилину були вже біля буртів. На їхній бурт зіскочив поліцай. Пепа з Миланом бачили підковки його чобіт. Інший спробував висмикувати з бурту гілки, та злежане й щільно переплетене віття не давалося.

«Командире! – докинув слово вахмістр. – Порозстрілюймо ті всі кучугури, та й по крику...». Вони пошепталися: «Ранять – не стогнати...». Затаївши дух, лічили секунди: ось-ось, ось-ось... Командир зволікав з наказом. Аж раптом хтось заверещав: «Знайшов! Знайшов!».

«Знайшли Пепикове гівно, а з ним і празький трамвайний квиточок. Миттю забули за бурти і висловлювали свої міркування з приводу знахідки. Доходили висновку, що хтось з нас недужає на свистуху. А ми впевнилися, що *deus ex machina* неабиякий насмішник. Упевнилися, що відтепер житимем у борг». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

Голоси слабшали, затихали. У лігві ніхто не озвався і словом. Отупіло мовчали. Радек наставився було вихилити голову, огледітися та тут-таки й подався назад. Там, куди пішов цеп, вибухнула скажена стрілянина. «Бодай би ви, гади, сами себе постріляли», – знехотя згомонів Милан.

У перебігові «лукавської війни» німецькі поліцаї й москалі били по своїх скрізь і всюди. Таких випадків, як із Гербертом Гофманом було чимало.

«Набоїв не жаліли й лупили по чім припало, а з сього й дурні смерті. У пам’ятку мені, як збивалися ми в лаву на лісовій галявині. Комусь звидилась людська постать поза кущами, він і вгатив. А що стріляв уперше в житті, то в момент пострілу і в руках не вдержав важкої «естегачки». Улучив у товарища. Наповал! Або інша оказія. Полаявся наш вояк Александер Штрайх з вахмістром. Узялися за барки, впали. А тут, як на те, незнайомий старшина: чеський бандит напав на вахмістра... За кубуру – і нема Штрайха. А Рольф Шмідт? А Зігфрід Гофман? Обидва загинули від куль своїх же товаришів. Гайнц Шункель... Того з дурного розуму вбили совєтчики». ***Вернер Іліг, учасник операції «Укро», 2000, Лукау, Німеччина.***

Між іншим. *З «естегачки» (Sturmgewehr 44) стріляли і як з клясичної гвинтівки, і як з автомата – чергами. У магазині мала тридцять набоїв калібру 7,92 мм. Важила шість кілограмів. Набагато перевершувала кулемет-пістолети засягом націльної стрільби, оскільки мала потужніший і з кращою балістикою проміжний, а не пістолетний набій. Конструктором «естеачки» був Гуго Шмайсер. З його концепції повною мірою скористався Калашников, «винаходячи» славетного «калаша» (АК-47). Останній був удосконаленою «естегачкою», і вдосконалював її, скоріше за все, сам Шмайсер, який в 1946-52-му перебував у совєтському полоні. Він не залишив по собі споминів, але часто повторював, що росіяни вдавалися за його поміччю.*

Німці не спромоглися налагодити надійного зв'язку між поліцейськими з'єднаннями і вкрай погано узгоджував їхні дії. Відтак з-поміж вояцтва шугали найхимерніші чутки: вісьмох поцілили просто в серце... ...зняли з сідла мотоцикліста, який мчав на повну пару... ...по зуби озброєні...

Уранці вісімнадцятого жовтня сімдесят поліцаїв удруге обшнирювало Вальдов. Трусили хати й клуні. Заглядали попід ліжка, під сінники, витягали немовлят з колисок. У клуні заходили попаски.

«Боялися лізти аж на верхотуру, а тож примушували мого чоловіка. Він їм як ножем відрізав: «За дурня мене маєте? Самі й лізте!». Ну, котрийсь сміліший вискочив на драбину, покрутив головою сюди-туди та мерщій і назад». ***Гретхен Бауер, 2005, Вальдов, Німеччина.***

Увечері на штабній нараді в Лукау наважили, що дальшого дня вальдовський терен, поділивши його на менші ділянки, обшукають утретє.

19. 10. 1953

Ніч випала імлиста, морозяна. Лежали у вологому піску наче в льодяній могилі. Не мали ні плащів, ні светрів, і лютий холод проймав їх аж до кісток. Не мали ні компаса, ні годинника, не мали поняття, за скільки кілометрів Берлін, і не мали поняття, де вони є. Зрозуміли, що настав день, коли паморозь, якою вночі взялося гілля, почала підтавати.

Крижана вода падала Пепі й Миланові на обличчя, а їм годі було бодай на ніготь ухилитися від тої катівської капанини. Радек не чув пальців на босій нозі і полохався: чи бува не відморозив? Терпіли муку з мук, та не промайнуло і через думку нікому виткнутись із схованки. У лісі напевно позалишалися чати, шосейкою сунули вантажівки, де-де гриміли постріли... Мусили чекати на кінець облоги.

Того дня генерал-майор Рихард Домбровський доповів Вілі Штофу, що чехи не вийшли з оточення і що він та підпорядковане йому вояцтво докладає зусиль, унеможливлюючи злочинцям дістатися до Берліну.

У самому Берліні поліція не мала спину, хапавши непевних осіб. Неохайно вбраний – а йди-но сюди! Непоголений – документи! Ламана німецька – поїхали з нами! Чоловік з чужинецькою вимовою, який доводив, що мусить відвідати родичів у Західньому Берліні, нічого не довів, бо мав на голові берет, а в кишені компас. За вказівкою Домбровського бідолагу негайно приставили в Лукау.

Чеського інженера, який працював у Карл-Маркс-Штадті, а до Берліну приїхав оглянути пам’ятки, тримали під замком, хоча чеський завод «Шкода» і потвердив законність його відрядження. У штабному журналі записано: «На підставі інструкцій совєтських товаришів згадану особу арештовано».

Вивчивши несподівано багатющу статистику затримань і арештів, берлінське Управління поліції само себе запевнило, що клясовий ворог відвертаючи увагу від чехів, масово закидає в НДР своїх агентів.

Газети за «лукавську війну» не прохопилися ні словом. Кували жуйку: безкорислива поміч совєтських братів (танки на берлінських вулицях), звитяжний клясовий бій (повстання придушено), вдячність населення соціялістичній владі за «новий курс» (у крамниці «викинули» м’ясо та масло).

«Ох, падло...», – застогнав Милан. Пепа повів на нього очима: «Словами блудиш?». – «Кий чорт! – відказав той. – Живіт схопило... снаги не стає...». Лаючись крізь зуби і мало не вивертаючи рук із суглобів, Радек з Пепою взялися вигрібати пісок з-під Милана, готуючи виходок. Та куди більших зусиль коштувало стягти з нього штани. А як упаскудився, загорнули ямку піском.

Вимучені, закляклі, виголоднілі (три дні й крихти не було в устах), усі впали у важкий напівсон. Уночі морозок на гіллі мерехтів то сріблястими, то червоними, то зеленими виблисками. Німці з доброго дива освітлювали вальдовський окіл сотнями ракет.

20. 10. 1953

Котбуський «Лужицький огляд» оприлюднив брехливу від початку й до кінця заяву земельної поліції, яку пізніше перебрали столичні газети. У заяві мовилося: «Десятого жовтня з наказу закордонних та західньоберлінських шпигунських осередків до Німецької Демократичної Республіки продісталися озброєні фашистські терористи, мета яких – чинити в нашій країні диверсії та вбивства. Задля спокою населення поліція вжила всіх можливих заходів й ліквідує залишки терористичної банди».

У Котбусі, головному місті землі «Бранденбург», урочисто ховали загиблих поліцаїв. Знамена наполовину спущено, всі заводи стоять, усі крамниці зачинено. Біля кожної труни почесна стійка. На чолі жалобної ходи прапороносці.

«Лужицький огляд» закликав городян узяти участь в «могутній демонстрації, яка примусить ворогів соціялізму труситися від страху». Ватажок котбуських большевиків зикав над відкритими могилами: «Убивство наших товаришів не є нагодою. Зазнавши поразки, фашистські заколотники намагаються доп’ястися свого в інший спосіб...».

Пізнього вечора у вальдовському лісі залягла тиша, й вони зважили пороззиратися довкола. Вилазили помалу-малу.

Збігла година, а може, й більше, заки побачили, як пливе місяць по небі. Ноги їх не держали, світ їм ішов округи і в очах літали зелені й жовті метелики.

У лісовій шкілці впевнилися, що Пепине гівно зникло. «Узяли на пам'ять, – з'яхидничав Радек. – Пишайся, Пепо!». Усі загигикали. «Цитьте! – сказав Милан, прислухаючись. – Село близенько... Корови мукають».

Село – можливий прихисток, і вони побрели мов ті сновиди. Набрели на височенькі копиці ялинових лап, на скирту, що стояла якраз між лісом і селом. Страх як потягло закопатися в сіно, та неподалік лежав путівець – небезпечно. Шосте чуття підказало їм, що небезпечно і в село іти утрьох. Поернулися до лісу, та Радкові нетерпеливилось...

«Поволочився... Права нога в черевику, а на лівій дірява шкарпетка. Якби злапали, мав казати, що ховалися в колодязі, а де – не маю зеленого поняття. Так між нами було домовлено, щоб Пепа з Миланом устигли забратися. Відійшов від них метрів на сто і заліг: на путівці буксувала в піску вантажівка. Кілька чоловіків її виштовхувало. Упоралися, аж з'їхала з шосе інша й витягла застряглу тросом. А я все чекав. Потім перейшов невеличкий гайок і вийшов на городи. Понабирав у пазуху моркви, храбузу.... А в село не пішов: підозрілим видалося мені село. Скоже було на те, що там військовий табір. Пепа з Миланом уже психували, лаялися: «Ходив, як за море срати». ***Цтирад Машин, 1959, Маями, США.***

Заглиблюючись у ліс, вибивали зубами – й ця ніч була морозяна – третьяка. Незчулись, як стали перед ялиновим копицями. Помітили, що якесь пробувало їх порозкидати. Поліція, звісно! Тож вона тут більше не об'явиться. Запхалися під копички і (хоч і сколоті глицею) богувли – тепло! Перекуняли ніч, а світом були вже в бурті.

21. 10. 1953

Під впливом урочистого похорону десятеро східньоберлінських, озброєних автоматами й карабінами, поліцаїв вдерлося в англійський сектор і гнало по чужій землі західньоберлінських, вигукуючи: «Убивці! Ми з вами поквитаємось за Котбус!». Сутичка закінчилася тим, що західні зачинились у вартівні, а східні пішли геть, жалкуючи, що не захопили заложників.

З рання до смеркання сіялась уїдлива осіння мжичка. Лежати і то недвижно, годинами, в мокрому студеному піску ставало не до витерпу. Викидаючи геть з голови невеселі думки, перемовлялися. Як добре було б отсе вчинитися з-поміж ді-пі, в ліжку, під укривалом, виспатися вволю та наїстися до відброду. «Сиру із сметаною», – снив Милан.

Між іншим. *По Другій світовій війні в багатьох містах Австрії та Західньої Німеччини існували табори переміщених осіб (англ. Displaced Persons, скорочено – DP), в яких мешкало близько двох мільйонів утікачів з країн Східньої та Південно-Східньої Европи – в тому числі й двісті тисяч українців. Після лютого 1948-го поставали переміщеними тисячі чехів та словаків. Машини знали за їхнє життя з чуток і, зрозуміла річ, бачили його в рожевому світлі. Було ж воно, як посвідчив у своїй «Плянеті Ді-Пі» Улас Самчук, не з медом.*

Снили й військом. Радек казав, що подасться в десантники, а Пепа з Миланом воліли літати. На «сейбрах».

Між іншим. *«Сейбр» (англ. sabre – шабля) – американський реактивний винищувач Ф-86, який уславився в боях Корейської війни (1950-53), міряючись силою із совєтськими літаками МіГ-15. Мав у порівнянні з ними велику перевагу в бою на малих висотах, а найголовніше – мав радіолокаційний мірник, який уможливлював непомильну стрільбу.*

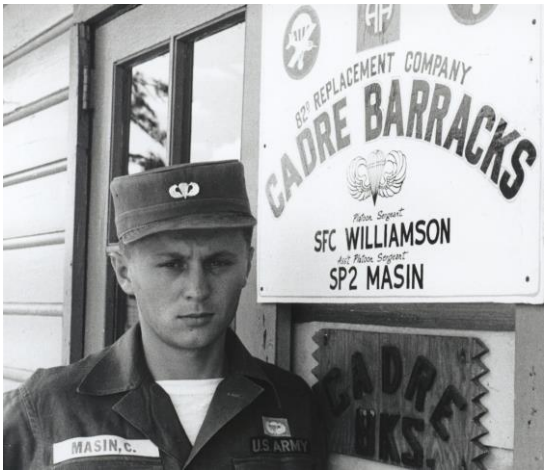

Цтирад Машин. Форт Брег, США. 1956. Йозеф Машин. Форт Брег, США. 1956.

Замарилися аж так, що почали обговорювати Вашкове та Збинькове звільнення. Переконають американців, щоб викинули їх з літака над Чехією. А вдома вони вже дадуть собі раду. Та й упали з неба: де Збиня? де Вашек? чи живі?

«**Запитання**: Поясніть, з якою метою ви, Вацлав Шведа, направлялися в Західній Берлін і далі – в Західню Німеччину? **Відповідь**: Я хотів замешкати там, де умови матеріяльного існування є ліпші, ніж у Чехословаччині, в якій ніхто з нас не мав ні копійки. Ми намічали, що спочатку оселимось у котромусь з таборів Ді-Пі, в яких, казав Цтирад Машин, нас харчуватимуть безплатно. Справжня причина мої втечі аж ніяк не політична. Життя в ЧСР мене не влаштовувало лише тому, що я не міг прогодувати своєї сім'ї. **Запитання**: Поясніть докладно, з якою метою направлялися в Західній Берлін і далі – в Західню Німеччину ваші товариші? **Відповідь**: Здається, Цтирад Машин має в Західній Німеччині знайомих, але напевне не знаю. Він, як і я, сподівався поліпшити своє матеріяльне становище. Те саме можу сказати і за Йозефа Машина, і за Янату, і за Павмера. Ми ні в якому разі не збиралися шкодити за кордоном соціялістичній Чехословаччині. **Запитання**: Якщо вам ішлося тільки про заробітки, то яким чином ви стали членом банди, озброєної пістолетами, хлороформом, удавками? **Відповідь**: Я не бандит і мені муляло, що мої товариші мають у себе ті всі речі, та я вважав, що то з молодости, через нерозум. **Запитання**: Чому ж ви, який на десять років старший і який вважав, що ношення пістолета

то є нерозум, не тільки не запобігли скоєнню злочинів вашими товаришами, а ще й самі ті злочини коїли? **Відповідь**: Я був змушений або накладати з ними, або піти від них. Я засадничо був проти всякого бешкету, а після того, що сталося в Укру, остаточно зрозумів, що нам не по дорозі, але забракло мені духу покинути їх». ***Поліцейський протокол від 18. 10. 53. Бранденбург, НДР.***

Стемніло, і хляпавка унишкла. А поки вилазили із знавіснілої схованки, вже й споночіло. Подалися на узлісся – обдивитися та вслухатись у ніч. Радек пішов по храбуз і приніс дві маленькі голівки. «Дивно, – сказав Милан. – Ні лялечки. Тиша…». Спали знов упівока і знов у ялинкових копичках, усередині яких – хоч і вшкварив уночі дощ – було сухо. У світанковій імлі перенеслись, як і вчора, до ненависного лігвища.

Вирубка з буртами була вже поза межами тої ділянки, яку перешукувала поліція (від хатинки Рудольфа Рюса аж по ліс, що лежав на північ од Вальдова). А з сього й тиша, а з сього й ні лялечки… Велику підозру викликала Рюсова лісничівка. Поліція трусила її увесьденечки і, як виявилося, дурно.

22. 10. 1953

Саме вони, дурні надії, примусили генерал-поручника Вілі Зайферта змінити тактику затримання втікачів. Він наказав зменшити число обмундированих поліцаїв, відкликати з лісів чати, полишивши стійки на шосейках. З Вальдовщини було виведено поліцейські загони. Се все мало показати чехам, що небезпека минулася.

Вибравшись темно-сизими сливе нічними сутінками, запопадливо затулили лаз, аби ніхто не здогадався, де вони перечасували облогу. Радек з Миланом побралися по храбуз, а Пепа – на шосе. Ходив наче по смерть його

посилали, та прийшов усміхнений: «Хоч голий біжи, нема ніде нікого».

Надумали спати у великій скирті, але гай-гай! Скирта була з тюкованої соломи, й кілька тюків валялося на землі. Отже, шукали за ними, шукали... Надумали й інше: іти не на північ, а на схід – аж в ліси Шпревальду[6] – і вже звідти, зі сходу, на Берлін. «Обмотаємо большевиків, – гарячкував Милан. – І той їхній козлобородий Ульбрихт[7], скурвий син, не розчухає, де ми поділися...».

[6]*Шпревальд* – низовина в землі «Бранденбург» з безліччю річкових розток та розлогих оболоней.
[7]*Вальтер Ульбрихт* (1893-1973) – генеральний секретар Соціялістичної єдиної партії Німеччини, сталініст.

Перейшли «свій» ліс навспак, перетнули шосе (справді, хоч голий біжи...) й покинули терен, на якому звикли орієнтуватися: з одного боку завше була бетонка, а з другого – залізниця. Тепер одно – аж ломило їм в'язи – задирали голови: стежили Кілок-зірку.

Між іншим. *Українське зоряне небо споконвіків мало власні, ні в кого не запозичені назви: Великий і Малий Віз, Чумацький Шлях, Чепіга, Косарі... «Глянув на зорі – аж Віз уже докочується геть-геть», – читаємо у Квітки-Основ'яненка; у Котляревського: «Уже Волосожар піднявся, Віз на небі вниз повертавсь, і дехто спати укладався, а хто під буркой витягавсь». З-під сталінської нагінки на все українське вийшло помосковщеним і вкраїнське небо, й зірку з Малого Воза, яка стало, не зважаючи на обертання небесного склепіння, вказує на Північ, ніхто вже не називав ні Квочкою, ні Кілком-зіркою. Відновімо ж астрономічну справедливість!*

Мовчки йшли сонними полями, й кожного гризла та сама думка: не доволочуся... Якоїсь миті спинилися і, не змовляючись, змучено опустилися на хрусткий промерзлий пісок. Долала їх несамовита втома. Здолає – спотикатимуться на рівному, заженуться на слизьке і... тут тобі й гак! Ні, такої радости вони ворогам не подарують. Ні в світі! Ні, вони їм іще завдадуть гарту. От тільки б перепочити день-два по-людськи, вбитися в силу, а там і вперед на Берлін. Простяком. Грець з ним, із

Шпревальдом! До дня конче мусять знайти село, а в селі годящу клуню.

У село ввійшли задвірками, минали обійстя за обійстям, аж угледіли клуню з хлівом і кухенькою. Розгардіяш усередині був такий – що ну, і вони пересувалися потихеньку, щоб нічого не зачепити, не наробити шелесту. Пепі зайшло в голову надоїти молока, та корови у хліву задрочилися, заревіли, й він подерся нагору слідом за Радком й Миланом.

Сіна на горищі було вдостачу. Закопалися у м'яке та запахуще й чулися, як у Бога за пазухою. Обіч продухів, що вирили їх у сіні, поклали заткла: часом загляне хтось – позатуляються. Поснули.

Під цю пору поліція обложила обидві залізничні та обидві автомобільні магістралі північного напрямку, а берлінську об'їзну перетворила на вушко голки. По її п'ятдесятикілометровій південній дузі шерегою стояли чатівники, й відстань між ними була – сімдесят п'ять метрів.

23. 10. 1953

Пробуркались у потемках, але крізь щілинки між черепичинами цідилося світло. Неквапом жували капустяне листя і наслухали, що чиниться на подвір'ї. Домівники гомоніли за останні події: «Такого тільки за війни спізнали...».

Спинився під хатою мотоцикл, і хтось питав, чи не з'являлися бува чужаки. Молодий жіночий голос відказав уїдливо: «І в оці нікого не мали! Опріч вас, звичме...». На сіннику впевнялися, що лови тривають.

А штабісти Вілі Зайферта, не мавши донесень з півночі, впевнилися, що чехи й далі залишаються на Вальдовщині.

У настанові, яку штаб спустив загонам, мовилося: «Досвідчившись, висновуємо, що єдиною областю, яка варта уваги розвідувачів, є Вальдовщина».

За шістнадцять кілометрів на південний схід від облюбованої боївкою клуні, в містечку Грос-Раден, облюбували чи не таку саму, але відрубно поставлену, якісь забороди. Довідавшись, поліція спішно відрядила в містечко двох мотоциклістів, але ті не наважилися затримати невідомих. Їздили кружка, чекаючи на підмогу. Коли ж підмога – рій совєтських вояків – наспіла, на сіннику витрусили лише купу лушпиння з яєць, що їх злодюжки крали селянам. Проте штабна настанова таки твердила, що чехи ховаються по відрубних клунях. Вони ж заховалися в клуні, яка була частиною садиби, була у всіх на виду, а тим, може, й утікала поліцайського ока.

Прийшло на ніч, й слід було поклопотатися за харч. У городі відшукали пару голівочок червоної капусти, у свинячому кориті – пару бараболь, від запаху яких їм аж закав'ядило. А врешті, зтріскали залюбки, з лушпайками, і подумали, що в хлівці такого добра може бути більше. Так де тобі... Каторжні свині зчинили ґвалт, зарохкали мов різані.

Обшниряли, затуливши віконечко і присвічуючи слабеньким ліхтариком, всю кухеньку, якої хазяї не замикали. Як виметено! Самі хлібні цілушки на столі. Одну взяли, а інші понадкушували, стежачи, щоб той чи той не відкусив забагато.

Винишпорили пуделко з-під вакси і наповнили його лоєм, пляшку якого намацали під столом. Мотузка... ґнотик... мали блималку. На сіннику, згадали, що від ночі на Рожевому Шпилі збігло три тижні. Насміхалися з себе: «Чотири-п'ять днів, і ми в Берліні...».

А в Берліні американський дипломат Сесіль Лайон писав міністру закордонних справ США Джону Фостеру Далесу:

«За даними «Асошіейтед прес», уже сорок вісім годин польські, чехословацькі та німецькі партизани – числом від п’ятисот до тисячі – точать бої з большевицькою поліцією поблизу міста Котбус, що сусідить з польським кордоном. Поліцейськими загонами, при всій – аж до кулеметів – зброї, обсаджено шосе Берлін-Котбус-Форст. Не маю зможности ані потвердити, ані спростувати вищеподаного. Сі-Ай-Сі доповнюючих відомостей не має».

***Між іншим**. Сі-Ай-Сі – американська військова протирозвідка – перочила події жовтня 53-го, бо її східньонімецькі агенти не мали напохваті нічого, крім брехливих большевицьких газет та поліцейських летючок із закликом сприяти виявленню Машиних і Павмера. Сі-Ай-Сі звернулася була до свого агента у проводі соціял-демократичної партії, такого собі Кернера, з проханням з’ясувати, чи не є перестрілки в Саксонії відлунням літнього повстання, але Кернер наказав сім мішків гечаної вовни, чим і завів у блуд американців.*

24. 10. 1953

Спозаранку приторохтів мотоцикл: «Чи не маєте в себе кого чужого?». Молодичка відгрімнулася: «Та йшли б уже к нечистій матері із своїми чужими! Надокучили, як парена редька!». Посильний зло газонув, від’їхав. «Ти диви, – схвально зауважив Радек. – Гостра на язик... Не боїться гадового кодла». – «Козир-дівка!», – признав йому правду Милан.

«Більшина селян на нас вовком дивилася, а помогти – і не кажіть! Мало того, часто навмисно збивали с плигу. А вилуплених з коліна заяв було стільки, що начальство ніяких уже не сприймало. Пам’ятаю, звернулася одна пані просто до полковника Карла Мальмана: зустріла, мовляв, у лісі людей, за якими ви шукаєте. А що була та пані з «ворожої» сім’ї (співчували повстанцям), то полковник, нічого не перевіряючи, її й вигнав: «Замислила в дурні мене пошити!». ***Евальд Фітцек, учасник операції «Укро», 2000, Лукау, Німеччина.***

Козир-дівка мала гарний голос і, пораючись коло господи, частенько співала. Слухали, чистивши пістолети, і мимоволі згадували. Пепа – подебрадську Ганку Плехову, Милан – покинуту словачку, а Радкові, який мав славу зазвзятого зальотника, не майнуло в пам'яті жодне з багатьох і багатьох облич. Тож Радек згадував сестричку. Кульгавеньку Зденьку, яку, маленькою, носив до школи на руках. А їй за два тижні уже й двадцять зрівняється... А він її – хай чим скінчиться сей похід – ніколи, може, й не побачить... і з таким хряском увігнав обойму в держак, що Пепа скинувся: «Тихше, ти...».

Зденька Машинова.

Пістолети чистили по черзі. Вистерігалися бодай на хвилинку залишится без зброї. Порішили, як викриють їх, не стріляти, аж не вилізе на сінник якомога більше поліцаїв. Завалять стількох, скількох око зазирить. Помирати – то з музикою! «Смерти, як той каже, не відперти», – зітхнув Милан.

Похмурі думки обсіли їх, коли завважили, що в хаті день-денечки не зачиняються двері: валять і валять завітальники. Єднали: що то за знак? Помислили та й роздумались, що хтось з хазяїв – або молодий, або старий – якесь сільське цабе. Ото тобі халепа! Найменша необережність, і викажуть як має бути.

Придрімували в сіні, поклавши на груди вичищені пістолети. Та голод не свій брат... Чекали на ніч, як на манну небесну. Кухеньку перешукували не безтолково, як учора, а за певною системою: Радек обдивлявся всі куточки, Милан пильнував, щоб всяке горнятко, всякий

слоїк, всяка мисочка стала к строці (не дай, Господи, хазяї помітять!), а Пепа чатував біля дверей.

Наткнулися на велику і вже почату бляшанку з консервованим молоком. Не втерпіли, вмочили таки губи, а більше – ані-ні. Лакомина! Тіль-тіль поменшає, й лиха не збудешся. Наліпка на бляшанці була англійська, і вони не могли вийти з дива: відкіль в німецьких загуменках узялося англійське молоко?

Між іншим. *Бляшанка взялася з пайків, що їх американці видавали населенню НДР. Большевики, чию владу така поміч підкопувала, називали пайки «злидняцькими», а людей, які з великою охотою приймали від капіталістів «милостиню», не вважали за благонадійних. Таких, згідно із статистикою, було в Східньому Берліні сімдесят п'ять відсотків, а в маленькому Вальдові аж дев'ятдесят.*

Підняли накривку на баняку і... мало не почманіли. Повіяло з баняка теплим духом вареної в кожушках бараболі. Покотилася їм слинка, але вагалися... Та по надумі – не лічать бо вони її – злигали. Кожен по маленькій.

З сірниками також вагалися: взяти, не взяти... Укінці взяли і вишмигнули за двері. Від гріха (молоко... бульбочка...) подалі. У городі нічого, крім червоної капусти, не вполювали. З неї ставало їм зле, вогнем пекло і в горлі, і в животі, та голівку все ж таки прихопили: запас біди не чинить... «Сліди, сліди замітаймо», – приказував Милан і перетрушував, свіжив у сяйві їхнього бурлацького сонця купки розм'яклого бадилля, на яке вони наступали.

Тимчасом у штабі, в Лукау, стали на тому, що їхній слід захолов. Кількасот бійців було вивезено на постійні бази, частину загонів відведено глибше на південь, а частину перекинуто на посилення «вушка голки». Назавтра поліція мала востаннє обстежити шістдесят п'ять квадратних кілометрів Вальдовщини.

25. 10. 1953

Пепа прокинувсь о півнях. Розбудив його власний храп. А поряд витинали на всі завертки Радек з Миланом. Ось-ось мала прийти по сіно старша німкеня, й він їх швиденько розштовхав. Витріщали запухлі очі: «Та не може бути!». Ніхто з них досі не харчав уві сні. Що їм притрапилось? Пристали на думку, що доконала Гнідка дорога нелегка. Хай їй всячина! Мусять начуватися аж-аж-аж, бо так недовго і до біди. Та хоч і сіно узяти... Забавилось сіна. Мерщій посунули його ближче до краю, щоб старій не довелося залазити на піддашшя. Потягне грабельками, стоячи на драбині, та й забереться.

Усіх сем'ян упізнавали по голосах. Зачули, що молодичку кличуть Мартою, а її чоловіка Вернером, узяли до тями, що старі – то Вернерові батьки. Вернер ходив коло хазяйства вдосвіта і ввечері, а вдень, як вони здогадувалися, працював на заводі. З двору найчастіше долинали Мартини із свекрухою балачки.

Лежали на сіні (зариватися щораз – се їх неабияк виснажувало), наслухали. «А з чого ж, – питала Марта, – він повісився? Такий славний чоловік був...». – «Та не з чого, а через кого. Через голову. Той казав, як не впишешся в кооперативу, геть усе позабираємо – і коней, і корівок, і кабанчиків, і дробину, а самого посадимо. Гельмут як почув, узяв налигача і зашморгнувсь у стодолі».

Між іншим. *Земля «Бранденбург», в якій волею випадку опинилася боївка Машиних, була відколи світ світом землею типових німецьких «бауерів», які робили хліб з діда-прадіда й пишалися своєю долею. Большевицька влада, силоміттям позаганявши поважних бауерів у колгоспи, обернула їх на наймитів. Не всяка душа таке видержувала. Під час колективізації поза двісті селян наклало на себе руки, а поза двадцять тисяч їх утекло на Захід.*

«Як тямив німецький селянинин, чоловік, що мав бога в животі, мусив швидше чи пізніше втікти з большевицького раю. Я був певен, що ті чеські юнаки прануть волі, й не міг їм не співчувати. Вони, гадаю, мали сотні симпатиків. В Альт-Глосені над поліцейським плякатиком «Небезпечні злочинці» хтось повісив віночка з дубового листя, а на плякатику приписав: «Хвала і честь героям!», запозичивши «хвалу і честь» з газет, які до небес підносили загиблих поліцаїв. І то був далеко не поодинокий випадок». ***Рудольф Рюс, 2005, Вальдов, Німеччина.***

Перекалатавши день, намовляли себе на нічну вилазку. Мусили намовляти, бо неміч їх змагала. Спустилися з горища, й Милан зашпортавсь в мішку, що валявся на долівці. Нахилився, посягнув у мішок і нагріб по ріжках жменьку борошна. То навпомацки здалося, а скуштував на язик і повідомив: «Висівки! Мать', коровам... на бовтанку». – «Нам теж придадуться, – сказав Пепа. – Кинь поки...».

У кухні чекала на них несподіванка. На косинцю – слоїк з повидлом. Поглядали на нього, мов кіт на сало, і таки спасували. Радек дістав з мисника скляницю, вкинув ложкою трошки повидла, ложку облизав, обмив і, поклавши достоту к строці, наказав Миланові, не забути за висівки: «Поласуємо!». За вікном лопотів дощ, а тож надвір вони не виходили: позалишали б слідів, яких ні замісти, ні затерти.

Пепа й Радек лізли, крекчучи, нагору, й Милан, витрушуючи на газету висівки, відважив соли: «Ви стеменно як та баба...». Пепа відгавкнувся: «Сам такий!». Боліла їм всяка кісточка. На горищі Радек витяг з сіна пляшку з водою (без неї б кашляли на все село, душила їх потерть), хлюпнув у повидло, підсипав висівок і все перемішав пальцем: «Хліб та сіль, панове! Затірка! Царське їдло!».

«Голод нас морив і вдень, і вночі. Те, чим заживлялися, то була не істотна засилка, а нагода, сказав би, скріпити свій дух: не велика, мовляв, важниця, кинемо лихом об землю... Великою, величезною спокусою були відвідини кухні. Мусили скільки є сили держатися берега, щоб не накинутись на все, що близько лежало. А лежало того ніскільки. Наші хазяї тяглися з останнього». ***Цтирад Машин, 1959, Маями, США.***

26. 10. 1953

Перевернувши Вальдовщину догори коренем, поліція так-таки й не напала на слід чехів. А «лукавська війна» привернула увагу заокеанських газет, які 26-го жовтня вийшли з наголовками: «У червоній Німеччині нові спотички», «Бої у Східній зоні відібрали життя поза двадцятьом поліцаям». «Бостон Дейлі Глоб», написавши, що «втікачі з совєтського війська, німецькі антикомуністи та чеські партизани й далі точать бої з поліцією», устійнювала: «Ми не знаємо, чи тягнуть всі повстанці в один гуж, але знаємо, що їх багато і що вони мають намір іти пробоєм на Берлін. Стати їм на перешкоді наказано десятьом тисячам совєтських вояків та східньонімецьких поліцаїв». А деякі англійські газети на командувача протиповстанської операції «призначили» генерал-фельдмаршала Фридриха Павлюса[12].

[8]*Фридрих Павлюс* (1890-1957) – генерал-фельдмаршал, командувач 6-ої армії, оточеної в Сталінграді. Перебував у совєтському полоні. До Східньої Німеччини повернувся 24.10.53.

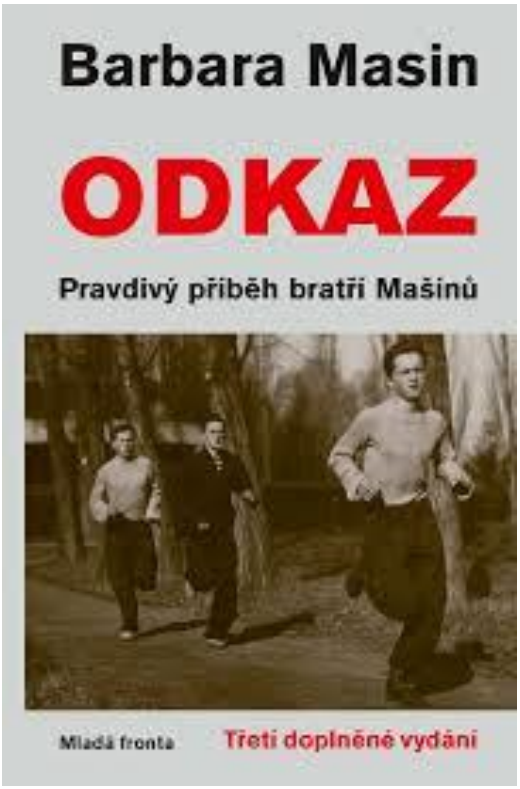

Барбара Машина. Заповіт.

«Я за таке взнав з величезним запізненням, себто, коли Пепикова дочка Барбара написала свій «Заповіт»[8], і, гадаю, не зайве було б сказати, що ми – хоч і молоді, і гонористі – ніколи не заходили в хмару. Національние повстання? Не та ситуація була в п'ятдесятих, не ті настрої панували в суспільстві. Крім того, сподіватися, що повстання матиме успіх, коли є холодна війна і нема війни гарячої, се, як той каже, багатіти думкою. Можливо, в горах Словаччини колективний опір і мав би рацію, але в Чехії, в Німеччині... Ні, ми з братом упевнилися, що бойова організація має складатися з маленьких боївок і в кожній має бути принаймні один чоловік, котрий знатиме «як треба». Та тільки таких завше бракує...». ***Цтирад Машин, 2011, Клівленд, США.***

[8]*Barbara Masin. Odkaz: pravdivý příběh bratří Mašínů. – Praha: Mladá fronta, 2005.*

Вечірньої години ніхто з домовників у клуні, зазвичай, не появлявся, а тож вони й зглянулися проміж себе, почувши, як заскрипіли ворота. Марта з Вернером... Говорили

напівголоса. «Сказав би ти батькові, аби не нишпорив по ночах у кухні». – «А як то знаєш?». – «Та молока, бачу, американського меншає. А то ж дитині...». – «Отсе маємо! Що старе, що мале... Гаразд, скажу». – «А може, Вернере, то ті... чехи?». – «Ледве чи... Не панікуй».

«Чули? – спитав Радек. – Отже, пора й честь знати. Пошукаємо за іншою криївкою». Шукали вночі, заходячи на дворища городами. Нахопилися на вовчура. Здоровенний, летів на них, хвалити Бога, мовчки, не гавкав. Ледь ноги винесли. Попоходили, попонюхали замки на клунях, хлівах та сараях. Налякані, зачиняються...

У своїм подвір'ї позаглядали в темні вікна. Дідову кімнатчину було геть поліплено наочною, як зазначив Милан, агітацією. Большевицький посіпака. Авжеж не як! Зо зла допили в кухні залишок молока. Хай Вернер вичитає молитву своєму старому... З трьох яблук на кухенному столі одне вмололи. З кісточками і з хвостиком. А попадавши на сіно, відчули: ходаки з них ніякі. Зважили, що два дні тут іще перебудуть. Мусять!

Між іншим. *Боївка Машиних перебувала на обійсті Грунертів, чия клуня (вона ж – стодола) мало чим скидалася на вкраїнські стодоли й клуні. В Україні їх ставлять на сохах (стовпах). Чотири забивають в землю по кутах, а чотири – там, де мають бути ворота. Далі – дві високі сохи. На них спиратиметься коник стріхи, яку пошиють соломою. Поклавши ощеп на менші сохи, забивають між ними кілки, а їхні кінці заправляють в ощеп. Кілки обв'язують очеретом або обплітають хмизом. Стіни обмазують глиною. В української клуні стіни низенькі, а стріха висока. На стрісі часто лежить возове колесо, на якому мостять своє гніздо лелеки. З переказів, лелека відвертає пожежі. Німецька клуня має високі стіни, а стріху більш-менш низьку. Лелек зазивати німці не мають потреби, бо їхні клуні крито не займистою соломою, а черепицею. За очерет чи хмиз годі й говорити. Стіни покладають з цегли або з кам'яних брил, і виглядає така клуня наче цитаделя. Служить не кільком поколінням, як в Україні, а багатьом і багатьом. Сусідство клуні з літньою кухнею, в якій паслися Машини й Милан Павмер, познака саме німецької й саме селянської садиби.*

27. 10. 1953

Ті п’янкі пахощі з кухні сягали аж на сінник. Виявилося, сливовий, засмачений цинамоном компот. Стояв на столі. Повна ряжка. Надпили трохи й виловили по дві сливки. Радек було намірився по набавку, та Пепа його присадив: «Ненажер напав? Мо’, вони їх полічили?». – «Дурне балакаєш!». – «Я тобі кажу: не лізь...». А Милан уже й поліз, уже й кісточку обсмоктав, а тож брати вчинили те саме. «Лишайтеся на хазяйстві, – сказав Радек. – А я на звіди».

Ніч була млиста, але місячна. Рушив задвірками, заходив, скрадаючись, у дворища. Оглянув п’ять-шість клунь. Замкнено, замкнено, замкнено... Нога в мокрій шкарпетці замліла від холоду, стала як не своя. Покульгав назад і вже на знайомім обійсті зачув: хтось є на вулиці. Метнувсь до клуні, вхопився за клямку і скам’янів. Потягне – скрипу, скрипу...

Біля хвіртки, стояло шестеро. З автоматами. Крутилася коло них, вискаючи, вівчарка. Покурювали і перемовлялися півголосом. Бачив їх під місяцем, як на світлині, а вони могли бачити його. Утискався в тінь і з жахом усвідомлював, що псові та тінь не замішка. Молив Бога, щоб хлопцям не спало на толок виповзти. Завештався, і вони тратять терпець...

Позатовкли бички, підзакинули за плече автомати й зникли в імлі. Він чекав. Аж ось ген-ген верескнув стартер, забурмотів мотор... Потяг за клямку, й стулка тихо, без скрипу, відтулилася.

Між іншим. *Поведінка псів-учасників операції «Укро» (а їх було близько двох сотень) дивувала освіданих собачників. Хай скільки насилали їх на втікачів, а жоден так-таки і не вхопив тропи. Не вчула чужого й та вівчарка, що вискала під хатою Грунертів. Умови ж, як на слідчого пса, мала краще не треба: мла й мокротеча... Тиск мінімальний, а се означає, що максимальною є інтенсивність випарів,*

і собачий нюх уловлює й ті запахи, яких не спіймав би, може, й за години. Ніт же, не вловила! Не тим, що була ледача, а тим, що не була вишколена. Так само, як ті, що патрулювали з нею нічний Вальдов.

«Лукавська війна» точилася в переднівок. Зрадливу «капіталістичну» поліцію розігнали після берлінського повстання, а соціялістичної не встигли зігнати. Вона ж, у міжчасі, мала стати основою східньонімецького війська, й Вілі Штоф наполіг на військовій операції. Бракує людям й тих початкових знань? Навчаться в бою! Навчання скінчилося тим, що операція «Укро» вписалася в анали. Як приклад стратегічного невігластва і тактичної легковажности.

На сіннику, як Радек і гадав, Милан з Пепою ним уже побивалися. Розповів їм за свій трапунок, й вони на те сказали, що, коли так, то не на часі зніматися з місця. «Дожидати коло моря погоди?», – спитав гостро. Мовчали. Та він і сам гаразд знав, що від шістьох, як отсе, може, й відбилися б, але втікати... Такими ногами не втечеш. Мав їх після походеньок наче оливом налиті. Отже, й сюди гаряче, й туди боляче. З такою думкою і заснув. Не був то сон. То було тяжке марення. Кожен з них нема-нема та й відчував, що голова йому макітриться, але не казав іншим. Постійний голод, залазистий холод й люта втома робили своє діло.

28. 10. 1953

Чутки, що їх сіяли газети, змусили Джона Фостера Далеса надіслати Сесілю Лайону, телеграму: «Сьогодні «Юнайтед прес» повідомляє, що озброєні загони, які складаються з німецьких антибольшевиків та чеських партизанів, ідуть пробоєм на Берлін, виборюючи свободу. ЮП посилається на своє джерело в редакції газети «Ное цайтунг». Негайно інформуйте мене з усіма можливими подробицями».

Лайон зараз же відвістив: «Помічена нами активність большевицької поліції пов’язана єдино з утечею молодих чехів. Сі-Ай-Сі має копії летючок, в яких поліція закликає населення помагати їй затримати чехів, обіцяючи 1000 марок винагорди. Політична лінія проводу Східньої Німеччини не свідчить про те, що він прагне конфронтації із західнім світом. Настрої східньонімецької спільноти і доведена боєздатність совєтського війська спонукають нас дійти висновку, що партизанський рух не може мати місця в совєтській зоні».

Якщо чутки, поголоски і шепти западали в ухо такій особі, як Далес, то вони аж ніяк не могли не запасти в ухо безпосереднім учасникам операції «Укро», а з сього охочих важити життям ставало менше й менше. Поліцайство занепадало на дусі. Піднести його мусили заклики, в яких Вілі Штоф і медом мазав, і залякував: «Молоді друзі! Хай товариш Груміні править вам за приклад непохитного виконання обов’язку в інтересах держави робітників та селян, а відтак і в інтерсах вільної та щасливої молоді. Спиніть убивць, не дозвольте їм уникнути кари! Пам’ятайте, що, піддаючись зненвірі й утомі, ви наражаєте на небезпеку всю операцію і стаєте помагачами убивць».

«Убивці? Товариш Груміні й інші, що загинули від наших куль, втілювали собою большевизм, той большевизм, який виголосив війну геть чисто всім – реакціонерам, Церкві, заможним селянами, буржуазній інтелігенгції... Кажу ж: усім! А тому мені грають на нерви ті наші симпатики, які намагаються нас уневинити. Ні, ні, як німецькі, так і чеські Груміні були захисниками злочинної влади, яка вбивали людей тисячами. Ми добували й накопичували зброю, щоб нищити ворога. На війні, як на війні! Так завше було, так є і завше так буде. Усякі «оксамити»... То є, як на мене, несосвітенне глупство». ***Цтирад Машин, 2011, Клівленд, США.***

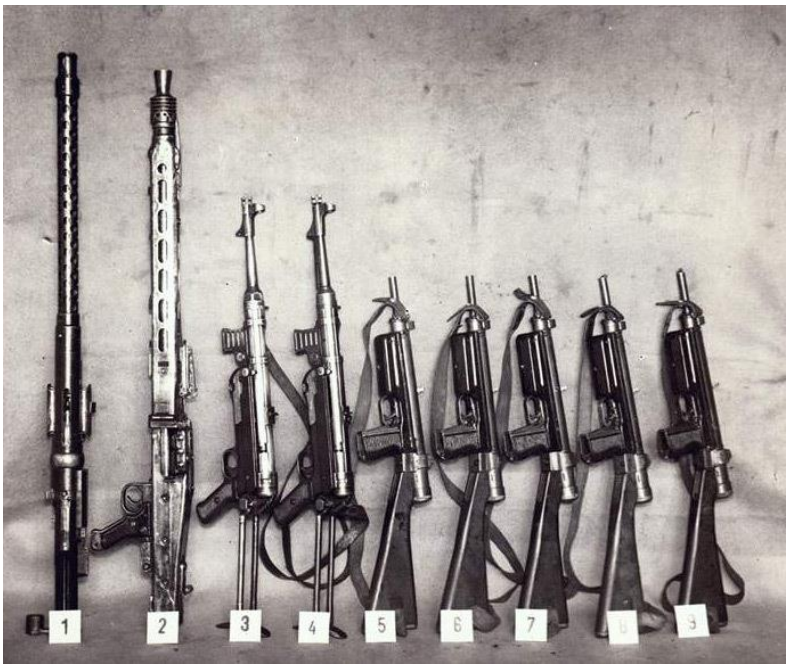

Зброя боївки Машиних.

Берлін... Вашингтон... Двадцять чотири тисяч багнетів у полі... Танки і панцерники... Облави й труси... Се все їх не обходило. Мали свого клопоту по зав’язку.

Стямившись після нічного жахіття, Радек знагла помітив, що сіна геть поменшало. Хоч-не-хоч муситимуть знайти інше пристанище. Або вирушати... А як? Ув однім черевикові? Отто він намаршує! Босоніж? Таж ноги за п’ять хвилин скривавляться. А в кухні, як на те, ані шкарбана завалящого...

Пепа возився з вальтером. Як упустив в пісок, той і зачав капризувати. Хоч і чистив він його, і мастив лоєм частіше, ніж Радек з Миланом свої пістолети.

Милан, припавши оком до щілинки, зорив за життям на дворищі. Стара ходила коло свиней, Марта коло корівок, Вернера не було видко, а старий, стоячи на ґанку, курив люльку з довгим цибухом і мовчки покрутив головою, коли мотоцикліст гукнув понад штахеттям: «Нікого?!».

Аж ось й гість. З пакунком під пахвою. Ґречно привітавсь. Увійшли в хату. А як відходив, пакунка вже не мав. «Що то

за старий такий?», – гадав Милан. Тягло його на сон, та Пепа з Радком спали, й він укинув до рота припасену сливову кісточку. Смоктав. Одганяло сон і тамувало голод.

У нічній кухні не було нічого такого, як учорашній компот, як повидло, яблучка або молоко. На плиті була каструля з супом, а на столі кав'яник з кавою. «Суп нізчимний», – сказав Радек, сьорбнувши з каструлі. Пепа потвердив: «Картопляна юшка». Сьорбнув й Милан. Кави вкинули по ковтку і – спасибі й на тому – попхалися на сінник.

29. 10. 1953

О досвітку додержував варти Милан. Не додержав – заснув. Прокинувсь і мимоволі потяг з-за пояса свою «чезетку»: щось шаруділо в головах. Перевернувся долічерева, нашорошив уха. Стара... Підгрібає сіно ближче до краю. Рука з пістолетом сама сіпнулася вгору, коли простолиць побачив її поморщене й біле, як біль, обличчя. Йойкнула і порачкувала назадгузь. Полетіли й дзенькнули об кам'яну підлогу граблі. Пепа з Радком уже стояли навколюшки.

Першим спам'ятався Пепа: «Радку, біжи до хати! Хто там є? Милане, пильнуй хвіртку. Я на кухню!», – і вихопив у Милана «чезетку» й сунув йому вальтера.

У кухні були всі п'ятеро: старий, стара, Марта, Вернер й дитинча. Стара белькотіла: «Той там, той...». Повів пістолетом: «Руки!..». Піднесли. «Хто з ваших пішов з двору?». – «Ніхто, – відказав Вернер. – Богом присягаюся, ніхто!». Залетів Радек: «У хаті нікого!». Пепа далі правив своєї: «Ви за нас знаєте. Якщо викажете, якщо нагряне поліція, усім вам кінець, а заразом і вашій садибі – підпалимо». – «Знаємо, а тим і не викажемо», – озвалася Марта. Стара притакнула: «Не майте сумніву! Нікому ані словечка. А ви йдіть собі. Сюди ж будь-коли хтось може завітати». – «Іти?! У білий день?!», – аж скинувся Пепа й

глянув на Радка: мовляв, що вчинемо? «Усіх на сінник, – сказав Радек. – Так воно буде безпечніше».

«До ночі побудете з нами там, – і Пепа пістолетним стволом показав на стелю. – Пішли!». – «Послухайте, прошу вас, панове, – повагом мовив на те старий. – До мене багато людей вчащає. Як не застануть вдома, се викличе підозру...». Брати скинулися поглядами: має рацію. «У такому разі, – подивився Радек на Марту, – з нами залишаєтеся ви й ваша дитина». – «Ой, ні, – заквохтала стара. – Дитини не беріть! Мене затомість...».

На сіннику чулися обидві, як на ножах, тіпало їх, а тож Милан заспокійливо посміхнувсь до старої. Радек, удобрявши німкень, пожартував: «Та й нагнали ж ви, пані, Миланові духу!». Пожвавішала: «А він мені й поготів. Чули б ви, що за вас люди патякають...». Слово по слову, та й розбалакалися.

Марта спитала, скільки вони вже в їхній клуні ховаються. Пепа відказав ухильчиво і якшвидше й собі спитав: «А чи не з начальства була ваш свекор?». Похитала білявою, з кучерями, головою: «Кравець він. Усе село обшиває». Довідалися, як бідували за війни, як утікли до лісу, коли наближався фронт, як совєтчики поґвалтували всіх жінок окіл, як не мали чого їсти в повоєнні літа...

Заскрипіли ворота і зразу ж: «Свої, свої... Можу до вас?». Вернер. Чи не могла б Марта піти (дитина плаче), а він зостанеться на сіннику. Зостався. Розповів, що днями теревенив із знайомими поліцаями, й ті не могли вийти з дива: «Ох, чехи! Бігають, як Затопек[9], а стріляють, як Сімо...[10]». Розуміли, що німець хоче схилити їх, як і вони його, на свій бік, та все ж таки запосміхалися. А сміялися, коли Вернер поцікавився, хто з них має свистуху. «Ну, Пепику, – звеселився Радек. – Твоє гівно набуває світового розголосу!».

[9]*Еміль Затопек* (1922-2000) – чехословацький бігун, чотирикратний Олімпійський чемпіон.

[10]*Сімо Хяюхя* (1905-2002) – найрезультативніший снайпер світової історії. У перебігові совєтсько-фінської війни застрелив близько півтисячі совєтських вояків.

Зайшла мова і за споживок. «Споживали, – визнав Милан, – крихти з вашого столу». – «А ти, синку, – докинула стара, – на батька напався... молоко він вихлебтав...». Радек, запобігаючи сімейній сварці (не доставало!), спитав, чи не має Вернер якогось черевика. «Загубили?». – «Ні, відстрелили мені його». Німець зглянув баранкувато, а Радкові забракло німецьких слів. Висвітлив, що з черевиком сталося, на миґах та вигуками: «Бах, бах... Ф'ю, ф'ю...». Знайшлися ґумові полуботки. Уступив – муляють. Вирізав ножем зап'ятки. Хоч не ошатно, та здатно. Спасибі!

Вернер показав плякатика з їхніми фізіономіями. Милан виглядав – хорошень та й годі, а Радек з Пепою, як ті каторжники – неоголені, насуплені. З кримінальних справ світлини. Радек таки й пішов на каторгу – в уранові копальні, а Пепі, собачі шкури, нічого, хоч як старалися, не спромоглися пришити, вигорнувся з біди. «Дасте на пам'ятку?», – простяг Милан руку. Вернер закрутив головою: «Зобов'язали кожну сім'ю таке в себе мати. А як перевірять?».

Об'явилася Марта з тарілкою дерунів: «Прошу, харчуйте здорові!». Запахущі, масні, із золотавою шкоринкою... Радкові аж світ потьмарився, але стримав себе: «Ми по хазяях...». Бозна, чого могли намішати... Потім уминали за обидві щоки, і стара тріпала болізно головою.

Вернер витяг з кишені записничка, накреслив дві паралельні залізниці, а між ними автостраду. Устромив кінчик олівця вліво від автостради: «Ви тепер тут. На той бік не переходьте. Східньою залізницею в'їдете прямісінько до совєтського сектору...». Ошелешив їх, бо вони кілька разів пробували перетнути автостраду, щоб дістатися саме на східню вітку. Були певні... «Потяг спіймаєте десь далі на північ, бо навколо села до біса поліції. Пильнуйте, щоб

на плятформах була картопля. Уся картопля іде на Західній Берлін».

Смерком узяв Вернер велосипеда і поїхав по сусідах розпитатися за останні вістки. Привіз добру новину: стійки з путівців знято, залишилися на шосейках, які сполучаються з берлінською об'їзною. Пообіцяв вивести їх з села таємними стежками.

Попрощалися з Мартою, з її свекрухою, зайшов і свекор до клуні. Радек сказав: «Слухайте західні висильні. Як почуєте про автобус, знайте, що з нами все гаразд. Завдяки вам!». Стара збігала по буханець хліба.

Ніч була хоч оком світи. Вернер їх повів, за ним ішов Милан. Радек з Пепою перешіптувалися: вірити німцю чи не вірити, приспати чи не приспати? А німець тим часом зостановився. «Попереду буде лісок, а перед ним і стояли танки. Ось-о сліди, – тупнув ногою. – Ви з лісу, а вони вас плазунами. Чув, наказано живими вас не залишати». Рушили. «То як, Пепику?». – «Я йому вірю». – «Я також».

Перейшли лісок, перейшли поле, а вже й знову ліс. «Вертаюся...», – сказав Вернер. «Дякуємо щиро!». – «Дай, Боже, час добрий!», – і як віл його лизнув.

«У жовтні я і шестеро моїх друзів, ідучи слідами боївки Машиних, втрапили у Вальдов. Був з нами й Милан Павмер. Випереджаючи нас, їхав він автом. Легко впізнав хату на краю села. Стоїмо біля хвіртки, натискаємо на ґудзик дзвінка. Наближається літня, але вельми елегантна пані. Дивиться на наш гурт збентежено. Та вгледівши сивочолого, як голуб, чоловіка, вдаряє в поли руками: «Божечки! Се ти?! Запам'ятала ж тебе таким чорнявеньким...». Було їй у 53-му двадцять шість, а Миланові Павмеру двадцять два. «А я, – каже він, – завше хотів знати, кого ти мала – хлопчика чи дівчинку?». – «І мала, і маю. Познайомся з моїм сином і з моєю внучкою». Довідуємося, що гостював у неї Пепа з дочкою. «З

Барбарою. З тою, що за всіх вас книжку написала. А я в них, у Каліфорнії, була. Знаєш?». – «Дякую тобі, – каже Павмер, цілуючи пані руку. – За своє життя дякую». – «Ох, Миланку... То все пішло за водою. Але, прошу, ніде не згадуй мого прізвища. Усякі люди в селі... Уяви, й ниньки ніхто не відає, що ви в нашій клуні ховалися». Сяде за кермо й від'їде сивочолий чоловік. Підем і ми. А пані Марта Грунерт зайде до хати, наклацає каліфорнійське число: «Пепо, маю велику радість. Отсе бачила Милана!». І розплачеться». ***Павел Новак[11], 2005, Прага, Чехія.***

[11]*Павел Новак* (1967) – журналіст, організатор походу «Слідами братів Машиних»

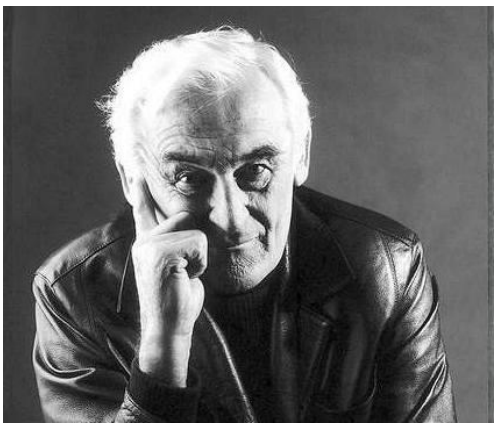

Милан Павмер.

ВАЛЬДОВ-ЦАЙБЛІЦ

Зиркаючи на Кілок-зірку, ішли сосновим лісом і раз-у-раз спинялися. Після майже місячного безхліб'я деруни у незвиклих на їжу шлунках зчинили бучу, і той чи той похапцем стягав штани...

Перетнули смолянку й ступили на путівець, який завів їх до великого листяного лісу. Небо похмарилось, і вони захвилювалися, побоюючись заблудити. Постоювали, наслухаючи ніч. Ген-ген зліва зачули потяг і взяли трошки на північний захід. Потяги їздили частенько, й колісний перестук, хоч і поволі, ближчав. А ліс, здавалося, не матиме кінця... Коли скінчився, коли з темряви вигулькнуло маленьке, на кілька хат, сільце, насилу волочили ноги.

Перейшли кладку через потічок і затрималися біля стіжків, вагаючись, чи не стати на днівку? Та в крайньому дворі заливисто загавкав пес, і вони рушили берегом потічка. По малій годині знайшлися в бору на піщаній стежці й пізно зачули, що ззаду підближається велосипед. Шугнули убік, затаїлися. Чолов'яга, відсапуючись, налягав на педалі. Їх, як видно було з усього, не вмітив. Полежали хвилин п'ять – хай від'їде подалі. Пошепки лаяли себе: плюгаші безмозкі... геть утратили бачність...

За лісом був луг, перекопаний канавками. Ішли мовчки, з очима, уп'ятими в землю. Не дай, Господи, ногу вломити! Уломиш чи звихнеш – стріляйся... Відітхнули, коли обстав їх буковий праліс. Листя давно облетіло, і дерева в нічному мороку виглядали як обгорілі.

Мрячив крижаний дощ. Простували глибокими коліями розбехтаної дороги. У коліях чавкотіло багно. У високому й густому лісі звук вагонних коліс чути було наче зусібіч. Де ж та північ? Непевність кожного з них злостила, але кожен тримав свій сумнів при собі. Місили грязюку.

Ліс обріднішав. Узліссям тяглася широка, наповнена водою канава. Перескочили, і Радек став, задивляючись в імлу, що котилася широким лугом: «Схибили на всі сто вісімдесят... Вертаймо!». – «Чи ти здурів? – спитав Пепа. – Не може бути, щоб аж так схибили». – «А я тобі кажу...». – «Дідові своєму казатимеш, командире...». – «Замовкніть, гади! – підніс голос Милан. – Почують...».

А пес десь недалечко вже й почув. Забрехав зло, захрипів. Вони заозиралися. Наперед й трохи вправо проглядала крізь туман садибка. Пес не вгавав. Прочинилися хатні двері. В освітленому прямокутнику з'явилася темна постать. Чоловічий голос покликав: «Мере! Сюди, Мере!». Пес невдоволено заскавучав і забіг до хати.

Перейшовши луг, заглибилися в ялинник. Ставок... Хутірець... Милан зненацька підвернув у ліву руч, у видолинок. У видолинку сріблясто вилискували мокрі рейки. Залізниця! Подовж колій стояли височенні ялини. Посідали, спершися на стовбури і не випускаючи з ока червоного вогника семафора. Запевнили себе, що состав з картоплею ось-ось загуркоче. Чекали. Збігли, як їм здавалося години, а червоний вогник так-таки і не змінивсь на зелений.

На превелику силу звелися на ноги й поплентали між ялин, не надто відаляючись від залізниці. Учас забачили, що навпроти тьопають насипом двоє. Попадали на землю, згнітивши подих. Під чобітьми хрускотіла жорства, тоненько дзенькали ґудзики на шинелеях, коли зачіпав їх метал автоматів. Озброєна чата! Трошки, трішечки – і могла їх умітити. Підвелися не зразу, а підвівшися докоряли один одному за неуважність, і вже вкотре виміркували собі, що нелюдська втома позбавляє їх остороги, а тож ніхто й не винен.

Потяглися далі, відхиляючи просочені водою лапи ялин, та один біс були невдовзі мокрі до нитки. Старалися не пропускати повз очі залізниці, а тож, заки побачити село, побачили станційний будиночок. За ним був шинок, у якому світилося і з якого чувся багатоголосий гомін. Під порогом стояла вантажівка з увімкнутими підфарниками, в кабіні, схилившися на кермо, спав поліцай.

Було, мабуть, ледь-ледь за північ, мали б іти та іти, та в головах їм паморочилося, чіпав їх сон, а поряд із шинком заманливо чорніла клуня. З пістолетами напоготові шаснули у напівпрочинені ворота. Омаць з’ясували, що клуня майже порожня, а в її правому кутку вивершено стіг сіна. Радек знайшов навпомацки драбину, поліз на горище, та виявилося, що клуня такого не має. Замість бантин лежали на кроквах шалівки, по яких він, потихеньку (шалівки угиналися) перейшов на сінник. Угиналися й під Миланом, а коли перебирався Пепа, то й потріскували.

Поскидали змоклу геть до рубчика удяганку, поклали на сіні, а Пепа скинув і черевики. «Узувай взад, – сказав Радек, – бо завтра не натягнеш». Та Пепа вже напихав їх сіном. «Осьо сюди кладу, дивіться, – і засунв черевики до викопаної в сіні заглибинки. Ламали на кавалки хлібину і примушували себе жувати, щоб не злигнути ламанця цілком. Коли лишилася половина, мимоволі зглянулися проміж себе... Милан запобіг суперечці: «Двадцять вісім днів хліба й не нюхали. Не понюхаємо ще день-два. Зате в Берліні...», – і вломив від половинки. Упорали буханця. Угрівшися в запахущих норах, чули крізь звично сторожкий сон, як попід стінкою дзюркотіла сеча. Висцявшись, поліцаї вертали в шинок, в якому сільські музики вишкварювали польку.

Зранку в клуні гуляли в панаса дітлахи, потім товклася в ній літня німкеня, за чимось очевидячки шукала, знайшла чи ні, але за якийсь час подалася геть, й увесьденечки ніхто вже сюди не потикався. Коли спізніло, Радек з Миланом убралися, а Пепа грібся в сіні, харамаркаючи провинно: «Де ж вони заділися?». Відкопав таки черевики, та набряклі ступні в них не лізли. Постягав шкарпетки і сяк-так узувся. Шкарпетки сточив і пов’язав шию мов шаликом. Учинив справно: надворі стругав зимний вітер і пропікав їх крізь вогкі сорочки до самісіньких кісток.

За селом сходили на невисокий згірок, лишаючи лівобіч вузеньку шосейку. Ухекалися так, наче ніч вже була позаду. У Пепи пекли вогнем криваві водянки. Радек не відчував у своїх ґумових полуботках напіввідморожених пальців. Боялися збезножіти, а тож... Перейти шосейку, скотитися у видолинок, а там і потяг наспіє... Саме переходили, коли, мало не зачепивши їх світлом фар, вилетіло з-за повороту дві легковички ДКВ. А може зачепили? Лежавши на мокрому схилі, були певні, що так, бо обидві за кількадесят метрів спинилися. Аж ні, пронесло! Ревонули мотори... Та далеко легковички не від’їхали. Загальмували біля станції. Стало ясно, що ловити состав з картоплею під носом у поліції не випадає.

***Між іншим**. Данський інженер Йорген Расмусен, який мешкав у Німеччині, експерементував на початку кар'єри з парою, а тому і назвав свою компанію «Автомобілі з паровим двигуном» (нім.: Dampfkraftwagen, скор.: DKW). Скорочену назву поніс пізніше і сконструйований Расмусеном автомобіль з бензиновим мотором. Завод у Хемніці виробляв ДКВ без малого сорок років (1928-66). Причина такого довголіття – голод на листовий метал, що його Німеччина зазнавала як перед Другою світовою війною, так і по ній. Легковичка Расмссена мала клеєний суцільнодерев'яний кузов. За тягові мала вона не задні, а передні колеса, що в 30-х роках було новацією. На ДКВ ставили двотактний двоциліндровий мотор з об'ємом 600-700 см^3 і з потужністю 18-20 кінських сил. Під капотом він лежав упоперек (також новація!). Расмусен полюбляв грати з назвою ДКВ. Коли в нього запитували, чому і його славетні мотоцикли не дістали іншої, відповідав: «А тому, що мій мотоцикл – маленьке чудо (нім.: Das Kleine Wunder). А іграшкові бензинові моторчики? «Звісно ж, – казав конструктор, – хлопчача мрія» (нім.: Des Knaben Wunsch). Совєтські займанці (Хемніц був у їхній зоні) розшифровували абревіятуру ДКВ не без гумору: дерево, клей, вода.*

Милан перебіг через шосейку назад, в поле. За ним, кульгаючи, перетнули її Радек з Пепою. Усвідомлювали, що бачити їх звідусіль, та приспішити крок – то було їм не до снаги. Минули розіспане село і потягли грудкуватим ланом, який донедавна був буряковищем. Межа, а за нею поле з рештками храбузу. Підібрали по голівочці, мляво хрупали і враз збагнули, що вони вже не ті шибайголови, що весело гризли яблука, маршируючи сільськими путівцями. Задихалися!

Терен поволі йшов угору. Виглядало, сходять на якусь височину. Коли вже геть упадали на силі, містина вирівнялася. Під ними, у видолинку, заблищали рейки. Спереду, метрів за сто п'ятдесят-двісті, червоним світив семафор. Зслизнули по мокрій траві під насип, а за яких п'ять хвилин стояли перед ними вимріяні плятформи з високими бортами.

Вони не хапалися. Пасли очима кондуктора, який, вилізши з гальмівної будки, зіскочив на насип і світив ліхтарем на колеса. Будку, яка підносилася над усім составом, мав на п'ятій від кінця плятформі. Милан, коли голова потягу

проминула семафор, кинувся до сходинок передостанньої. За мить стояв на них, лівою рукою тримався, а правою підтягав угору Пепу, який усилковувався закинути ногу на сходинку. Закинув! Удвох втягли на площинку Радка, який, втрачаючи сили, біг поряд із плятформою.

Студений вітер куйовдив чуприни, видушував сльози з очей. Змоклі сорочки обліпляли тіло, витягаючи останнє тепло. Хапаючись неслухняними пальцями залізних приступок бортової драбини, ледве переставляючи неслухняні ноги, перевалилися один за одним через борт і впали на промерзлий вантаж. Картопля!

Зразу ж спробували закопатися, щоб не вгледів їх кондуктор, та то була сізіфова робота: крижані бульби, хоч скільки їх відгрібали, знай скочувалися. Усе ще грабалася, коли потяг повільно минав станцію. Плятформа пройшла під диспетчерською вежею. З неї весь ешелон було видно, як на долоні. Притислися до стінок, як обпікали морозом.

Кілька станцій потяг минув, не зменшуючи швидкости, а на якійсь спинивсь і почав маневрувати: чіпляли додаткові вагони. Плетиво колій було яскраво освітлене рефлекторами. Освітлена була і вежа, з вікон якої визирали диспетчери.

«Я бачив їхні обличчя, бачив вогники їхніх сигарет (усі троє курили) і певен був, що вони не можуть не бачити мене. Чекав, ось-ось і котрийсь з них ухопить телефонну рурку, накаже, плятформу підтягнуть під рефлектор і злапають нас мов сліпих кошенят. Аж ні! Нічого такого не сталося. Залізничники докурили, позачиняли вікна, паротяг свиснув, і ми полетіли в ніч». ***Цтирад Машин, 1959, Маями, США.***

Вони замерзали. Уже не хапали їх дрижаки, не цокотіли їм зуби, а налягав на них – хоч і скажено стугоніли колеса і несамовито стругав зимний вітер – млосний сон. Наляже – пиши пропало! Відганяючи підступну дрімоту, без пуття грабалися в картоплі й геть не зважали на кондуктора. Кат з ним! Зупинка – і скочать на землю.

Не скочили. Удовж колії ходив у чорній шинелі поліцай. Стежили його. Відійде подалі, й стиха покинуть плятформу, а як наблизиться впритиск, Радек впаде на нього й задушить. Не встигне й виснути. Та поліцай не надто віддалявся і не надто наближався. Зашипіли гальма, брязнули зчепи. Потяг рушив.

Зупинився на великій станції Цайбліц. Паротяг відчепили. На вокзальному годиннику було пів на другу. Милана схопило за живіт. Хотів злізти, щоб хлопцям не напсетити. Виглянув за край плятформи і мершій сховався. На сусідній колії стояв військовий ешелон: пасажирські вагони й відкриті плятформи з технікою – вантажівки, легковички, панцерники... Усе під охороною.

Лежав Милан. Лежали Радек з Пепою. Закляклі, закостенілі, закоцюблі. Обхідник, постукуючи молотком по колесах, ішов від хвоста до голови потяга. Постукування затихло, й Радек підвівсь на коліна: «Тепер або ніколи...». Милан його випередив. Перекинув себе через борт, зависнув на руках, скочив. Коли скочили і Радек з Пепою, Милан, спустивши штани, вже сидів навпочіпки біля колеса.

Перед ними полискували десятки освітлених колій. Картопляний состав затуляв їх від військового, та де запорука, що якась чота їх не назирить? Чисто нагодою. Пішли неспішно, вдаючи з себе робітників нічної зміни. Вийшли з освітленої зони і тицьнулися в загорожу з колючки. Пепа підтяг дріт і, коли пролазив Милан, не втримав його в затерплих пальцях. Помацавши розпанахану холошу, той ощирився: «Через тебе, гада, світитиму в Берліні голим тілом». – «Не кажи «гоп», – присадив його Радек. Усі були вкрай діткливі, в усіх подалися нерви.

ЦАЙБЛІЦ-ЦОСЕН

За містом лежало піскове – із сосновими гайками – поле, а далі – новенькі будиночки. Скидалося на майбутнє робітниче селище: ані клунь по обійстях, ані хлівів. Мешканці помалу прокидалися. За деякими вікнами світилося, в когось

дзеленчав будильник. На часі було знайти схованку, та нічого не наверталося на очі.

Хлівця з відчиненим сінником запримітив Пепа. Попід стінкою стояла драбина. Витеребились на горище. По бетонній плиті вітер носив залишки соломи. Десь під ними рипнули двері, й чоловічий голос мовив: «Бувайте!». Полягали на льодяний бетон і за цілий день не стулили очей. Одно били, одно били їх дрижаки. Мовчали, і кожного жерла нетерплячка: «Коли вже та ніч?..».

Аж от посиніло віконечко у стрісі, з кухні потягло запахом вареної картоплі. Сім'я вечеряла. Чули, як банять посудок. Плюскотіла вода, брязкотіли миски. Потім двічі клацнув, обертаючись у замку, ключ і залягла тиша.

Потихеньку злізли на землю і розчинилися в пітьмі. Не світив жоден ліхтар. Та й не мало їх те селище. Не мало й вулиць. Навмання виплуталися на повний людського руху шлях. То й краще! Між натовпом, у темряві... Відпружилися. На ходу прочитали напис: Цосен. Який такий Цосен? Ніхто з них не мав відома. А вже входили повз веселі котеджі в передмістя.

Між іншим. *Цосен – місто на півночі землі «Бранденбург». У тій його частині, яка називалася Вюнсдорф, майже півстоліття (1945-94) була Ставка головнокомандувача совєтських військ в НДР. У Цосені на сімнадцять з половиною тисяч німецького населення припадало 50-60 тисяч совєтських військовиків. Сам Вюнсдорф складався з військових містечок – Перше, Друге, Третє і побудоване в 70-80-х «Нове містечко». З Цосену від «Російського вокзалу», який знесено в 2010-му, відправлявся швидкий потяг «Вюнсдорф-Москва». Востаннє від'їхав 8.09.94., о 19:30, з останнім совєтським куренем. Цосен знаний і тим, що в ньому було зведено першу в Німеччині мечеть (1915). А звели її для полонених з колоніяльних військ Великої Британії та Франції.*

Міст через річку, а на мості дві темні постаті і мотоцикл. Мимоволі стишили ходу, пішли нога за ногою. Нерви наструнені аж-аж-аж, і... мимоволі запосміхалися. Постаті злилися в поцілунку. Закохані! За мостом вийшли на смолянку, край якої стояв шляховий знак: Берлін 35 км.

Цосен. Міст через річку...

ЦОСЕН-РАНСДОРФ

Скільки ішли, не навернувся їм жоден поліцай, і вони, напіводубілі, знеможені на силах і внутрішньо спустошені, охоче запевнили себе, що тої ночі вже й не навернеться. Чесали смолянкою, коли перегнала їх «декавешка». Зупинилася далеко попереду і ввмікнула синій маячок. Під'їхала легковичка з лівого боку, під'їхала з правого... Усе навкруги заливало мерехтливе синє світло. Поліція! Чатуватиме на роздоріжжі.

Завернули вліво, на луг. Десь за ним, гадали, має бути схрещення залізниці з автострадою. Та спершу було поле, потім ішли узліссям, а відчувши, що сходять в низькоділ, сіли перепочити. У долині блискали рейки. По той бік колії сяяли вогнями заводські цехи.

Здовж колії тяглася стежка, якою вони і попрямували на північ. Стежка, як і рейки, забігла в ліс. Минув їх потяг. Не звичайний, а короткий, з трьох вагонів, і залишив за собою запах спаленої солярки. Дизель! Приміський потяг. Отже Берлін мав бути недалечко. Упевнилися, що так, коли колія пірнула під міст, який високо вгорі сполучав дві половини валу, чиї стрімчасті схили були вліво і вправо від них. Розпізнали, що той вал і є берлінська об'їзна.

Пепа схотів пересвідчитись і подерся крутосхилом. Радек з Миланом увйшли під склепіння довго тунелю. На виході, просто перед ними, чорнів ліс. На праву руч від виходу помітили дерев'яну будку. Пристали на мить: що воно таке і

чи є там хто? Ударило по очах світло ліхтаря, і той, кого вони не бачили за тим світлом, крикнув: «Стій! Руки вгору!».

Радек вихопив парабелум... Спуск заклинило. Ухопив пістолет обома руками, натис щосили. Хряснув метал, і гачок зателіпався під пальцем. Не дав навзнаки, ішов на невідомого. Крикнув і собі: «Руки вгору! Стрілятиму!». Чекав, чекав на зустрічний постріл. Милан підніс пістолет, спіймав промінь...

А ліхтар упав на землю і згас, а людська тінь упала навколюшки, заголосила: «Не вбивайте! Не вбивайте!». Узяли попід сили, поставили на ноги. Поліцай. У плащу з пелериною. У таких ходили чеські листоноші. Милан тримав німця під плащем за праву руку, Радек не міг – заважала пелерина – спіймати лівої.

Прибіг Пепа: «Берлінська об'їзна. На чотири смуги». – «Держи німця», – наказав Радек. Витяг з кишені хлороформ і парашутну стропу. Німець, гадавши, що його задушать, заплакав. Затупотіло на мості, і хтось, перехнябившись через підручник, гукнув: «Гей, що в тебе сталося?». Німець не розтулив рота.

Раптовий стріл оглушив усіх трьох – Радка, Милана, Пепу. Годі було збагнути, хто й звідки стріляв. А за мент то вже було все одно. З мосту злетіла ракета.

«Я мав таке враження, що мене впоперек живота вгатили кийком. Тупий біль, але нічого особливо страшного. Попервах навіть не здавав собі справи, що стріляв залитий слізьми поліцай. У моїй свідомості то були незбіжні вчинки. Вимолюєш життя, тобі його дарують, а ти віддячиш тим, що заб'єш подаруйка... По багатьох літах довідався, що поранив мене Гайнц Кітнер, мій верстак, а сталося се біля маленької станції Рансдорф. Досі не можу сказати, чи він хитро вдавав смертельний переляк, чи справді перелякався на смерть. Та мушу сказати, що той епізод мене переконав: ми чинили абсолютно правильно, стріляючи на озброєного ворога першими». ***Милан Павмер, 2005, Прага, Чехія.***

РАНСДОРФ-ДАЛЕВІТЦ

Коли ракета спалахнула і розсипалися іскрами, вони вже були в лісі. Їхній німець несамовито волав: «Чехи! Чехи!» і посилав услід їм кулю за кулею. З мосту вдарила автоматна черга. Ракети злітали одна за одною. Пепа спитав на бігу: «Зачепило кого?». – «Мене напевне», – відказав Милан. Бігли. Між дерев клубочилося примарне блакитне сяйво. Десятки автомобільних фар світили на ліс з об'їзної дороги. Та то їм було байдуже. За торохнечею автоматів не почули, як наздогнав і минув їх дизель.

Пробігли метрів триста, й Милан не витримав. Став, заточився. Стали і Радек з Пепою. «Я залишаюся, а ви біжіть, – сказав Милан. Помовчав і додав тихенько: «Серцем чув, що по Вашкові моя черга...». – «Куди тебе?», – спитав Радек. Милан узяв його пальця приклав до рани. Палець майже ввесь уліз у живіт. «Кепсько, Миланку, – зітхнув Радек. – Де ж ховатимешся?». Милан показав на парники, чиє скло мерехтіло по той бік залізниці.

Пепа, слухаючи їх, збагнув: жалість, співчуття не на часі, пожалієш, поспівчуваєшь – й Миланові капець. Пепа напускав на себе злість: «З чого, Радку, такі ніжноти? Миланку, Миланку... А ти, йолопе, слухай сюди. Уже місяць ні хріна не жереш. Шлунок, подякуй Богові, маєш порожній, як бубон. Коли й прошила його куля, нічого страшного. Загоїться, поки весілля скоїться. А тож підтримуй своє черево і гайда!».

Милан підтримував черево, вони – Милана. Волочилися. Вийшли з лісу і несамохіть припали ниць. Небо палало. Видно було, як удень! Збоку від стежки була викладена цеглою канава, на дні лежав кабель. Неглибока – по коліна – вона здалася їм найбезпечнішим укриттям. Ішли навзгинці. Радек і Пепа рівняли кроки по Миланові.

Ззаду із свистом налетів дизель, зашипів гальмами, спинився. Далеченько. Метрів за п'ятсот. Не встигали. «А без мене...», – озвався Милан. – «Замовкни! – урвав його

Пепа. – Вони сновигають, як таргани. Наш не забариться». Канавою підійшли до станції. На пероні покурювало двійко чоловіків. Шморгали плечима від холоду.

Дизель, і справді, не забарився. Останній вагон стояв за п’ять-шість метрів. Брати висадили Милана на правий відпружник. Пепа виліз на лівий. Радек шуснув під вагон й ліг на гальмові штанги.

«Штанги містилися паралельно колісній осі, сполучаючи гальмівні бльоки. Головою я мало не торкався одного колеса, а зігнутими в колінах ногами – другого. Утім, чувся в безпеці. Гукнув, щоб і Пепа з Миланом лізли сюди, та Пепа сказав, що я дурень, що мене там заб’є і маленький камінчик. Словом, вони зостались на відпружниках, а я під вагоном». ***Цтирад Машин, 2000, Берлін, Німеччина.***

Потяг пролітав переїзд за переїздом. Біля якогось Пепа помітив валку поліцейських авт. Лівою рукою тримався за ґумовий шланг, а правою піддержував Милана. Спитав, як рана. Милан відповів, що жити можна. Ракети й досі полосували небо. Та те, що Милан побачив, визирнувши з-за рогу, не було сяйвом від ракет. Сяяла вогнями станція. На пероні купчилися десятки людей. Ні, не людей, а поліцаїв та москалів, і не купчилися, а стояли лавою.

Крайній у лаві поліцай подивився за вагон. «Пепо, стрибай!», – у крик викрикнув Милан і скотився на землю. Радек чув, як вони побігли, бачив ті ноги, ноги, ноги, що кинулися за ними. Захлиналися автомати, гавкали пістолети. Подумки попрощався з братом.

«Я лежав на правому боку, лицем до хвоста потяга. Передом нагледів кирзові чоботи, потім обличчя під кашкетом із червоною зірочкою. Вояк дивився на мене. Дивилася на мене й ствол його автомата. Я впізнав: ППШ з круглим магазином. Затамував дух. Ствол щомиті міг спалахнути вогнем. Збігла хвилина. Може, більше, може, менше. Нарешті, вояк випростався, але не відійшов. Блиснула мені в голові думка: поки стоятиме, поти ніхто вже під вагон не загляне. Він стояв. Пролунала команда: «Усі на місця!».

Станційний голосник повідомив, що кінцева зупинка потяга – Берлін». ***Цтирад Машин, 2000, Берлін, Німеччина.***

ДАЛЕВІТЦ. МАЛОВ

Малов. Вагон шарпнувся, й Радек міцніше вхопився за штанги. Попливли станційні ліхтарі. Темінь, шалений стукіт коліс, тряска, яка вимотувала кишки, і злющий, готовий скинути тебе під колеса вітер... Перегони були недовгі, а зупинки короткі. Читав назви незнайомих станцій, опасувався, що в'їде в совєтський сектор. Станція – й він уклав тіло між рейок. А коли вагон покотив, мимоволі підніс голову. Крізь скло задніх дверей хтось витріщав на нього очі, як жировий туз. Зиркнув на вивіску – Малов.

Далевітц. Пепа з Миланом перескочили під пальбою кілька колій, вихопились на бруківку і попленталися попід якоюсь огорожею. Пальба за ними не вщухала. Скаженіли ракети. Брама! Під нею – у плащ-шатрі, з ППШ на грудях – човгав москаль. Чекали, озве їх, та він й очима не повів, знай ходив сюди-туди, не звертаючи уваги ні на постріли, ні на спалахи ракет.

Малов. Радек упевнився, що на станції – нікого. Підвівся й махонув уліво від залізниці, в темряву. За півсотні метрів напоровся на похилений дощаний паркан. Перелізти не забрало б багато зусиль, та паркан під ним ходив ходором, й він боявся, що звалиться разом з ним не знати куди. Звалився у зарослий всохлими будяками рів. Видряпався. Сходив положистим схилом в химерне скупчення абияк зляпаних хатинок, халабуд і хиж. Біля кожної такої халупчини був садочок. Садові ділянки! Якомога швидше мусив дізнатися, в чиїй він зоні.

Далевітц. Миланові застрашливо хлюпотіло в животі, та рана не кривавилась. Кривавився лівий зап'ясток. Уже тепер удряпала його сліпа куля. «Велике діло опеньки!», – з удаваною байдужістю сказав на те Пепа, та важкого

пістолета йому відібрав. Милан ледве переступав з ноги на ногу.

Попереду, метрів за двадцять, була в огорожі прогалина. У прогалині, на під'їзній колії, стояла залізнична плятформа, з якої вояки в гімнастерках без ременів перевантажували картоплю на студебекер. Кидали очима на приходян, та жодного інтересу не проявляли. «Уклепалися! – зауважив Пепа. – Ні стейки, ні гейки!». Потяг за дріт: «Лізь, Милане!». Коли обидва стали по той бік огорожі, стрілянина змовкла.

«З москалями нам збіса таланило. То були люди, яких совєтське виховання позбавило всякої ініціятиви, обернуло на ляльок. Без наказу вони, даруйте на слові, бзднути не насмілювалися. Воячкам, які вночі вантажили картоплю, на все було наплювати. А що вантажили вони, я певен, за кару, то не просто наплювати, а – з високого дерева. Біжать на них якісь появи – і хай собі біжать. А той вартовий? Мав наказ стерегти браму. Він її й стеріг. Ну, а те, що за десяток метрів од нього Милан з Пепою лізуть під дроти... Наплювати!». ***Цтирад Машин, 2010, Клівленд, США.***

Малов. Радек зійшов на низенький – три сходинки – ґанок, постукав у двері. За дверима зацявкав пес. Чоловічий голос його вгамував. Тиша. Заглянув у віконце. З ліжка підвівся чоловік у нічній сорочці й застиг нестямно посеред хати. Потім одчинив віконечко, спитав: «Чого тобі треба?». – «Західня зона чи східня?». – «Забирайся геть, бо викличу поліцію». – «Маєш телефон?», – одважив соли Радек і вхопив з підвіконня каструльку. Скинув накривку. Суп з гусячими потрухами! Умить – під диким поглядом невломного німця – вихлескав і зник з очей, поклавши, що знайде уломнішого.

Далевітц. Пепа з Миланом перебігли пляцом, прошмигнули між двома довжелезними кошарами, знову підлізли під огорожею й вимкнулися з містечка совєтської залоги. Утікали туди, де залізниця перехрещувалася з шосейкою. Добігли, коли рогачка опускалася. Устигли перескочити на протилежний бік шосейки. Перед переїздом зупинилася

валка вантажівок з поліцаями. Висідали з кузовів, і старшини поділяли їх на чати.

Відійшли за яких п’ятсот метрів, коли повз них просвистів «їхній» потяг. «Думаєш, – звернувся Пепа до Милана, – спіймали Радка?». Милан відказав ухильчиво: «Можливо...». З шосе чули гуркіт моторів. Нова валка! Отже, обсаджують усі шляхи сполучення.

Плуганилися безпуттям, але на північ (залізниця правила їм за дороговказ). Сосновий гайок... Чагарі... Ні з того, ні з сього від шосейки злетіли в небо сотні ракет. «Чи Радек їм утік?», – гмукнув Пепа. А ракети злітали й злітали. У їхньому світлі тіні від кущів і дерев здавалися людським постатями, й вони часто падали на землю, а Пепа відбезпечував пістолет.

На високий – два з половиною метри увишки – пліт з колючого дроту набрели зненацька. На стовпі бриніла емальована табличка з написом. Пепа підійшов ближче. Милан улігся горілиць на сухе листя: «Перепочину...». Збігла хвилина, й він не витримав: «Кажи, що там!». – «Не поспішай, як голий злягатися!», – відрубав Пепа. Гнівався на себе, бо не міг прочитати ані слова. Місяць існування в притемку... Геть ослаб на очі! Учепився двома пальцями за дріт, до якого сягали пальці, підтягся, випнув очі й вигукнув: «Миланку, сюди!». Він таки прочитав: «Увага! Ви вступаєте в американський сектор!».

Між іншим. *Колючий дріт винайшов (1860) француз Леонс Ежен Грасен-Бальдан. За винахід ухопилися американські скотопромисловці, чиї пасовиська потребували легких і дешевих огорож. Виробництво колючки швидко стало винятково прибутковим. Якщо в 1875-му США виготовили її 270 тонн, то в 1900-му – аж 150 тисяч. Так само швидко почала застосовуватися вона і в галузі військовій. Раніше за всіх з колючки скористалися еспанці, захисники кубанського міста Сантьяго, під час американсько-еспанської війни (1898). Поля Першої та Другої світової війни – се мільйони й мільйони тонн колючого дроту. Мільйони пішли на відгородження світу большевицької неволі від світу вільного, західнього. Колючий дріт став загальновизнаним символом придушення та обмеження свобод, насамперед – свободи пересування.*

Малов. Уломнішого німця Радек знайшов неподалік. Той замикав двері своєї халабуди і, почувши за плечима стиха мовлене «руки вгору», здригнувся, обернувсь: «Хто ви є?». – «Чех. Знаєте, де військова поліція?». – «Авжеж». – «Ведіть!». – «Ходім, ходім, – погодився невеличкий дідок. – Тільки ви той... не лякайте мене шпалером».

Ішли в темряві плутаними стежками, а коли вийшли під вуличні ліхтарі, Радкові стрілило в голову: «Курва! Та ти ж у нього навіть не спитав...». Смикнув старого за рукав: «Стоп! А в якому ми секторі?». – «Звісно ж, в американському», – любісінько відповів дідок.

ЗАХІДНІЙ БЕРЛІН

Милан і Пепа. Спритно – звичка бо! – просмикнулися під колючкою. Пепа уклав Милана між голих кущиків, а сам пішов пороззиратися. Не йняв віри, що в Берліні. А крім того, остерігався засідки. Пам'ятав, на які штуки пускалася *StB*, коли кордон з вільним світом не мав колючки...

Між іншим. *Пепі не сходила з думки операція «Камені». Виглядала вона таким чином. Агент StB, виставляючи себе за провідника і злупивши з клієнтів грубі гроші, доводив утікачів до лінії межових каменів (з того й назва операції), заявляв, що вони вже в Західній Німеччині та й забирався геть. Далі-подалі втікачі натрапляли на чату німецької поліції. Та відпроваджувала їх у польовий осідок Сі-Ай-Сі. На столі – сигарети «Мальборо» й свіже число «Нью-Йорк таймз», над столом портрет президента Трумена, в кутку – пасистий прапор... Старшина з нашивкою U.S. Army над кишенею сорочки починав опит. Усіх опитавши (а викладали як на сповіді), пояснював, як вийти на табір Ді-Пі, бажав: «На все добре!». Дорогою наздоганяли втікачів чехословацькі прикордонники і волочили їх назад, за камені. За липові камені... Хтось платив за спробу втечі в'язницею, а хтось і шибеницею.*

Повернувшися з напівтемної безлюдної вулиці, Пепа потяг за собою Милана. Міркував, що здибають все ж таки припізнілого перехожого, пропитають. Та Милан осів на хідник, прихилився до стіни кам'яниці: «Пробач, Пепику, я вже не ходок. Їй-бо, не брешу...».

У верхньому вікні світилося. Поміж ґудзиків на дзвінки Пепа і вибрав верхнього. Натис. «Хто там?». Чоловічий голос з вікна, ляканий. Зібрав у кулак всю свою ґречність: «Перепрошую, пане. Маю хворого товариша. Чи не могли б мені помогти?». Вікно зачинилося. Світло згасло. Вилаявся: «Кляті боші!».

Радек. Дідок покректував і дедалі частіше, відсапуючись, зупинявся. «Що сталося?», – занепокоївся Радек. Дідок заохотки пояснив: «Маю гостець, пане, а тож чи не взяли б ми, з ласки вашої, таксівки?». Радек завагався, потім дозволив: «Візьміть!».

«Добрий вечір, панове, – привітався водій. – Куди зволите?». Радек запхав старого у лівий куток заднього сидіння, сам відсунувсь у правий. Водієві сказав усе, як є: чех... утік від большевиків... військова поліція... женіть! «*Military Police*, – повторив водій англійською. – За п’ять хвилин ми там». Та їхали хвилин п’ятнадцять, і всю дорогу Радек навмисне, не криючись, тримав обох німців на мушці свого калічного парабелума.

Брама. Рогачка. Стійчик у шоломі з білими літерамии *MP*, білий шабельтас, «сорокап’ятка» в білій кубурі, білі рукавички... Сержант. Радек видушив з себе чи не ввесь свій запас англійських слів, але сержант мовив на те: «Я вас не розумію!». Не обертаючись ревонув: «Перекладача!».

З вартівні вийшов типовий німець – зім’яте кепі гірського стрільця, замизканий військовий плащ. Звернувся до Радка чеською: «Розповідайте!». Вислухавши, вивалив очі: «Не до подумання! Маєте зброю?». Радек віддав пістолет. Сержант ревонув удруге. З вартівні вилетіло двоє в шоломах.

Завели Радка всередину. Німець переказав його пригоду. Недовірливо крутили головами, крутили в пальцях парабелум і геть не могли взяти в толк, з якого дива сей чех таскав за собою хлороформ. Виставили на стіл таріль з канапками, склянку молока. А коли Радек ум’яв, сказали, що викликають Сі-Ай-Сі.

На годиннику було 00:05. Друге листопада. Збігло двадцять дев’ять пекельних днів.

Усе б нічого, подумав Радек, та де Пепа з Миланом?

Милан і Пепа. Кроки Пепа зачув здалека. Важка кульгава хода. Пістолет напоготів і... як з мосту та в шум: «Чи не підкажете, який се Берлін?». Поштивий тон укупі з нахабно наставленим пістолетом чоловіка навіч збив з пантелику. Відказав не зразу: «Західній». – «А ви певні?». – «На сто відсотків». – «Покажіть, де є поліція». – «Поясню, але з вами не піду. Маю скалічену з війни ногу». – «А я маю товариша, що стікає кров’ю...», – погрозив Пепа пістолетом.

Майже ніс на собі Милана. Поліція. Широкий ґанок, засклені двері, за якими темно, ґудзик дзвінка. «Дзвоніть!», – наказав Пепа кульгавому. Над входом засвітився ліхтар. На ґанок вийшов чоловік в сіро-зеленій сорочці. Пепі й світ угору піднявся: західньонімецька поліція! Кульгавий сказав, що привів утікачів. Поліцай, записавши його прізвище, кивнув: «Дякую. Ідіть!». Кивнув і на Пепу з Миланом: «Заходьте!».

У вартівні уп’яли в них очі інші поліцаї, та, помітивши, що Милан ось-ось впаде, підхопилися, поклали його на лаву. А Пепа поклав на стіл Миланового пістолета. Витяг свого, й вони знову підхопився, розстібаючи кубури. Потім ніяково запосміхалися: бознащо подумали... Поклав Пепа й Миланове водійське посвідчення із світлинкою – у військовому. Упізнали: «То ви ті самі чехи...».

Скора поміч відвезла Милана. От-от мали приїхати агенти Сі-Ай-Сі. Приїхали удвох. Опель-капітаном. Розглянулися. «А другий втікач?». – «У лікарні». – «В якій?». – «Ми не знаємо...». Сів за телефон і не кинув слухавки, поки не з’ясував, що Милан у Західньому Берліні. Не викрали його совєтчики.

В опель-капітані потріскувала рація. Агент повідомив когось, що везуть чеха в табір Ді-Пі. «Маємо там іще одного», – пролунало у відповідь. «Прізвище? – засовався Пепа. –

Спитайте...». Агент спитав, і Пепа почув на власні вуха: «Машин!».

Радек. В 00:35 виснув гальмами віліс. Увійшов молодой, віком, може, як Радек, поручник. Назвав себе: «Леонард». Сів за стіл: «Поговоримо! Англійською, німецькою, російською, польською? Чеською не вмію». Радек уже втямив, що англійська, яку він учив у подебрадській гімназії, зовсім не та, якою говорять американці. Німецької не хотів учити, бо то була мова напасників, мова батькових убивць. З російської пам'ятав кілька слів, що почув їх у сорок п'ятому від москалів. Залишалася польська. Польською бесіда не зовсім клеїлася, та Леонард не виказував нетерплячки. По часі перепинив Радка: «Я хвилин на десять відвихнусь, і поїдемо». Повернувся не за десять, а за шістдесят. Зате з якою вісткою! Милан і Пепа в Західньому Берліні... У табір Ді-Пі віз Радка своїм вілісом. Назирці їхав віліс з охороною.

«Служивши в Сі-Ай-Сі, я допитав сотні втікачів, і скажу, що брати Машини – то був великий виняток. Побувавши в пеклі й вирвавшись з нього живими, ті хлопчаки не втратили ні самовладання, ні холоднокровности, ні охоти й далі ризикувати. Обом було притаманне загострене чуття близької небезпеки, обидва знались на конспірації так, наче їх хто вишколював. Так, Машини – то був величезний виняток». ***Леонард Янковський, 2004, Вашингтон, США.***

ЗАХІДНІЙ БЕРЛІН: ТАБІР ДІ-ПІ – ВІЛА СІ-АЙ-СІ

Пепа чекав, що табір – велика кошара, а визналося – готельний комплекс. Опель-капітан попотикався, поки агенти знайшли потрібний корпус. У присінку самотою топтався худющий обдертус. Радек! Не обнялися, не почоломкались. Глитнули клубка, що застряг їм у горлі, й потисли руки.

Обселили їх у покої з поручником східньонімецької поліції. Збіглим, звичайно. Зглядівши чорний однострій брати зітхнули: «Тебе нам не доставало...». Заки взяти від німця два шматки хліба й кусень сиру, Радек спитав: «А чи знаєш

ти, що ми чотирьох ваших зігнали зо світу?». – «Якби за мною наші гналися так, як за вами, я б також відстрілювався», – відказав німець.

Між іншим. *Після берлінського повстання втекло з НДР на Захід 537 співробітників так званої Народної поліції, серед яких був великий відсоток старшин. В цілому від січня до вересня 53-го Східню Німеччину покинуло 3 435 осіб.*

Поспали зовсім нічого. Уранці-рано розбудило їх кілька агентів. Квапились мов на пожежу. Хутчій, хутчій... З уривків балачки Машини похопили, що якесь начальство невдоволене тим, що чехів кинуто без нагляду.

За лічені хвилини були вже у вартованій військовою поліцією вілі. У ванній кімнаті поскидали смородливе манаття. Обидва світили ребрами, а тож і соромилися один одного. Помившися, перебралися в наготовані кимось чорні однострої чехословацької сторожової сотні[11]. Снідання мали начисто лукулівське, але агенти знай їх остерігали: «Потрошку, потрошку...». До вечора розповідали американцям за свій похід. Увечері – журналістам. Попросили передати в етер заповітні слова: «Автобус доїхав без перешкод».

[12]Чехословацька сторожова сотня була організована американцями на випадок збройного конфлікту з Москвою як зародок майбутнього чехословацького війська.

«Я товклась у дворі, коли чую: «Марто! Марто!». Біжу до хати. Вернер сидить біля приймача, й мені: «Уявляєш?! Вони таки спромоглися! Передали, що автобус доїхав без перешкод». Відлигло мені на серці. Ми щиро бажали щастя тим відчайдухам. А інше... Як пішли вони, то вся сім'я жила під страхом. Ануж, ануж... З ними залишилася на Заході й наша таємниця». ***Марта Грунтер, 2005, Вальдов, Німеччина.***

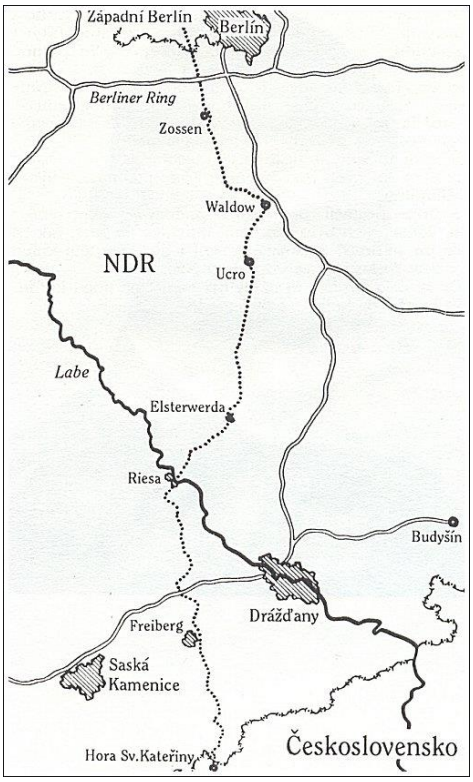

Схема походу боївки Машиних.

БЕРЛІН – ФРАНКФУРТ-НА-МАЙНІ – ЕРЛАНГЕН

Другого дня Леонард попередив: «Відлітаємо до Франкфурту-на-Майні. Будьте напоготові!». Радек натякнув Леонардові, що хотіли б побачити Милана. Леонард охоче погодився. Поїхали підтоптаною опель-олімпією з вим'ятим переднім крилом.

Милана першої ж його берлінської ночі перевезли з німецької лікарні до американського військового шпиталю. У коридорі, навпроти дверей Миланового покою, сидів на стільці озброєний поліцай. У покої було два ліжка. З одного, коли ввійшли, підвівся дебелень у піжамі: «Салют, Леонарде!». Набите Пепине око визначило: має натільну кубуру. Не дадуть скривдити нашого Милана...

Милан чувся незле. Показав їм злощасну кулю: «Пам'ятка!». «Сьогодні відлітаємо, – сказав Радек, – але нас запевнили: як оддихаєшся, будеш з нами. Одужуй!». – «Хай вам щастить!».

«Тричі мав стати з мене покійник. Отже, приходив я на світ чотири рази. Уперше від своє матінки, а тричі по дорозі на Берлін. Ну, а те, що помітили Радек з Пепою, коли мене навідали, то було не все. Військова поліція охороняла всі шпитальні входи-виходи. Записали мене під вигаданим прізвищем. Заходити до мого покою мали право начальник шпиталю, який мене й лікував, і начальник *МР*. Ніхто більше. Тацю з їжею приймав через поріг мій сусіда, агент Сі-Ай-Сі. Від нього, коли все скінчилося, я й довідався, що двічі мене пробували викрасти». ***Милан Павмер, 2003, Подебради, Чехія.***

У Франкфурті-на-Майні літак приземлився пізнього вечора. Чекав на них пошарпаний і, як на те, з ум'ятим крилом опель-кадет. «Ти диви, Пепику, – здивувався Радек. – Чи вони навмисно на таких колимагах їздять?». Опель виїхав на автостраду, й стрілочка спідометра лягла на крайню праву поділку. «Навмисно, – озвався з переднього сидіння Леонард, – Ніхто ж і гадки не має, що колимага з форсованим двигуном. За півтори години ми в Ерлангені. Двісті п'ятнадцять кілометрів!».

В Ерлангені на вілі Сі-Ай-Сі вони – безлюдниками – мешкали шість тижнів. Привезли на вілу й свіжого, як огірочок, Милана. Співбесіди й тести, тести й співбесіди... Перевірки закінчилися тим, що одного зимового вечора Леонард сказав: «Ви нам помогли. Чим, на вашу думку, ми можемо помогти вам?». За всіх мовив Радек: «Літаком, зброєю, документами... Викиньте нас над Чехословаччиною. Звільнимо Вацлава Шведу й Збинька Янату. Але в Чехії все чинимо на власну руку». Леонард відповів без ваги: «Про таке не може бути й мови. Категорично. Навіть якби ви й погодилися діяти за нашими інструкціями».

Того вечора довідалися від Леонарда, що уряд НДР наполегливо вимагає їхньої видачі, що, за даними Сі-Ай-Сі, у Чехословаччині їх судитимуть заочно й вирок наперед відомий – шибениця, що їхнє перебування в Німеччині, з огляду на активність східньонімецької розвідки, стає небезпечним, а відтак найближчими днями вони від'їдуть до США.

На припослідку свого монологу Леонард пильно глянув на кожного з них, ніби прощаючись поглядом: «Маєте запитання?». Пепа мав: «Можемо вступити до американського війська?». – «Безперечно, але за літаки забудьте. То мали б бути громадянами Сполучених Штатів».

У грудні 1953-го від стінки гамбурзького порту відчалив курсом на Нью-Йорк військово-транспортний корабель США «Генерал Бутлер». Мав на борту Цтирада Машина, Машина Йозефа й Милана Павмера.

ВІТЕР З-НАД ОЗЕРА ЕРІ

Вишколювалися на базі 69-ої піхотної дивізії (Форт Дікс, штат Нью-Джерзі).

«За сержантів були на базі «злі хлопці», які людину, як нам здавалося, відразу заламували, а потім валашили психологічно. Я їм і сказав, що не таке й не таких ми бачили, а тож хай не поводяться з нами як із свіжаками. Сьогодні такого не сказав би. Певен, що нема в світі кращого військового вишколу, ніж американський, а відтак і вояк американський – найкращий в світі». ***Цтирад Машин, 2010, Мюнхен, ФРГ.***

Служили Машини і Павмер в загоні особливого призначення 82-ої повітряно-десантної дивізії (Форт Брег, штат Північна Кароліна). Пізніше Радек і Пепа стали інструкторами «зелених беретів» у Німеччині, а Миланові випала Корея.

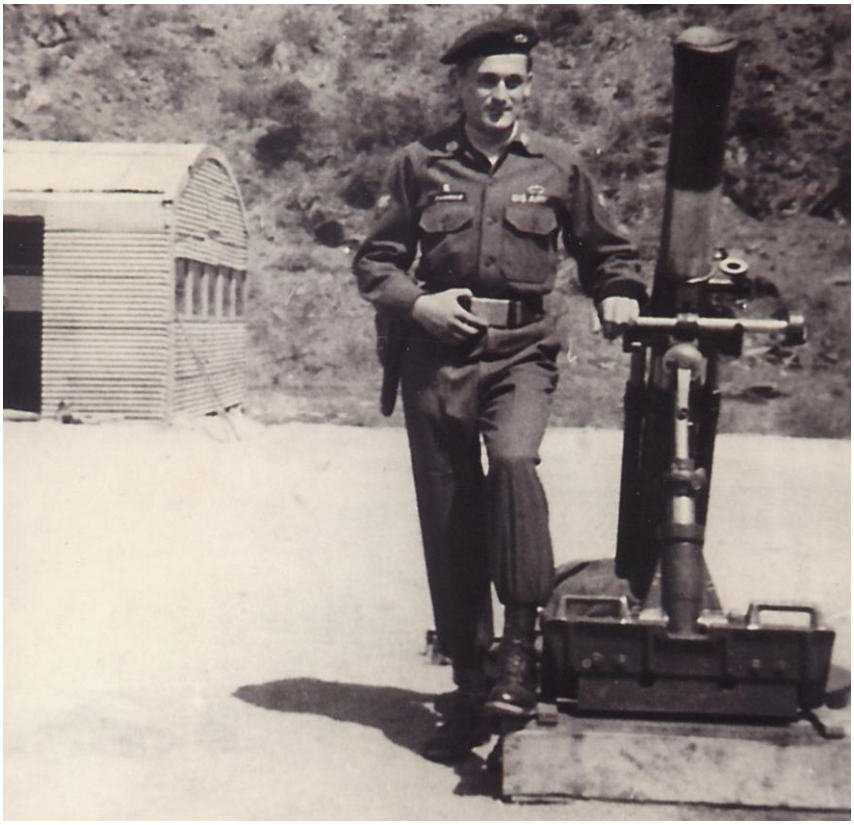

Милан Павмер з мінометом. Південна Корея. 1957.

«За кілька днів після прибуття у Форт Брег нас, усіх трьох, викликав командир дивізії сорокасемирічний полковник Едсон Раф. Ветеран Другої світової, легендарний десантник, людина виняткової мужности. Сказав: «Про загін нікому й ніколи ані півслова. Мене попереджено, що за вами може шукати чехословацька розвідка. Ми вас пильнуватимем. Ідіть!». Полковник Раф, майбутній генерал, се той, що разом з полковником Вільямом Ярборо «вигадав» зелені берети, які й стали всесвітньовідомим символом загонів особливого призначення». ***Цтирад Машин, 2010, Мюнхен, Німеччина.***

Едсон Раф.

Вільям Ярборо.

Чекали на початок советсько-американського зіткнення, на звільнення своєї Чехословаччини. Марно! Остаточно обезнадіїла їх поразка національного повстання в Угорщині.

«Коли західній світ, бровою не повівши, дозволив совєтським катам винищити тридцять п’ять тисяч мадярських патріотів, ми зрозуміли, що він, той західній світ, надає перевагу словам перед зброєю». ***Цтирад Машин, 1957, Мюнхен, ФРН.***

По службі відмовилися вступити до військової академії, відмовилися, хоч видавники і спокушали їх мільйонами, писати спомини.

Милан замешкав на Фльориді й сів за кермо таксівки. Після чехословацької «оксамитової революції» мешкав у Подебрадах. Був членом Консервативної партії, яка висувала його на посланця Европейського парляменту. Був почесним членом Конфедерації політичних в’язнів. Нагло помер у липні 2010-го. В останню путь проводжали Милана Павмера сотні людей, та не було серед них ані Радка, ані Пепи.

«Мені й Радкові часто закидають: як ви, мовляв, могли не прилетіти на похорон свого товариша? А товариш, запевняю, нам ніколи б такого не закинув. Милан як ніхто знав міру нашої зневаги до большевиків. У Чехії комуністична партія живе, як мед п’є. У Чехії при владі такі її колишні члени, як Рихетський[12] та Їчинський[13]. Уявіть! В Америці, в країні істотне демократичній, головою Конституційного Суду стає колишній член мафії. Ні, в Америці таке навіть уявити годі. Ми з братом присягалися, що повернемося тільки й тільки на вільну від большевиків і большевиччини батьківщину. На жаль, вона такою не є». ***Йозеф Машин, 2010, Санта Барабара, США.***

[12]*Павел Рихетський* (1943) – колишній член Комуністичної партії Чехословаччини, правник, голова Конституційного Суду Чеської Республіки.

[13]*Зденєк Їчинський* (1929) – колишній член Комуністичної партії Чехословччини, правник, член комісії, яка укладала нову Конституцію Чеської Республіки.

У каліфорнійській Санта Барбарі Йозеф Машин оселився, коли впав у гаразд, на схилі віку. Торгував сталлю,

літаками, електронікою... Жив переважно в Німеччині. Жив з усвідомленням постійної небезпеки. *StB*, сподіваючись викрасти засудженого на шибеницю, засилала в його оточення агентів аж до кінця 70-х.

«Пепа й сьогодні повен життя. Усе по відрядженнях: то Лондон, то Стокгольм, то Мадрид... От тільки за Прагу йому не нагадуйте. Якось стрілися в Мюнхені. Я й кажу: «Послухай, Пльзень під боком. Поїхали на пльзенське пиво, а за те, що ти побував у Чехії, я, їй-богу, нікому не скажу». А він: «У вас там на Граді Земан[14] сидить. Колишній большевик. З тих, що неню нашу згноїли у в'язниці. З тих, що Вашка із Збиньком й дядька нашого, Цтибора Новака, повісили. За кого ти мене маєш?». ***Ян Новак, 2015, Прага, Чехія.***

[14]*Мілош Земан* (1944) – колишній член Комуністичної партії Чехословаччини, президент Чеської Республіки, великий прихильник президента Російської Федерації Володимира Путіна.

Йозеф Машин.

Цтирад Машин багатства не вижив. Захопившися винахідництвом, удосконалював поки й віку свою піч на спалення спрацьованої оливи. Залишався таким, яким був замолоду: відчайдух, насмішник...

Цтирад Машин.

Узимі 2011-го клівлендська лікарка сказала йому з наївною безжальністю: «Лейкемія! Шість-сім тижнів, може, й поживете...». Радек пожартував: «Зважайте! Якщо по семи не вріжу дуба, позиватиму вас».

Помер у серпні. Ховали його з військовими почестями. Труна під американським стягом. Сальви почесної стійки.

Вітер з-над озера скинув з віка пасисте полотно. Наче наголосив: сей вояк усім своїм єством був вояк-одиночка – сам на сам бився з дивізією.

2015.

ЙШЛИ СЕЛОМ, ЙШЛИ СЕЛОМ БАНДЕРІВЦІ

Чехословацька військово-поліцейська операція Б (бандерівці) відбувалась у червні-листопаді 1947-го, мавши на меті знищення похідних сотень Української Повстанської Армії (УПА), які з підсовєтської Польщі відходили через Чехословаччину та Австрію до Західньої Німеччини.

I

Сімнадцятого квітня 1947-го посол Польщі у Чехословаччині Стефан Вербловський сповістив міністра закордонних справ Яна Масарика, що від двадцятого квітня ділянку польсько-словацького кордону Старий Сач-Стара Любовня буде перекрито з огляду на ліквідацію загонів УПА. Вербловський остерігав, що повстанці намагатимуться перейти на Словаччину, і сподівався, що Прага вживе заходів.

Не випускав слів на вітер польський посол.

По упливі двох – день у день – місяців, сімнадцятого червня, перетнула словацький кордон сотня Михайла Дуди-Громенка (120 багнетів), дев’ятнадцятого – Романа Гробельського-Бродича (80 багнетів), двадцять другого – Володимира Щигельського-Бурлаки (97 багнетів).

***До відома*.** *Михайло Дуда-Громенко, двадцять шість років, родом з Львівських Сорок. Член Організації Українських Націоналістів (ОУН). Відбув військовий вишкіл у Німеччині, де вступив до українського куреня «Роланд». Від 1943-го в УПА: командир сотні «Ударники-2». Навесні 1947-го сотня Громенка точила численні й виснажливі бої з польською 8-ою піхотною дивізією, частиною 9-ої піхотної дивізії та 1-ою дивізією Корпусу внутрішньої безпеки.*

Михайло-Дуда Громенко.

Роман Гробельський-Бродич, двадцять вісім років, походив з лемківського села Стефкове. Член ОУН. Від липня 1944-го в лавах повстанців: чотовий сотні Громенка. У 1946-му очолив сотню «Ударники-1», яка билася з поляками в Грибівському повіті (південна Польща).

Роман Гробельський Бродич.

Володимир Щигельський-Бурлака, двадцять шість років, уродженець Львова. Член ОУН. У 1939-му вписався в Німеччині в «Український легіон» полковника Романа Сушка[1]. Повернувшися до Польщі, служив в українській поліції на Лемківщині (Команьча, Балигород, Войткове, Явірник Руський). Від літа 1944-го в УПА: командир сотні «Ударники-4». Навесні 1947-го сотня зазнала тяжких утрат в нескінченних боях з поляками (лише в березні шість великих боїв) і так само, як сотні Громенка та Бродича, була притиснута ворогом до словацького кордону.

[1]*Роман Сушко* (1894-1944) – полковник Січових Стрільців, співзасновник ОУН, командир «Українського легіону», який на боці німецьких військ брав участь в німецько-польській війні.

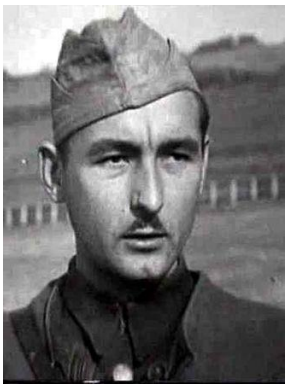

Володимир Щигельський-Бурлака.

Сотенні мали наказ Головного Командира УПА Романа Шухевича-Чупринки йти у вільний світ і запевнити його, що українці й собі виборюють волю, змагаючись з московськими та польськими займанцями. Шлях лежав землями словацькими, моравськими й чеськими – ліси, гори, річки й потоки...

Чехословацький північно-східній кордон заслоняло з'єднання «Теплиці», в складі якого було 4 400 вояків. Та вже двадцять четвертого липня, коли з'єднання перебрав під свою руку генерал Юліус Носко, воно мало 5 640 бійців, з яких 1 339 становили поліцаї.

До відома. *Юліус Носко (1907-1986), бригадний генерал. Під час німецько-совєтської війни капітан словацької «Меткої бригади» (пізніше – «Метка дивізія»). У липні 1941-го бригада, подолавши опір совєтської 44-ої дивізії гірської піхоти, здобула в запеклих боях містечко Липовець, що помогло німцям звоювати Вінницю. Носка як такого, що пописався під Липовцем і в дальших боях з совєтськими військами, було справлено до Харкова на стаж при штабі 6-ої армії генерал-ляйтенанта Фридриха Павлюса. Відкликаний в 1944-му з «Меткої дивізії» на Словаччину, Носко став одним з організаторів Словацького національного повстання. Очолював штаб повстанців. У січні 1953-го генерала без пояснень було звільнено з чехословацької армії.*

Носко заповів виставити військово-поліцейські чати на мостах, бродах та перевозах, пильнувати вдень і вночі села, повсякчасно стежити хутори, а крім того, виявляти з-поміж селян таких, що помагають українцям. Селянам не вільно було заходити, коли смеркне, в ліси, розкладати в лісах багаття й полювати. Зачувши стрілянину або спіткавши когось сторонського, вони мали застерігти поліцію або, якщо

зайди вже в хаті, попередити умовним знаком (квітка чи свічка на підвіконні) сусідів: ми в небезпеці! Та застерігали колись-не-колись і з великою – вісім-десять годин – загайкою.

Сотня, а найчастіше кільконадцять її вояків, вступала в те чи те село пізнього вечора і, розжившися харчами, ставала на нічний похід. Ранком вона могла бути за тридцять-сорок кілометрів від місця, з якого надійшло повідомлення.

До відома. *За вбитого або зайнятого в полон українського повстанця сплачувалося десять тисяч крон. Неабиякі гроші: пересічна платня становила три тисячі місячно.*

Словаки постачали повстанців не лише поживою (повстанці за все платили). Постачали також найсвіжішими вістками та значливими наводами. У штабі Носка завважили, скажімо, що чолові повстанські стежі долали зачатовані мости, підшиваючись під косарів, а косами їх обділяли селяни.

Ставалося, сотня мала й провожатого з селян. А то й селянок. Невисока, зазначав незнаний викажчик, вік – тридцять-тридцять п'ять, смаглява, темноволоса; на собі має або лижвяні штани та шкуратянку або сукню, кожушок і старшинські чоботи.

Чехословацька влада (а була вона, пам'ятаймо, не вся побольшевичена) сушила собі голову: яку статтю шити помічникам та симпатикам українських повстанців? Кінець-кінцем ухвалили: «...тих, що свідомо опікуються бандерівцями, своєю охотою підпирають їх, обділяють припасами, мапами, вістками, стають їм за провожатих, буде покарано відповідно закону про захист республіки».

До відома. *Сей закон був найважливішим кримінально-правовим приписом, оскільки, крім наріжних державних інституцій, охороняв також ідеї, на яких було засновано Чехословацьку державу. Порушник закону карався ув'язненням на термін від п'яти до двадцяти років.*

На неохоту чехів, а тим паче словаків, помагати в нагінках на вояків УПА скаржилися Національні комітети[2]: «З виявами нічим не виправданого співчуття, з нерозумінням усіх згола

заходів ми повинні боротися методом переконання. Хай кожен пам'ятає, що бандерівець, який шукає за шматком хліба, за нічлігом, є, можливо, вбивцею наших славних воїнів».

[2]*Національні комітети* – органи місцевого самоврядування.

II

Дев'ятнадцятого червня, в Папині[3], сотня Громенка мала вогневий контакт з «тепличанами».

[3]*Папин* – тисячне село посередині Лаборецького згір'я, в долині Удави, за двадцять чотири кілометри на північний схід од Гуменного.

Самовидець[4]. Стояли ми постоєм. День був тихий, погідливий, і, виглядало, нічого злого не ворожив. Та надвечір стійчики звістили, що в ліс увійшло військо. Сотня зайняла бойові становища. Збігав час... А їсти – аж живіт до спини тягне. Тож сотенний і вислав хлопців в село – розстарайтеся! Коло крайніх хат їх обстріляли. Загинув там бойовик Служби Безпеки Ферко. Був він родом з львівських Павликів. Отут ми й добрали, що попереду чекають на нас обложені села, що похід на захід – то не буде жадна прогулька. ***Михайло Озимко-Залізняк, чотовий сотні Громенка***.

[4]Уривки з денників та споминів самовидців – стилістично відредагований та адаптований текст.

По п'яти днях, в околицях Златої Бані[5], громенківці попали під кулемети і втратили бойовика Бука (походив з перемиської Брижави).

[5]*Злата Баня* лежить поміж Сланських пагорків, за вісімнадцять кілометрів на південний схід од Пряшева.

Сотня забавлялася й коштом утікачів: Калина, Журба, Хитрий, Кирило, Бак, Шугай, Вільха, Гонта... Дев'ятьох ослаблих сотенний сам відпустив на всі чотири вітри. Залишали по хатах і тяжко поранених. У Грубові, за тридцять кілометрів од Папина, залишився в місцевого ксьондза, хоч Громенко й відраджував, капелян Кадило.

Чоловік літошній і плохий, Кадило мав надію, що той ксьондз поможе.

Василь Шевчук–Кадило.

До відома. *Василь Шевчук-Кадило (1903-1948), греко-католицький священик, був від 1945-го польовим капеляном УПА. Грубовський ксьондз виказав його StB, і в липні Кадило був уже в лабетах поляків. По муках, що їх завдавали йому польські кати, отець Шевчук збезножів. Розстріляно повстанського капеляна тринадцятого вересня 1948-го. У Ряшеві.*

Самовидець. Чотирнадцятого липня ми, геть утюпкані та захарчовані, спинилися на гірському шпилі. Унизу бачили село. Розвідка визнала, що то є Вернар[6], а в нім навальність війська. Утративши надію добути харчів, я наказав сходити з гори. Ми сходили західнім схилом, а в той самий час пепики[7] дряпалися на неї східнім. На підошві, під дощем куль, сотня залягла. Били на нас і запалювальними. Трава навколо займалася, як солома. За нами – але далеченько – був ліс, і я наказав відступати перебіжками. Пепики[7], ні на мить не припиняючи стрілянини, зачали брати нас у кліщі. Довелося знов залягти й відповідати націльним вогнем. Я кричав: «Хлопці! Ще трохи! Тримаймося!». То там, то там падали наші воріженьки, й кліщі так-таки й не зімкнулися. Потоком сотня дісталися лісу. Під Вернаром лягли головою Чорноморець, Заяць, Їжак... Було чимало поранених. Дістав і я кулю в плече. ***Михайло Дуда-Громенко***.

[6]*Вернар* лежить на межі Низьких Татрів та Словацького Раю в оточенні високих – понад 1 500 м – гір, в долині Вернарського потоку, за вісімнадцять кілометрів від Попраду.
[7]*Пепики* – зневажлива назва чехів. Походить від поширеного ім'я Йозеф (здрібнено: Пепик).

с. Вернар.

Зайняті в полон Осип Дмитрів та Богдан Добровський казали, що не аж таке й легке поранення мав Громенко. Куля зачепила легеню, і сотенного чималий час несли на ношах. Пояснювали се як відданістю командирові, так і тим, що ніхто, крім нього, не вмів читати мап. Попри все інше наголосили, що з Громенкового наказу тяжко поранених дострілювали. Звісно ж, видавлювали сльози в слідчого: ми, мовляв, воювали за боюсь. По всіх сотнях було багато випадків, коли, зайшовши у безвихідь, повстанці або стрілялися, або...

Полон. Українці під чеськими й словацькими автоматами.

Самовидець. На постоянці коло села Криве підійшов до командира Каштан і просив його застрелити. Казав, що рана не гоїться, що він уже не ходок, а тож... Заскочений

Громенко допитливо глянув на свого замісника Лагідного, на бунчужного Соколенка, на отця Кадила. Усі мовчали. Кадило зачав було вмовляти Каштана, та той наполягав: «Я воював за Україну й хочу вмерти чесно. Не в большевицькій катівні!». Громенко гукнув зв'язкового Воробчика: «Біжи до сотні, попитай, чи не зголоситься хто». Зголосився Рубаха. Отець Кадило дав Каштанові останнє розгрішення та благословення. Пішов у ніч Каштан. За ним назирці – Рубаха. І враз – стріл!». ***Михайло Озимко-Залізняк, чотовий сотні Громенка***.

III

За яких двісті кілометрів від Словацького Раю була Моравія, а з'єднання «Теплиці» свого завдання так-таки й не виконало: українці продіставалися далі й далі на захід. Заважаючи їм заглибитися, заклали по річках Морава і Бечва військово-поліцейський запобіжний ланцюг «Влара», частинами якого командував підполковник Зденєк Бенеш. Ланцюг поділили на відтинки з умовними назвами «Карел», «Непомук», «Осінь» та «Ян».

«Карел» майора Мартіна Нудери – із штабом у Заглиницях – забезпечував ділянку від Ловешиць до Жлутави й налічував 649 вояків.

За відтинок «Непомук» відповідав штабний капітан Вацлав Бечка. Сто сімдесят вісім вояків, розташувавшися в Напаєдлі й Бабицях, прикривало з півночі Угерське Градиштє.

«Осінь» майора Франтішка Свободи – із штабом у Бзенці – мала 336 бійців по селах Недакониці, Острог, Лідеровиці, виходячи з яких, вони пильнували містечко Стражниці.

«Ян» охоплював терен від південного краю шосе Ланжгот-Кути аж по словацький кордон; мав чотириста вояків, за командира – надпоручника Милана Немця, а штаб – в Годонині.

Якби зайшла потреба, Бенеш міг употужнити ланцюг моторизованими поліцейськими куренями «Вацлав» (майор Войтех Юстра), «Станіслав» (штабний капітан Якуб Благинка) та «Йозеф» (майор Ондрей Новачек), а разом – восьмистами багнетами.

IV

Тринадцятого липня коло Моравських Прусів[8] шістсот вояків і сто п’ятдесят поліцаїв вигнали з лісу чотирьох повстанців, та зловили лише стрільця Мирона. Збіглих відшукали між Рачицями й Рупрехтовом аж за два дні. Убили повстанця Співака.

[8]*Моравські Пруси* – невелике село за сім кілометрів на південний схід од міста Вишков, при дорозі з Тополян на Важани.

Другого серпня близько одинадцятої вечора українців було помічено на самісінькому моравсько-словацькому кордоні, в селі Свята Сидонія: запасалися їстівним; п’ятого – під Вларським перевалом; шостого – в Недахлебицях. Таких повідомлень що день, то більшало.

V

Сотню Бурлаки, яка сильно відставала від сотні Громенка, було загнано в Низькі Татри і взято в тісне кільце. Упевнившись, що облога стає затяжною, Бурлака поклав залишитися в межах кільця й петляти на всі боки, вичікуючи зняття облоги. Уранці п’ятого серпня, на підході до Німецької Люпчі[9], сотню було атаковано. Відсіклась і стала кошем на шпилі Люпчанської Магури (1 315 м).

[9]*Німецька Люпча* – тепер Партизанська Люпча.

Люпчанська Магура.

На звіди чехословаки вислали сімнадцятьох чоловік з курсантського куреня. За командира пішов не капітан, який нагло заслаб, а четар Алоїз Рамбовсек. Сходячи на Магуру, зелене вояцтво навіть не відбезпечило автоматів, не наготовило гвинтівок (нічого іншого не мали). Шпиль накрив їх кулеметною пальбою.

Самовидець. Я дивився у далековид на північ, на Німецьку Люпчу, в околиці якої хотів уночі вивести сотню, коли помітив їх біля лісничівки. Був певен, що за ними суне основна сила, що відступити вже не встигнемо, а тож і наказав висунути наші два кулемети на край лісу. Чехословаки майже не відстрілювалися. Лишили на галяві шістьох мертвих і трьох поранених. ***Володимир Щигельський-Бурлака***.

На Магурі загинули: Йозеф Гакл, Генрих Врба, Богумил Падух, Мілош Невман, Мирослав Кореш та Йозеф Шикула. Поранених бурлаківці перев’язали, та уніформи з них, як і з тих, що лежали на галяві, стягли. По шостій вечора сотня зійшла з гори і, затираючи сліди, скрутила на захід, потім – великим півколом на південь, на схід і знову великим півколом на північ.

VI

Десятого серпня Бенешу доповіли, що у Валаських Клобуках мала місце перестрілка з численним – п’ятдесят-шістдесят бійців – українським загоном. Підполковник не повірив, бо знав від захоплених повстанців, що з сотні Громенка прийшло на Моравію заледве сорок чоловік.

Тринадцятого серпня в Кошиках, за шість кілометрів від Напаєдли, четверо озброєних автоматами українців, що мали на собі польські однострої, і п’ятий у штатській вдяганці ходили по хатах, шукавши за харчами та мапами. Чотирнадцятого в лісі біля Кужелова, за двадцять два кілометри від Угерського Броду, тамтешні мешканці бачили шістьох повстанців. Другого дня з Кужелова вістили, що на Моравію перейшов із Словаччини загін числом сто-сто двадцять багнетів.

Вістка виявилася брехливою, як і чимало інших, появу яких спричиняв повсюдний переполох. Бувало, що спантеличені сільчаки мали й голоси птахів за голоси ловецьких дудочок, якими, як запевняло посполитих начальство, перегукувалися в лісі українці. Завідомлення «з ловецькими дудочками» штаб Бенеша отримав п’ятнадцятого серпня з Лугачовиць.

VII

Зводячи погонців з пуття, Бурлака маневрував усередені кільця, і п’ятнадцятого серпня сотня знайшлася в горах Малої Фатри близько Краснян[10].

[10]*Красняни*, з тисячою їхніх мешканців, лежать на західніх схилах гірського пасма в долині Варинки, за десять кілометрів од Жиліни. Селом точиться потічок Кур.

Кільце стискалося, та Бурлака плекав надію, що тиск ось-ось ослабне, й сотня, наражаючись на засідки, стійки й чати, металася між Варинкою на заході та Оравою на сході.

Генерал Носко наказав ні під яким оглядом не випускати бурлаківців з Малої Фатри, й туди ринули поповнення як людьми, так і технікою. Увесь масив облазили розвідувальні підрозділи, командири яких підтримувала постійний зв’язок і

з правими, і з лівими сусідами; у місцях імовірного виходу сотні з оточення було викопано десятки замаскованих кулеметних гнізд; гірськими дорогами загуркотіли танки.

На Бурлаку!

Узявши за спільника голод, військо й поліція обложили всі навколишні села, всі хутори, всі лісничівки. У селі Незбудська Лучка в хаті полісовщика засіло четверо поліцаїв. Командував ними Милослав Новотний. Уночі прийшло під вікна кілька повстанців. Постукали: «Відчініть! Ми по хліб! Нікого не скривдимо!». Відказав їм Новотний: «Поліція! Заберіться, бо стрілятимем!». Українці вдарили з автоматів по вікнах. Зав'язалася перестрілка. Новотний чекав на підмогу. Не дочекався: знайшла його куля.

VIII

Шістнадцятого серпня поліцейська чата з Бухловиць завважила, що недаленними хуторами волочаться озброєні чоловіки, випрохуючи хліба.

Вісімнадцятого, по дев'ятій годині вечора, в єстрабицькому[11] шинку людей, як і всякої неділі, було повно. Коли се влетів у шинок Йозеф Кельнер: «Бандерівці!». Захмелене товариство

відгукнулося: «Не дурій, Пепику!». Та десятник Отакар Кратохвил, а з ним і Йозеф Нев'єл, метнулися за двері.

[11]*Єстрабиці* – маленьке (280 мешканців) село в Злинському краї, за три кілометри від міста Коричани. Назва походить від «яструба». У давнину мешканці села муштрували яструбів-тетерев'ятників.

Самовидець. ...зайшов, пам'ятаю, до хати: «Добривечір, пані! Чи не знайшлося б у вас хліба?». Глянула вовком. Одкраяла від бухана скибочку. Та скибочка аж світилася. Мене мало не затіпало: подає, як жебракові...

Петро Потічний-Воробчик.

Згадав за словаків. Ті куди гостинніші були. «А сіль?», – питаю. Скрутила невеличкого кульочка, вкинула кілька пучок. Та я й соли не взяв. З вулиці озвалася автоматна черга. Побіг... ***Петро Йосиф Потічний-Малий-Воробчик, зв'язковий сотні Громенка***.

Стріляли від хати Нев'єлових. По українцях. З їхнього таки автомата. У пітьмі загубився від своїх Ярослав Костевич. На нього й напалися Кратохвил з Нев'єлом. Зазнали газетної слави: «Сміливці самі вигнали з села бандитів!».

До відома. *Ярослав Костевич народився (1922) в селі Руське, на Мукачівщині. Швець. Нежонатий. У 1941-му вивезеий на примусові роботи в німецьких копальнях. Утік. Служив у Червоній Армії. У 1946-му вступив в УПА (сотня «Ударники-2»). На випиті показав, що їхній відділ має тридцятеро бійців, на озброєнні – три важкі кулемети, п'ять-шість автоматів, гвинтівки, що за командира в них – сотник Громенко.*

Укрив українців Жданицький ліс[12].

[12]*Жданицький ліс* – невисокий кряж, східні схили якого вкрито листяними лісами.

Тої самої ночі чехословаки обсадили шосе Бучовиці-Жданиці-Славков-Чейч, а пізніш утворили запобіжну лінію Кромериж-Вишков-Славков-Густопече-Брецлав.

Ужиті заходи не повелися. Дедалі більше повстанців ступало південною Моравією на захід. Уже дев'ятнадцятого серпня біля Рачиці (Вишковський повіт) з сімома українцями зіткнувся, їхавши велосипедом, Милослав Влчек, якому вони повибивали шпиці з колес, щоб не встиг виказати. Двадцятого, світком, шестеро озброєних чоловіків скрадалося уздовж залізниці в Грушках (Брецлавський повіт), прямуючи на Ланжгот.

IX

Двадцятого серпня Бурлака таки вирішив іти пробоєм між Краснянами й Дольною Тижиною. Пізнього вечора вийшли з лісу, перебрели Кур і полем, плутаючись в картоплинні, порвалися («Слава!», «Слава!») на запобіжну лінію. Били з автоматів, з легких кулеметів, кидали гранати... Чехословаки розскочились. Та на позиції залишився станковий кулемет. Він і поклала сотню на землю. А з крил на поміч кулеметникам уже поспішали.

Уночі Бурлака ще двічі – то там, то там – заатакував лінію. Укінці мав щастя. Виходили на шосе, коли вгледіли – танки! Їх також угледіли. Танкісти ввімкнули фари. З шанців, з-поза шосе, злетіли й зависли в небі ракети. Під шаленим вогнем сотня подалася назад. У тім бою загинули стрільці Граб, Снігур, ройовий Кучерявий... Кучерявий, діставши поранення («Прощавай, командире!»), застрелився. Мала сотня й інші втрати: якраз перед боєм звіялися Гак, Сагайдак і Байдак.

Відступаючи у цілковитій – хоч очі повиколюй – пітьмі, бурлаківці вийшли на спустілий табір поліцейського куреня. Охороняли його Франтішек Вондроуш, Ян Браборець та Любомир Паточка. Вони й обстріляли сотню, вбивши двох її

бійців. Бурлака, пам’ятавши, що ввесь окіл аж кишить чехословаками, визнав за краще не встрявати в бійку. Любомир Паточка, заохочений легкою перемогою, пустився слідом. Задній в колоні стрілець зачув, що хтось скрадається. Почекав, пропустив уперед і вистрілив упритиск.

Самовидець. Десь уже о другій ночі, в лісі, на постоянці сотенний сказав нам (а було нас тридцять шість), що вийти з оточення всі разом не маємо шансів, сказав, щоб самі поділилися на поодинокі боївки. Хто з ким схоче. З командиром зосталися – політвиховник Зенко[13], лікар Вир, сестра-жалібниця Офелія, ройовий Шуліка, стрільці Нестор і Панас та я. Тої ж ночі Панас відстав і загубився, а не знати звідки взявся санітар Гордий. Оповів, що їхня боївка, напоровшися на стійчиків, розтеклася по лісі. Пішов з нами. ***Тарас Бурий-Буркун, бунчужний сотні Бурлаки***.

[13]*Любомир Бахталовський-Зенко* – один з провідних діячів ОУН-УПА на Закерзонні. Перед походом на Захід був начальником Підстаршинської школи ім. полковника Коника, в якій навчалися повстанці з тактичних відтинків «Батурин» і «Лемко», а також бойовики Служби Безпеки.

Ольга Хасан-Офелія.

X

Уночі проти двадцять другого серпня чимала боївка перейшла з єзеранських виноградників (Микуловський повіт) до лісу неподалік Моравського Крумлова. Чехословаки не мали сумніву, що то була Громенкова сотня і що він поведе її на Іванчиці, в долину Їглави.

Двадцять другого, вдень, начальник залоги в Яблункові надпоручник Патрик Шилган дістав повідомлення з Польщі (повідомляв поручник Пшемислав Сосновський), що великий загін УПА йде на захід зараз же коло державного кордону і що перетне його, з усього видно, десь поблизу Яблункова. Крім того, зазначав Сосновський, інший загін УПА вже перебуває у Словаччині. Чехи притьмом відрядили в небезпечні місця засилок і взялися за пошук українців. Пошук тривав кілька днів. Дурно! Виявилося, що в польського страху очі по яблуку.

Утім, не менші очі мав і страх чехословацький. У серпні з агентів *StB* та елітних поліцаїв було створено розшукові підрозділи; в містах Біла, Буковець, Челадна, Дольні Ломна, Нидек, Старі Гамри зміцнено поліцейські відділки. У Фридек-Містку, Яблункові, Остраві постали винищувальні боївки, головним завданням яких була фізична ліквідація вояків УПА. Деякі з тих боївок, запозичили досвід совєтських чекістів: клавшися за повстанців, гарбали, свавільничали і полохали населення, викликаючи в нього ненависть до українців.

Чехословаки мали нагоду переконатися, що повстанці досить легко долають річку Мораву. А тож з її берегів було вивезено всі човни і все, на чому можна було перекинутися на протибік. На Мораві та її притоках – від Тлумачова аж по Веселі – заказали вечірнє, нічне й ранкове рибалення.

XI

Виглядало, між Словаччиною та Моравією зведено китайський мур, а повстанці знай ішли, знай ішли... Двадцять третього серпня з Льготи, що в Злинському повіті, вони, розжившися мапою, вирушили до Напаєдли; мали на собі військові однострої, автомати, гвинтівки, гранати.

Українців бачили і в Єсеніку, і в Угерському Броді, і в Босковицях.

Навпроти Микульчиць тринадцятеро плавом здолало Мораву. Появу десятьох – як у військовому виряді, так і в штатському – потвердили селяни з Четеховиць, де українці купували харчі й пропитували за дорогу на Брно.

У Кийовському повіті військова чата злапали Володимира Войтовича, який мав у кишені накреслену олівцем мапу Чехії. Войтович визнав, що йшов з Громенковою сотнею, з нею побіля Ярошевої переправився через Мораву, а потім заслаб і зостався в селі Салаш, аж викачався з хвороби. З невмілої мапи «тепличанські» штабісти все ж таки вичитали, що Громенко зійшов з північного шляху і вернув на південь.

Сліди, які залишала по собі сотня, вказували, що в ній запанував голод: бійці походя ламали й гризли кукурудзяні качани. Запасаючись провіянтом, сотня якийсь час перепочивала у Жданицькому лісі.

Двадцять четвертого серпня громенківці були вже у Новій Бистриці, за шість кілометрів від австрійського кордону. Уночі перейшли до Австрії. Не всі. Після перестрілки в Єстрабицях Громенко поділив сотню, і частина її на чолі із замісником сотенного Лагідним дісталася Західньої Німеччини самотужки.

До відома. *Лев Футала-Лагідний (1922-2007) походив з села Береги, що на Львівщині. Активний член ОУН, він початками служив у сотні Громенка політичним виховником. За особистий героїзм у боротьбі з польсько-совєтськими займанцями був нагороджений Бронзовим Хрестом Заслуги і найвищим орденом УПА – Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1-ої кляси. У самостійному поході виявив себе як зарадливий польовий командир. Привів своїх бійців у Баварію одинадцятого вересня 1947-го. Мешкав у США, в Йонкерсі.*

Тепер чехословаки мали до діла із залишками сотень Бурлаки й Бродича.

XII

Сотні Бродича не заталанило від сампочатку. У червні-липні точила близько польського кордону бої з «тепличанами»,

зазнавала втрат і верталася на Лемківщину. Знову переходила на словацький терен й кидалася сюди-туди, остерігаючись облав та обминаючи засідки. Без звороту на захід бродівчани побралися аж кінцем серпня.

XIII

Пізньої добою, двадцять третього серпня, українська боївка числом п’ятнадцять-двадцять осіб уступила в Прибиславиці. Випрохували чогось на зуби кинути, сякої-такої одежини, а найбільше – взувачок. Дякували за голку, за шпульку ниток. Купили борошна, маргарину, цукру, але дві тисячі цигарок (усе, що мав сільський склеп) без застережень вилучили.

с. Прибиславиці.

Назавтра зняли тривогу Липтаки: «Ґвалт! Українці!». Настигла поліція. Українців – нігич, зате дядьки з напіввійськової спілки, що самохіттю полювали українців, – ось вони! У Желетаві селяни, налякані, як і по всіх усюдах, застрашками за умовчання, виказали якихось появ, що мали за плечима двостволки. Своїх же полісовщиків не признали... Голослівних виказів було без ліку, й чати – військові та поліційні – без пуття шамоталися повітами.

XIV

Йозеф Іванчович вертав піхотою з міста в село Єгниці. У полі спіткався з шістьома українцями. Завели його в ліс, відібрали документи, гроші, годинника і, розпитавши за стійки, пустили.

Недалечко, на шосе Прага-Брно, спинив якийсь хлопчак легковичку Арношта Кубата. Випитував каліченою чеською, як вийти на Івановиці. Вислухав і махнув рукою: «Їдьте!». Віддаляючись, Кубат побачив у назадньому дзеркалі, що слідом за хлопчаком перетяло шосе десять-дванадцять обвішаних зброєю чоловіків.

Охоз: українці минають село, прошкуючи на Адамов... Пельгримов: спіймано українського вояка; кільком іншим повелося втекти... Хроустов: берегом Їглави тягне на Владислав гурт українців... Окрешиці: повстанці шастають по хатах, питаючи мап і споживи... Кроужек: завважено з півдесятка незвісних осіб...

До відома. *Незвісних уліті сорок сьомого не бракувало: сотні повоєнних безхатників, сотні циган, що ховалися від перепису, сотні полонених німців, що, скориставшися з паніки, втікали з примусових робіт. Лише одного дня й лише на Чесько-Моравській височині було затримано двадцятьох чотирьох. Се все завдавало зайвого клопоту військам і поліції, відвертало увагу від головного, від найголовнішого – «захистити республіку перед навалою українсько-німецьких буржуазних націоналістів».*

З плякатів, якими зарясніла країна, всякий міг довідатися, хто є українські націоналісти: «У той час, коли чехи та словаки з надією звертали свої погляди на Червону Армію-визволительку, з нею в Західній Україні воювали організовані з німецькою допомогою загони націоналістів. Сьогодні ми їх називаємо бандерівцями. Якою ж мала бути їхня засліпленість, щоб вони – слов'яни походженням – злигалися з убивцями тисяч і тисяч слов'ян?! Бандерівці не є політичні втікачі, що просять притулку. Ні, вони промощують собі шлях силоміттям, автоматами і гранатами. Се є ворог закрадливий, лестивий, який звик міняти свої личини. Гордість усім нам не дозволяє спокійно спостерігати, як швендяють нашою землею банди озброєних чужинців, як їх спомагають ненависники нашої батьківщини».

Nedeľa, 21. apríla 1946. — Číslo 1.

BOJOVNÍK

za východné Slovensko

Vojaci, poddôstojníci, rotmajstri a dôstojníci!

Za víťazného postupu spojeneckej Červenej armády len v nedávno skončivšej sa svetovej vojne, za ktorého ČA drvila a ničila vojenské sily germánskych katov, podarilo sa kde-tu uniknúť do hôr jednotlivcom hitlerovskej armády. Tito nemecki ubehlíci, ktorí sledujú i ďalej záujmy hitlerovsko-fašistické podchytili niektorých svojich bývalých pomahačov, zradcov, zapredancov a vyvrheľov iných národov, ktorí sa dodnes skrývajú, aby unikli spravodlivému súdu svojich národov. Ojedinelé skupiny z týchto ľudí organizovaly sa ako bandy, ktoré chcú rušiť pokojný život nášho štátu, najmá jeho východnú časť, ktorá bola najviac postihnutá krutosťou a ničením hitlerovských hoľd. Pod rúškom národovectva a slavianstva zaliečajú sa naoko nášmu obyvateľstvu, ale na druhej strane ho terorizujú, vraždia a vyjedajú i jeho tak skromné zásoby potravín. Skutočnou ich snahou nie je bratstvo, ale nevár a podlomenie sily slavianskych národov. Skupiny týchto bánd svojim svojimi výčinmi nielenže hatia pokojný život našich spojim pobytom na našom území hoľčanov, znovuvýstavbu nášho štátu a čím skoršie dosiahnutie normálneho života v našej milovanej vlasti Čs. republike, ale hľadajúc a nádejúc sa na oporú zbytkov porazeného europského fašizmu a svetovej reakcie, chcú pošpiniť dobré meno nášho štátu pred očami celého demokratického sveta tým, že robia zmätok, aby sa zdalo, že u nás nie sú pomery skonsolidované, že nevládne právo a poriadok. Svojim reakčným zameraním a reakčnou prácou ohrožujú i výsledky nášho krvou posväteného boja: slobodu našich národov, ľudovú demokraciu a jej hospodárske, sociálne a kultúrne výdobytky. Preto nemôžeme strpieť, aby sa nám na našom území zdržovali alebo dokonca organizovali votrelci, ktorí chcú podryť, vyvrátiť základy našej vlasti, aby sme sa tak znovu dostali pod jarmo, ktoré pri známej nám už krutosti germánskych otročiteľov značilo by úplný zánik obocí našich národov, Slovákov i Čechov. Preto každý sebemenší pokus, ktorý siaha na korene nášho národného a štátneho bytia, musí byť v zárodku zmarený a jeho strojitelia zneškodnení. Toto nech si uvedomí každý vojak, poddôstojník i dôstojník vtedy, keď má splniť úlohu zneškodniť alebo zničiť nových votrelcov, ktorí strmá základy národa a štátu.

Vojaci, poddôstojníci a dôstojníci! Na Vašej morálke, disciplíne a vysokom bojovom duchu záleží, či východné Slovensko ako najúbohejšia a vojnou najviac vytrpivšia časť našej vlasti bude vrátená uspoľadanému životu a pokojnému rozvoju. Vláda naša i národy naše s dôverou sa dívajú na Vás a pevne veria, že vedomí si svojej povinnosti pevedome a mužne splníte svoju úlohu: zneškodníte alebo zničíte nepriateľov nášho štátu i našich národov a zaistíte ďalší pokojný jeho vývin, vzrast a rozkvet!

Skaza zákerníkom! Za pokoj a poriadok v ČSR!

Brig. gen. Michal Šírica, v. r.

Tak sme bili hitlerovcov — tak bijeme benderovcov.

Звернення до учасників операції Б.

Двадцять дев’ятого серпня до Карла Калини, мешканця села Гори (Дачицький повіт), завітало двоє вояків УПА. Домагалися мапи, якої Калина не мав. Пішли по сусідах. Божена Обуркова, Антонін Тесарж... Калина ж послав свою сестру попередити голову Національного комітету Франтішка Дворжака: бандерівці! Дворжак зателефонував поліцаям і, вхопивши рушницю, мерщій (десять тисяч на смітті не валяються!) погнав на Дворжакове подвір’я. Забіг у хату й тут-таки дістав дві кулі в живіт. Спустив душу. А тих двох українських вояків тільки й бачили!

XV

У серпні більшина малолічних боївок УПА добувалась углиб Чехії на відтинку «Карел», і дев’ятого вересня командувач з’єднання «Влара» підполковник Зденєк Бенеш розбив його на дві самостійні ділянки – «Карел I» (Границі-Преров) і «Карел II» (від Прерова до впадіння Древниці в Мораву).

«Карел I»: довжина – тридцять кілометрів; командир – штабний капітан Якуб Благинка; вояцтво – семеро старшин, 503 бійці; озброєння – 213 автоматів, гвинтівки, кулемет; штаб – у Липнику.

«Карел II»: довжина – тридцять п’ять кілометрів; командир – майор Войтех Юстра; вояцтво – семеро старшин, 642 бійці;

озброєння – автомати, гвинтівки, чотири кулемети; штаб – в Гулині.

З наказу Бенеша всі оперативно-розвідувальні повідомлення мали передаватися зверхнім штабам негайно, поза всякою чергою. Се означало, що командири будь-якої ланки мають визначатися швидко й чинити на свій страх, без часожерних узгоджень. Крім того, Бенеш наказав ознайомити військово-поліцеські пірозділи з тактикою боївок УПА.

З настанови. *…пересуваються головним чином лісами і вночі. Удень відпочивають, криючись в гущавині. Розлогими лісовими масивами ідуть, стається, й ніч устяж. Ніколи не зостановлюються більш як на один день. Винятки бувають, коли похід триває кілька ночей поспіль, а днювання короткі. Перед уявною чи істотною засідкою розходяться в різні боки, а потім сходяться в заздалегідь домовленому пункті. З оточення виходять пробоєм і без найменшої загайки, та, загалом, у бої не втягуються. Недовірливі, хитрі, підступні. Розпитавши в місцевих жителів дорогу, починають рух за вказаним напрямком, а за межами досягу, круто його змінюють. За мокротечі йдуть шнурком і ступають слід-у-слід, тримаючи один одного за ремінь, що внеможливлює визначити число ходаків. Там, де дозволяє терен, рухаються бігцем. Оглядисті, меткі, завзяті.*

У вересні чехословаки ліпше знались з приділеними дільницями, чіткіше уявляли, як ведеться поміжникам на крилах запобіжної лінії і в разі потреби спомагали їх огнем. «Ми бачимо, а нас не бачити» – то було вже не голе закличчя, а найважливіший первень антиповстанської тактики.

XVI

Першого вересня боївка Бурлаки днювала в гірській колибі над Вагом. Убиралися в похід і вже було покинули свій пристанок... З пітьми їх обстріляли. Поночі, під зливою, Буркун, Вир і Гордий відбилися від усіх інших. А ті, дістався аж у верхоріччя Варинки, заховалися на хуторі Яношикове (батьківщина національного героя словаків Юрая Яношика).

Хутір Яношикове. Словаччина.

До відома. *Буркун (Тарас Бурий), Вир (Богдан Гук) і Гордий (Осип Левицький) дісталися Австрії двадцятого жовтня, вночі. У верхів'ях Влтави, за селом Ловчовиці.*

Як саме було захоплено на хуторі Яношикове Бурлаку, Зенка, Нестора, Шуліку та Офелію, не зовсім ясно. Не вніс ясности, як зазначає Володимир В'ятрович, і сам сотенний, чия версія «містить багато суперечливих моментів і фактів, придуманих явно постфактум, для полегшення свої долі та долі ув'язнених з ним товаришів»[14].

[14]*Володимир В'ятрович. Сотенний «Бурлака». – Львів: «Літопис», 2000.*

Зате чехословакам було ясно, що розбиття до ноги «націоналістичної банди» і заполонення її ватажка – то є понад усякий сумнів колосальний бойовий успіх! Газетники душилися від захвату й підкидали читачам «смаженого», запевняючи, що Бурлака тягав за собою й коханку – Офелію.

До відома. *Ольга Ханас-Офелія (1923-?) народилася на Перемищині в селі Мальговичі. Учителька. Від літа 1945-го – провідниця жіночої сітки ОУН. У серпні 1946-го заарештована поляками. У грудні звільнена з-під слідства за браком доказів. Навесні 1947-го відійшла до лісу. В сотні виконувала обов'язки сестри-жалібниці та розвідниці. Була любкою не Бурлаки, а ройового Кучерявого, який поліг у нічному бою під*

Краснянами. У чехословацькому полоні Офелію зґвалтували, породила у польській в'язниці. Відсидівши, замешкала в Зеленій Гурі.

Самовидец**ь*. У 1962-му, бувши в Зеленій Гурі, я зустрівся з пані Ольгою Ханас. Спитав, чи переглядала вона «Операцію Б» (чеська артистка[15], що грала в тім кіні Офелію, була дуже їй подібна). Не переглядала, а от книжку Владислава Ярнизького «Спалена земля» читала. Пізніше з тижневика «Наше слово» я довідався, що жилося пані Олі не з медом: чоловік-поляк з неї знущався, та й син не давав шани матері. Легендарна Офелія померла по тяжкій хворобі, а коли – бозна... ***Роман Паньчишин.

[15]У фільмі «Операція Б» Ольгу Ханас-Офелію грала відома чеська артистка Власта Храмостова.

XVII

Початком осени рух повстанських боївок сповільнився. Морава в її середній течії стала багатьом з них замішкою, яку годі подолати, й вони змушені були завертати на північ, забиваючись аж у Гостинські ліси[16].

[16]*Гостини* – горуватий край на сході Моравії – є складовою Західніх Карпат. На сході, сягаючи Словаччини, уклинюється між Моравсько-Силезькими Бескидами та Яворниками. Простяж пасма – 55 кілометрів. Західня його частина – густо залісені пагорби заввишки 800-900 метрів.

Тимчасом у Злині, Угерському Броді, Всетині, Визовицях і Валаських Клобуках закладалися летючки – летючі загони. Та чи та летючка (тридцять бійців на чолі з обметаним старшиною) мала не гаючись з'явитися на виклик стежі, що виявила вояків УПА, взятити їх в сіло і знищити. Летючі загони ділом довели свою боєспроможність, але й вони не спинили повстанців.

До відома. *Сьомого вересня у в'язниці в Брезно-над-Гроном сотенного Володимира Щигельського-Бурлаку вперше допитали. Згодом було безліч випитів й кілька в'язниць. З кошицької в лютому 1948-го він утік, та його спобігли і в липні видали полякам. Володимира Щигельського-Бурлаку поляки розстріляли в Ряшеві. На в'язничному подвір'ї. Сьомого квітня 1949-го. О двадцятій п'ятнадцять.*

XVIII

Десятого вересня двох озброєних українців забачено в околицях Пельгримова, ще двох неподалік Мальчиць, а дванадцятьох – побіля Черновиць: ішли до річки Лужниці. Чехословаки, запобігаючи появі боївки на протилежному, лівому, березі, обсадили його – від Буриянового Млина аж по Собеслав[17] – кількома летючими загонами, які взяли на приціл усі броди й мости. Перегнали на лівий бік геть чисто всі довбанки, але байдаки, спокушаючи боївку, залишили. Боївка не спокусилась і, що цілком можливо, переправилася через Лужницю або північніше Буриянового Млина, або південніше Собеслава.

[17]*Собеслав* – місто з сімома тисячами мешканців, яке лежить за вісімнадцять кілометрів на південь від Табора, на злитті Лужниці з Черновицьким потоком.

Лужницька засідка показала, що військо, а з ним і поліція, має чимало слабинок. Уживали звогчілих – із запасів часів війни – набоїв, а тим то гвинтівки раз-у-раз затиналися. Вояцтво не йняло їм віри і занепадало на дусі. Усі кулемети лужницьких летючок виявилися нездалими, а міський виряд поліцаїв не відповідав польовим умовам. Ані поліцаї, ані вояки не вміли зливатися з містиною. Поминали, що воюють з вишколеними боївками, із знавцями уникливої тактики.

Уникали і чехословаки, але на свій спосіб. У військових лікарів знічев'я визналося небачене число слабих: кволились на задавлячку, на гризь, на гостець, ба навіть на почечуй... Не мали охоти важити головою.

Одинадцятого і дванадцятого вересня летючий загін, що зняли його з відтинка Веселі-над-Лужницею-Табор, пусто-дурно полював чотирьох українців, які спробували поживитися дечим у творовицькій[18] зброярні.

[18]*Творовиці* – невеличке (300 душ) село на південний схід од Простейова.

Тринадцятого летючки мали інший клопіт: охороняли залізницю, якою їхав на Словаччину президент Едвард Бенеш. Повертались на позиції мірою того, як віддалявся потяг.

Чотирнадцятого вересня між Вишною й Чеськими Веленицями[19] зчинилась гонитва за двома автоматниками. Скінчилася тим, що обидва, відстрілюючись, перебігли на австрійську сторону.

[19]*Чеські Веленици* – містечко в Південночеському краї, на кордоні з Австрією. Має три тисячі населення.

П’ятнадцятого, в Кашперських горах, чехословацька чата чималу годину ступала у слід української боївки, та вкінці її таки погубила. Увечері другого дня мешканець Брандлину[20] Богумил Ванєк звернув увагу найближчої військово-поліцейської чати на трьох озброєних українців, яких наглянув за селом. Вислана стежа нікого не відшукала, а сам Ванєк викликав у неї підозру. Урешті він признався, що втнув мелуна. За гроші, які платили викажчикам, хотів полагодити хату. Узяли під варту, відпровадили у Собеслав й судили за поширення панічних чуток.

[20]*Брандлин* – сільце на півсотні хат у Таборському повіті, за два кілометри на північний захід од Тучап.

На перегоні Глибока-над-Влтавою-Замостя хлопець у мазепинці ліз напропуд до хижки колійного сторожа. Поки нагодилася стежа, пішов з блеску світа. Під Невекловом[21] утекло від нагоні двоє повстанців, а гнало їх аж сорок п’ять вояків та поліцаїв.

[21]*Невеклов* – містечко, яке лежить в трикутнику Бенешов-Седлчани-Добриш і має дві тисячі мешканців.

Стежам і чатам наверталися на очі заруби на деревах, вмисно понадломлювані гілки; на пеньках – купки сухої трави, які хтось нагнітив каменем. З такими знаками ознайомлювали штаби. У штабах їх вивчали, а висновки відкладали на безрік. На тому все й кінчалося. Невловимих повстанських боївок не меншало, а більшало.

У половині вересня постало під командою бригадного генерала Франтішка Раковчика військово-поліцейське з’єднання «Сосна», яке крило обшир від Ланжготу аж по чехословацько-польський кордон. «Сосна» мала оперативні відтинки «Габр», «Пальма» і «Ясан».

«Габр»: шосе Ланжгот-Годонин, шосе Отроковиці-Злин-Визовиці-Лужна-Макита; начальник – підполковник Зденєк Бенеш; штаб – у Годонині.

«Пальма»: від злиття Морави з Древницею до Квасиць; залізниця Тлумачов-Преров-Козловиці-Гримов-Малі Просениці; від Границь через Валаське Межиріччя й Рожнов до Зламаної; начальник – підполковник Ладислав Реслер; штаб – у Прерові.

«Ясан»: терен між залізницею Границі-Острава-Новий Богумин і долиною Бечви; начальник – підполковник Франтішек Поспішил; штаб – у Новому Їчині.

З постанням «Сосни» відтинки «Карел», підпорядковані з'єднанню «Влара», залишилися, а їхні поліцейські частини було посилено. На відтинку «Карел I» загін поручника Милана Грбка мав під наглядом – від східньої околиці Прерова до Малих Просениць – течію Бечви.

Поліцаїв було поділено на чотири чоти, по тридцять осіб у кожній. Перша (чотовий Алоїз Горкий), як і третя (чотовий Карел Форт), стояла постоєм у Козловицях. Друга (чотовий Франтішек Липський) – у Гримові, а четверта (чотовий Ян Цага) – зараз же коло Бечви, пильнуючи порослий верболозами берег. Кожна чота виставляла як удень, так і вночі по чотири стежі, відстань між якими становила двісті кроків.

Початком жовтня штаб «Сосни» дійшов висновку, що запобіжні загони на річках Морава, Бечва й Одра не зав'язали дороги повстанським боївкам. Повстанці сягали углиб Чехії через Визовиці, Напаєдлу, Хриби, Вишков, Тишнов, Велке Межиріччя й Тельч, що мовило за наявність єдиної схеми руху.

Ґрунтуючись на тій схемі, генерал Раковчик заходився вичищати чеськотешинське і моравсько-словацьке прикордоння, а відтак деякі боївки змушені були

повернутися на Словаччину, деякі ховалися по лісах, а деякі, більші числом, розпорошилися.

Зважаючи на те, що селяни – хто по волі, а хто по неволі – помагали українцям, Раковчик зобов'язав військово-поліцейські чати виявляти не лише істотних, а й можливих помагачів. Се відвертало увагу вояцтва від виконання бойових обов'язків. Утім, ані поодинокі успіхи «Сосни», ані її похибки не мали великої ваги: у жовтні більшина українських повстанців уже знаходилася в Чехії.

До відома. *Бригадний генерал Франтішек Раковчик (1893-1971) мав за плечима легіонарське минуле. («Чехословацький легіон» – се було багатотисячне військове з'єдання, яке навесні 1918-го повстало проти совєтської влади, започаткувавши те, що навпісля дістало назву «громадянська війна в Росії».) Таке минуле мали майже всі старшини, що вони, як і Франтішек Раковчик, чинили після падіння чеської державности опір німецькій займанщині. Усім большевицький президент Клема Готвальд вігодився в'язницею. Раковчика було реабілітовано аж у 1969-му. Та невдовзі з нагоди перебування в тодішній Чехословаччині брежнєвської «братньої допомоги» реабілітацію скасували.*

Словацько-моравські бої довели, що всім частинам з'єднання «Теплиці» гостро бракує своєчасних і непомильних вісток. Чинник, на який, виводячись за свої невдачі, посилалися командири. Вістки, які їм постачало поспільство, не стільки помагали, скільки пантеличили.

А на думку міністерства внутрішніх справ, населення мало б усіляко сприяти боротьбі з сотнями УПА: «...позбудеться здирників, які його грабують, позбудеться неспокою та побоювань і зменшить державні витрати на знешкоднення тих банд. Населенню маємо доводити й довести, що ліквідація бандерівців – се в його, населення, інтересах. Заохочувати людей маємо не конче в манливий спосіб. Не затаюймо, що там чи там бандерівці пограбували лісничівку або хутір. Наопак, населення мусить за таке знати. Маємо пояснювати, що не годиться спихати бандерівські безчинства на злодіїв, грабіжників, циган та волоцюг, які, підшиваючись під бандерівців, коять те саме, що й вони. (...) Населення мусить усвідомити, що зухвалість бандерівських

банд стала б національним лихом, якби не зусилля нашого війська і нашої поліції».

Поліпшити обізнаність бойових чат з тією чи тією областю, з певністю чи непевністю її людности мало двісті агентів StB, яких було завезено в ключові міста південної Чехії – Табор, Тин-над-Влтавою, Каплиці та Чеські Будейовиці.

До відома. *Згодом Франтішек Раковчик напише, що естебісти виганьбили себе з головою: вимагали помешкань з усіма – і то в польових умовах! – вигодами, ночами – озброєної охорони, повстанців боялися, як пес палиці, й виходили на завдання без службових посвідчень, без табельних пістолетів, щоб у разі захоплення виставляти себе за таких собі обивателів. Поживи з їх було аж ніскільки, висновував бойовий генерал, і той висновок StB йому незабаром пригадала.*

Початковий етап боротьби з українськими повстанцями засвідчив і те, що за обставин лісової війни найбоєздатнішою одиницею є летючий загін. А тож підполковник Рудольф Марек, командувач з'єдання «Рудольф», яке заступало південну Чехію, стало вдавався за поміччю летючок. Мав їх аж тринадцять.

Він же збагатив партизанську тактику чехословаків і зведенням «оманних загат». Виглядало се так. Чекавши на появу повстанської боївки, летючий загін навмисно зчиняв шарварок: галас, безладна стрілянина з автоматів... Боївка збочувала на південь або на північ і попадала в наготовану пастку.

Чекають на українців.

XIX

У перестрілках українці мали перевагу над чехословаками, яких зводила на слизьке зброя. Необстежені кулемети, мавши погнуті розбивачі, затиналися, а кулеметні обслуги не вміли дати їм ради та й погано уявляли, де є *ZB-26*, а де *ZB-30*.

До відома. *ZB-26 сконструював Вацлав Голек (1886-1954). Кулемет мав швидкозамінний, з повітряним охолодженням ствол й газовідвідну, з довгим ходом толока, автоматику. Ствол замикався перекосом тильної частини замка вгору. Набої подавалися з коробчастої – на двадцять набоїв – скриньки, наставленої зверху. Темп стрільби – п'ятсот пострілів за хвилину. ZB-30 відрізнявся конструкцією ексцентрика, що він урухомлював замок, і системою урухомлення розбивача. Мав регулятор, яким збільшувалося або зменшувалося надходження порохових газів.*

З автоматів мали чехословаки – англійські «стени», італійські «беретти», німецькі «шмайсери». Магазини усіх начиняли по зав'язку й тижнями їх не випорожнювали. Пружини штовхачів ослабали, набої не сягали набійника, скошувалися – затинка!

Гвинтівки (чехословацькі, німецькі, польські) завчасто мали або закороткі, або затупілі розбивачі, тож з п'яти поданих набоїв вистрілювалося лише три. Завдавали великої мороки й самі набої – іржаві, звогчілі, пом'яті. Старшини їх перебирали, але помітити, що куля увійшла в дулко гільзи на ніготь глибше, або, що капсель не сидить тісно у своєму гнізді, не могли та й не завше хотіли.

XX

Провід чехословацького війська, яке відновлювалось на превелику силу, поділявся на тих, що воювали на боці західніх союзників, і на тих, що билися на сході в лавах Червоної Армії. «Західняки» знали своє за національно-визвольні змагання українців і сяк чи так їм співчували, а

забаламучені московськими брехнями «східняки» на українців дихали бісом.

У самому війську також панував геній незгоди. Половина плекала надію, що країна стане на передвоєнний шлях, а половина сподівалася на її совєтизацію. Не сприяла згуртованості й постать міністра національної оборони генерала армії Людвика Свободи: половина підлеглих уважала його за сталінського вислужника, а половина за вислужника капіталістів.

До відома. *Людвик Свобода (1895-1979) – то була особистість вельми й вельми суперечлива. Австро-угорський вояк, він у вересні 1915-го перекинувся до «слов'янських братів». У Києві став з нього пожежник, а небавом і чехословацький легіонер. З легіоном пройшов від українського Зборова аж по Владивосток. Воював з большевиками не за страх, а за совість і додому повернувся капітаном.*

Служив як сотенний в Ужгорді й потім казав, що то був найщасливіший час його життя. Викладав у Військовій академії в Границях, командував куренем у Кромержі. По німецькій займанщині – в Польщі. Збиває «Чесько-словацький легіон», який мав воювати з німцями. Мало хто з чехословацьких старшин такого віку і такої ранги вчинив так, як учинив підполковник Людвик Свобода, а ще менше було таких, що лишили під німцями свою сім'ю.

Людвик Свобода – легіонер.

Польща зазнала поразки. Свободу і його легіонерів заполонили совєти, але повелися з ними не так, як з полоненими поляками. Мали з чехословаками свої пляни. Коли розпочалася німецько-совєтська війна, Свободі дозволили зібрати національну бойову одиницю, яка б воювала в складі Червоної Армії. Він якнайтісніше співпрацював з московським партійним проводом, але членство в большевицькій партії

відкидав, додержуючи віри в традиції передвоєнної чехословацької армії, в якій політичну діяльність було заказано.

Постав чехословацький курінь, далі – полк, далі – бригада. Усіма командував Людвик Свобода. Та коли бригада, завдяки напливу закарпатських українців, перетворилася на корпус, Москва призначила на його командира генерала Яна Кратохвила. У боях на Дукельському перевалі корпус надармо кривавився тижнями, і маршал Конєв, плюнувши на московські забаганки, поставив корпусним Свободу.

На Дуклі Свобода довідався, що його сина, сімнадцятилітнього Мирослава, німці вбили в таборі «Мавтгавзен», що там же знищено братів його жінки Ірени – Едуарда та Ярослава, що її мати, Анежка Стратилова, загинула в таборі «Равенсбрюк».

У звільненій Чехословаччині Людвик Свобода – міністр національної оборони. Сподівався, що нова армія стоятиме на засадах легіонарського братства, та все пішло не так. Генеральний секретар Комуністичної партії Рудольф Сланський доносив Москві, що міністр «...оточив себе колишніми легіонерами (...) та визнавцями західніх воєнних доктрин, які ворожо ставляться до совєтської воєнної доктрини». У квітні 1951-го Свободу скинули з посади й «вичистили» з армії. Не допомогло й те, що він таки вписався в партію Леніна-Сталіна.

Большевицький прем'єр Антонін Запотоцький зауважив: «Пенсію, з ласки нашої, ми тобі вділимо». Генерал армії відказав, що ніколи й нічого не брав «з ласки», що проживе і без пенсії. Жив на батьківщині, в селі Грознатин, став у колгоспі за бухгальтера. Загалом, неабияк захопився колгоспним життям і помагав селянам, як міг. Коли в листопаді 1952-го Свободу заарештували, слідчі поставили йому на карб те, що він хотів побудувати «куркульський колгосп». Нічого іншого не вигадали, і напередодні Різдва генерал із символічним прізвищем вийшов на свободу, зобов'язавшися не покидати Грознатину без дозволу StB.

Аж ось у червні 1954-го до Праги прилетів Микита Хрущов і просто з трапа спитав у Запотоцького (той був уже президентом): «А де є мій бойовий друг товариш Свобода?». Запотоцький, якого народ величав «вухатою торпедою», взявся страхом і мало не захляпав вухами. А Хрущов мостив своє: «Радо зустрінуся, радо зустрінуся...».

Зателефонували до Грознатину і передом попросили, щоб хтось узяв з генерала змірок: шиємо, мовляв, святкову уніформу... Словом, Хрущов побачив Свободу не в бухгальтерських нарукавниках, а в новісінькому кітелі. А за кілька днів таким побачила свого нового начальника Військова академія.

Весна 1968-го. Празька весна! Людвик Свобода – перший комуністичний президент, якого парлямент обрав таємним голосуванням («за» було – 282, «проти» – шість). У серпні прітьма сказав совєтському послові, що вся відповідальність за підступний напад на Чехословаччину лягає на Москву. Відмовився визнати «робітничо-селянський уряд», який накидали йому з Кремля. Не сів за стіл з Брежнєвим, поки той не звільнив арештованих вождів Празької весни. Коли на протест проти совєтської займанщини спалив себе Ян Палах, Свобода мовив навселюд: «...я – вояк і признаю слушність його самопосвяті та мужності».

XXI

Отже, моральний стан війська був далеко не найкращий, а матеріяльний – украй поганий. Чехословацька економіка не оговталася від воєнних утрат, а тож не задовольняла і найконечніших потреб військовиків. Кілька корпусів та дивізій було розв'язано, число багнетів у тих, що залишалися, зменшено, а вимоги до бойового і муштрового вишколу максимально обмежено. Головна Команда УПА аж ніяк не помилилася, вислявши свої сотні в похід саме вліті 1947-го.

Похід повстанських сотень припав якраз на той час, коли політичний бій між чехословацьким большевиками та їхніми опонентами загострився, а тож у своїй ідеологічній кампанії большевики в повній повні користались із страшила «бандерівської небезпеки». Большевицьке «Руде право» безнастанно залякувало «насильниками» та на всі способи доводило, що істотна мета тих волоцюг – спомога всіх назадницьких сил, починаючи греко-католицькими священиками й кінчаючи соціялістами.

Те, що писала за волелюбних українців газета соціялістів «Вільне слово», большевицькі ідеологи називали зрадою. А писала вона таке: «День-крізь-день читаємо, яку «величезну небезпеку» являють із себе кілька сотень гнаних гольтіпак, що звідкісь зі сходу намагають дістатися кудись на захід. Звісно ж, мають на те свої причини, а інстинкт самозбереження змушує їх сям-там виканючити (а то й

украсти) чогось їстівного. Дозволити їм іти туди, де вони сподіваються знайти спокій, то було б найліпше».

Полковник Богумир Ломський (московську академію Генерального штабу закінчив з відзнакою) неуспіхи війська висвітлював так: «...бої з партизанами є складні, виснажливі та небезпечні. Ув останній війні німці, наприклад, ні в якій підвладній їм країні не спромоглися придушити партизанського руху остаточно. (...) Протибандерівська операція не могла і не може бути скоротечною, оскільки партизани ухиляються від прямого бою, ховаючись по гірських та лісових масивах, а відтак ми змушені, набравшися терпіння, винищувати їх мало-помалу. Винищувати в ході поодиноких, обмежених операцій. Я ніколи не був тієї думки, що ми, мовляв, мали дозволити бандерівцям їхній похід. Від сампочатку вони поводилися на нашій землі як грабіжники, як ґвалтівники, і ми як незалежна держава мусимо відплатити їм по заслузі».

Летючі загони з'єднання «Рудольф» похід українців уповільнювали, та не годні були його спинити. У штабі зважили, що завинив невдалий устрій летючок. Кожну з них негайно розокремили: п'ятнадцять вояків постійно перебувало на базі в гострому поготівлі, а п'ятнадцять чатувало (переважно на східній межі того чи того лісу).

Двадцятого вересня підполковник Марек вирядив летючий загін ч. 13, яким командував надпоручник Ян Мора, в околиці Полічки: українці! Мора сповістив, що розпочав переслідування не менш як тридцятьох бандитів, і зажадав підмоги. У трикутник Моравська Требова-Полічка-Босковиці було кинуто летючі загони ч. 8 (з Каплиць) та ч. 11 (з Дештні). Двадцять першого майор Томаш Вацек і штабний капітан Володимир Гофман, які узгоджували дії учасників нагоні, й собі зажадали засилків. Підкинули їм чотири летючки. За тридцятьма українцями (якщо Мора не залічився) гнало двісті десять чехословаків. Задаром!

Не ліпше велося і з'єднанню «Сосна». Не мавши, чим убезпечити своє північне крило, воно позичило в

«Рудольфа» летючий загін ч. 11, який пересунувся на відтинок Мезирічко-Арнолець-Заборна.

Двадцять четвертого вересня повстанські боївки було виявлено на схід від міста Тельч й побіля села Богдалов. Між командою «Сосни» і командою «Рудольфа» зайшла суперечка: чиї люди полюватимуть українців? Укінці змовилися, і бойове завдання перебрав на себе «Рудольф». Летючий загін ч. 1 став на лінії Лещина-Кунжак-Мости, загін ч. 3 – на лінії Прибислав-Польна, а загін ч. 13 – на лінії Горні Церекев-Горні Вес-Свята Катерина.

Аби запобігти незгодам між з'єднаннями, в Їглаві було скликано нараду штабістів. Урадили, що в разі виявлення боївки УПА, всі підпорядковуються старшині того з'єднання, бійці якого її виявили.

У Їглаві був і майор Франтішек Екснар, командир колишніх партизанів.

XII

Кінцем літа, коли ідеологічно-большевицька бакханалія навколо сотень УПА сягнула апогею, «Руде право», пославшися на починання словацької «Спілки вояків-повстанців», в якій верховодили сталіністи, написало, що без колишніх партизанів перемогти бандерівців годі. А вже у вересні Кабінет Міністрів таємно схвалив участь лісовиків в операції Б. На однім вогні большевики спрягали дві яєшні: посилювали антиповстанський фронт, а крім того – мали кілька тисяч озброєних спільників. На випадок готованого перевороту.

На таємному засіданні Людвик Свобода опинився в меншості й зазнав гострої критики на сторінках тижневика «Партизан»: «Той, хто стежить, як військо поборює банди УПА, не може не помітити, що з операцією Б не все гаразд. (...) Одно, що словацька *StB*, перебуваючи під впливом назадницької Демократичної партії, не певнила і не певнить своїх повинностей, а друге – армійський провід геть не має

досвіду ліквідації таких банд. (...) Ми з цілковитою відповідальністю заявляємо, що командири підрозділів, які покликано на боротьбу з бандами УПА, поступаються бандерівським ватажкам. Уже два роки наш народ годує генералів, які, виявляється, не мають кебети на те, щоб знищити бандитське юрмисько».

Критиків Свободи, Носка, Раковчика підтримав Рудольф Сланський: «Ми бачимо, що армія має чимало недоліків, і найважливіший – се її поганий морально-політичний стан».

У вересні-жовтні в операцію впряглося за малим не три тисячі партизанів. Узгоджував їхню діяльність з діяльністю військових та поліційних підрозділів єдиний штаб, за начальника якого став полковник Богумир Ломський.

До відома. *Богумир Ломський (1914-1982) – військовий та політичний діяч. У 1944-45-му – начальник штабу Першого Чехословацького армійського корпусу. У 1956-68-му – міністр національної оборони. За протест проти «братньої допомоги» совєтів (1968) звільнений з армії.*

Поводилися партизани так, як звикли за війни: дармоїжкували, пиячили, дерли народ, полювали звірину, а м'ясо спускали селюкам. Армійців зневажали (не нюхали, мовляв, пороху) і зчиняли бійки, які кінчалися стрільяниною, а то й загибеллю того чи того вояка, як от у Новій Риші (Дачицький повіт). Зрештою, пише Ян Млинарик[22], партизани навіть помогли українським повстанцям. Помогли тим, що махнозували операцію і забавляли вояцтво, яке не було певне, що воює за справедливе діло, бойового духу.

[22]*Ján Mlynárik. Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve. – Praha: Libri, 2005.*

XXIII

По їглавській нараді партизанський курінь «Франта», який підлягав «Сосні», та летючий загін ч. 1, який підлягав «Рудольфу», утворили на захід від міста Тельч[23] шістнадцятикілометрову – миша не проскочить! – запобіжну загату. Українці проскочили.

[23]*Тельч* – п'ятитисячне місто Височанського краю, лежить за двадцять п'ять кілометрів на південний захід од Їглави.

Ті самі партизани й та сама летючка проґавили українських повстанців і в Непомуцькому лісі. Франтішек Екснар доповів у штаб: «...запівніч банда, обійшовши наше ліве крило, втекла напрямком на південний захід».

Спроба співдії між антиповстанськими з'єднаннями виявилася надаремною. Дальші спроби також не мали успіху.

XXIV

Вояків та поліцаїв ознайомили з новою настановою, з якої вони дізналися за нові штуки своїх ворогів.

З настанови. *...спочиваючи в лісі, виставляють не лише стійчиків. Виставляють і споглядачів, які з верховіття пильно розглядаються по гостинцях, путівцях та шосейках. Під час лобового зіткнення з нашими загонами вживають вельми дійовий спосіб подолання оборони. Спрямувавши весь свій вогневий потенціял на вузьку ділянку, з криком «Слава!» або «Слава Бандері!» йдуть пробоєм без огляду на людські втрати. Такий спосіб бою, а надто нічного, негативно впливає на психіку наших бійців, і бандерівці, своїм звичаєм, мають успіх. Кожен їхній сотенний має свої тактичні поваби. Бурлака нав'язаний бій приймає, а потім відводить сотню назад так далеко, аж впевниться, що шлях на захід є знову вільний. Громенко від боїв засадничо бокує, зважаючи очевидячки на гасло «хто вчасно втече, той, зрештою, виграє». Бандерівці меткі на хитрощі: запобігаючи ласки в селян, удають з себе славних хлопаків і своїх провожатих, як сплине потреба, відпускають без ушкоди.*

Знанням лісового життя та особливостей неклясичного бою відзначалися партизани, а тож курінь «Франта» почали ставити на такі вразливі ділянки, як Стрмилов-Чимер-Нова Бистриця-Старе Мєсто-Славониці. Небавом однак визналося, що й партизанський досвід не є запорукою того, що «ворог не пройде».

Двадцять шостого вересня двоє повстанців, розжившися в Туровці молоком та хлібом, безнапасно вийшло з села і потяглося на захід. Уночі, двадцять восьмого, українська боївка, склад якої не було визначено, перетнула

австрійський кордон на південь від Нової Бистриці. Двадцять дев'ятого українців назнали в Бенатках, в Хлумі та Гневковицях. Засідки, гонитви, перестрілки... А наслідок – ані вбитих, ані заполонених.

Тридцятого вересня коло Бехині[24] чехословаки чатували на мості через Лужницю, заступаючи шлях двом повстанцям, що йшли від Судомериць. Стережений міст обминули вони десятою дорогою. На протилежний берег перекинулися деінде.

[24]*Бехиня* – місто з п'ятьма тисячами населення на злитті Смутної з Лужницею, за дев'ятнадцять кілометрів на південний захід од Табору.

Першого жовтня троє вояків УПА перебуло день під Лединицями[25]. На хуторі в Йозефа Марка. Коли ввечері некликані гості пішли, Марек викликав поліцаїв, а ті – летючий загін і винищувальну партизанську боївку. Погоню спорядили вмах, але спобігли гнаних аж опівночі. По короткому бою захоронив українців нічний ліс. Пустили за ними пса. Ухопив тропи, та за хвилину й збіг з неї.

[25]*Ледениці* – містечко за дванадцять кілометрів на південний схід од Чеських Будейовиць, в якому мешкає поза дві тисячі осіб.

Над ранок уже й постав запобіжний ланцюг Ледениці-Залужі-Стражковиці-Стрижов, який, чекаючи на появу трьох зголоднілих, обдертих і роззутих, утримували сотні наїдених, тепло вбраних і забезпечених автолазнями. Утримували до вісімнадцятої години. Потім, усвідомивши, що за українцями й слід захолов, ланцюг згорнули.

Третього жовтня, надвечори, мешканці Чеського Крумлова бачили на околиці кількох із сидорами за плечима та при зброї: виходили з міста. Увечері кільконадцять українських повстанців минуло без затримки село Жумберк, а в Новій Песці п'ятьох інших загнали вогнем у ліс прикордонники.

Четвертого жовтня повстанці спинялися на хуторі Солописки (Пельгримовський повіт) і в полісовщика Вацлава Мадяра з Воларів[26]. Мадяр пояснював, що заволоки обізнані з

розташуванням облогових загонів і що не один такий – вихвалялися! – вистригли на дурня.

[26]*Волари* – містечко на Шумаві – мають чотири тисячі мешканців і лежать на так званій Золотій стежці, яка перед віками получала Чехію з Баварією.

У штабі з'єднання «Рудольф» заповзялися хай там що взяти на замок чесько-моравський кордон. На всіх лужницьких бродах між Собеславом і Планою та по всіх поблизьких хуторах поставлено посилені чати і стежі. Курінь «Франта» перекинуто з Градиштя до Прибиславу. Партизани обсіли ділянку Згор-Польна-Прибислав-Жишкове Поле-Овдолень-Ждирець. На помежів'ї Чехії та Моравії зайшла, як здавалося, тиша, але вже десятого...

Десятого жовтня мірошник з Дражиць[27] доніс, що в нього, у млині, перепочивала повстанська боївка. Надіслана з Чеських Будейовиць летючка перетрусила млин, собачники із псами обшнирили шосе Дражиці-Бор-Олтиня. Нікого!

[27]*Дражиці* – село за сім кілометрів на захід од Табору. Має вісімсот мешканців.

Вістка з Кондрача: «У селі восьмеро бандитів, поводяться напасливо». Летючий загін ч. 8 зайняв позиції у Великобраницькому лісі, відрізаючи повстанцям шлях на південний захід. Уночі командирові доповіли, що банда завернула на північ і йде в село Веліш. Летючки, що примчали на поміч, обстали ліс, але боївка з нього все ж таки вихопилася і перед Велішем змінила напрям руху на західній.

У штабі «Рудольфа», покладаючи, що та боївка є дуже небезпечна, вмент заклали з летючих загонів і партизанського куреня запобіжний ланцюг Седлчани-Седлець-Врхотиці-Лібениці-Стрежмир-Судомериці.
Підполковник Марек, командувач з'єднання, виїхав до Судомериць й звідтам особисто керував захопленням українців. Неподалік Седлчан українці потрапили в оточення, з якого вимкнулися пробоєм, залишивши переслідувачам автомат, пістолет, казанок і... запольованого зайця. Дванадцятого жовтня їх оточили в лісі північніше Єсениць[28].

[28]*Єсениці* – містечко з майже двома тисячами жителів – лежать за двадцять кілометрів від Раковнику, якщо їхати на захід. Свою назву дістало, завдяки безлічі ясеневих гаїв.

Курінний «Франти» майор Екснар запевнив зверхників: «Вийти з кільця годі!». Усі признали йому рацію, коли, о восьмій вечора та по одинадцятій, а потім уночі повстанці, намагаючись розірвати кільце, зазнали невдачі. Світанком, пустившися на хитрість, виманили заморочених безсонням пепиків з позиції й кинулися в протулину між чатами.

Інших українців завважили в околицях міста Добриш. Десятник Карел Халоупка зголошував: «Тринадцятого жовтня, в смерку, наша стежа зійшлася на схід від Камику-над-Влтавою з ватагою бандитів. Зійшлися на відстань яких п'ятнадцять-двадцять метрів. Я крикнув: «Стій! Руки вгору!». Вони вхопилися за зброю. Я метнув гранату. Скалками було тяжко поранено одного з бандитів, інші втекли в бік Влтави».

До відома. *Пораненим був Петро Сисик. На випиті у прибрамському шпиталі, куди його перевезли, показав, що народився сьомого квітня 1919-го в селі Великі Глібовичі, на Львівщині, що він – стрілець Української Повстанської Армії, в якій має псевдо Буряний, що служив у сотні Володимира Щигельського-Бурлаки, з якою і йшов на Захід, що збіглі є вояками тієї самої сотні.*

Шістнадцятого жовтня, по восьмій вечора, біля села Чимер[29] на стійчиків Йозефа Сука та Богумила Мартинця зненацька наскочила п'ятичленна повстанська боївка. Усвідомили небезпеку, зачувши пересмикування автоматних замків, і вдарились урозтіч. Сук випустив чергу, і... відлетів держак замка. У Мартинця автомат намертво затнувся. Обидва були певні, що котрогось з тих п'ятьох поранено.

[29]*Чимер* – село на Шумаві, в долині Костеницького потоку, на шосе Їндрихів Градець-Нова Бистриця.

Пораненим, і то в руку, був стрілець Дмитро Рябко-Зорян. Утратив багато крови, знесилив і, сяк-так доволочившися до Кунейова, заховавсь у стайні. Виказала його власниця садиби Марія Когеферова. На слідстві Зорян зізнався, що всі вони з сотні Бурлаки, що, переправившися через Ваг, ішли

на Угерське Градиштє, біля якого повернули на північ, бо всі моравські мости були під охороною, що Мораву перебрели аж під Кромерижем, що за Чимером, на березі Качлезького ставка, розклали багаття і пекли бараболю, що звідти вирушили на австрійський кордон...

Сімнадцятого жовтня, на гостинці Славоніці[30]-Старі Гобці, з якого Австрію бачити голим оком, поліцаї, які чатували сполом з партизанами (разом – двадцять шість бійців**),** вмітили двох озброєних – легкий кулемет, гранати – хлопців.

[30]*Славониці* – містечко з двома тисячами жителів у моравській частині Південноческого краю, за одинадцять кілометрів на південний захід від Дачиць.

Переслідувані зійшли з гостинця й засіли в гайку, який умлівіч було оточено. Старшина, що командував облавою, гукнув: «Українці! Здайтеся! Запевняю – житимете!». Упав стріл, за ним – другий, і запала тиша. Попаски увійшли в гайок, і хтось, схилившися над мертвими, завважив: «Диви, пострілялися з наших «дуовок»...

До відома. *«Дуовка» – DUO – автоматичний пістолет з вільним замком, з магазином на шість набоїв (калібр 6,35 мм), виготовляла від половини 20-х років XX століття збройовня Франтішка Душка в місті Опочно. То був типовий кишеньковий пістолет в стилі «бравнінг» – похватний (114 мм) та легкий (410 г). Користувався незмінним попитом у багатьох країнах, і випуск його тривав аж до 1949-го.*

У жовтні малі – числом від двох до десятьох вояків – боївки УПА було спостережено поблизу міст Требонь, Тельч, Клатови та по багатьох селах і хуторах. На хуторі Влажинка, як оповідав його хазяїн Карел Станек, українці випитували за розташування поліцейських стійок та військових залог, за чехословацький кордон. Біля села Срби, на березі Їглави, опинившися під огнем, відступили, але через річку таки перехопились. Ув іншому місці. За Чеськими Веленицями семеро повстанців перейшло в Австрію, а за Железною Рудою[30] – шестеро – в Баварію.

[30]*Железна Руда* – містечко Пльзенського краю – лежить на чесько-німецькому кордоні. Живе в містечку півтори тисячі люду.

Жовтень добігав кінця, і генерал Носко нагадав «тепличанам», що до десятого листопада Чехословаччина

має бути очищена від українських банд. Наголосив, що пишається звитяжними чинами бійців, які знищили сотню Бурлаки і зайняли в полон самого сотенного. А невдовзі завеличався Носко, як жид паршами...

XXV

Аж кінцем вересня і за обставин максимально втяжливих – повстанців почали стежити з літаків – прийшла на Моравію сотня Романа Гробельського-Бродича. Стежила повстанців ескадрилья «Орел» штабного капітана Теодора Фукали. Тривай-без-кінця кружляння його літаків згадано і в Михайла Дуди-Громенка[31], і в Тараса Бурого-Буркуна[32].

[31]*Михайло Громенко. У Великому рейді. – Львів: «Атлас», 2000.*
[32]*Тарас Бурий-Буркун. Денник відділу УПА під командою «Бурлаки» (В. Щигельського). Літопис УПА, т. 13.*

Бродич поділив сотню на маленькі боївки, але й маленьким не сприяла удача. Зайво встрявали в перестрілки і зазнавали зайвих утрат, як от у Петровицькому лісі, за містечком Буковиці, де вбито було Біласа й заполонено пораненого Стефана. Приключалися з бродичанами – певно, частіше, ніж з іншими – й лиховини: у Липовицях свій, необережно повівшися з гвинтівкою, застрелив свого... Словом, сотня не мала, як той каже, пайди, і настав день, коли Бродич залишився сам-на-сам із своєю долею. Ув осінньому лісі, за селом Короугев[33].

[33]*Короугев* (Світавський повіт) лежить від непам'ятних часів на схилах Чесько-Моравської височини. Тече селом Млинський потік. А понад хатами, що потопають у садках, понад навколишніми пагорбами височиться костел св. Петра та Павла. Тої далекої осени мешкало в селі яких півтисячі душ, а з-поміж них – Їржи Михль та Карел Мотичка.

с. Короугев.

Михль вертався з оранки, коли навстріч йому вийшов з лісу незнайомий чоловік. Потеліпав у повітрі спустілим – не заторохтіло – пуделком з-під сірників: «Чи не могли б мені позичити?». Михль, уділивши чоловікові кілька запалок, потяг не в село, а навспак, на поле: забув хазяйські граблі. У зворотній дорозі спіткався під лісом з тим самим чоловіком.

Чоловік спитав: «Чи не маєте чогось на споживок?». Відказав, що вдома знайдеться, і чоловік пішов з ним. Питався за військових, за поліцаїв. Михль, сільський наймит, голота чорномозольна, змикитив, що гроші самі пливуть в руки. Українець! Бандит! У поліції за нього заплатять...

Біля хати сказав: «Зачекайте. Я миттю». Виніс хлібину. Чоловік зняв з плесна годинника: «Се вам за ласку вашу...», і Михль угатив його по голові схованим у рукаві шворнем. Сподівавсь: придовбешу! Та незнайомий не поточився, не впав, а відважив замашного стусана. На поміч Михльові сікнувся товаришок – Карел Мотичка. Удвох вони і пов'язали Романа Гробельського-Бродича. Тридцятого жовтня, о шостій вечора.

До відома. *По кількамісячних випитах чехословаки віддали сотенного полякам, які засудили його на кару смерти. Романа Гробельського-Бродича було розстріляно, як і Василя Шевчука-Кадила, як і Володимира Щигельського-Бурлаку, як багатьох і багатьох інших українських повстанців, в Ряшеві. Восьмого лютого 1949-го, на подвір'ї міської в'язниці.*

Ряшівський замок (колишня в'язниця, в якій катували й розстрілювали українських повстанців). Польща.

XXVI

Репіжив зимний дощ. Була п'ятниця, п'ятнадцяте листопада. У сільському клюбі, в Олешнику[34], ладналися крутити кіно. З хати, до якої вже довший час приглядалося троє зголоднілих і змоклих повстанців, вийшла дівчина з парубком. Дівчина – то була Ленка Коцоуркова, а парубок – її наречений Станіслав Мотейл. Почекали, аж зникнуть з очей, і вступили до хати. «Куди се ваші в таку негідь?». – «До кіна!». – «А чоловік?». – «Спить за стінкою». – «Насипте нам чогось гаряченького». Виставила миски на стіл. А чоловік її, Ян Коцоурек, не спав. Виліз через вікно й біг до клюбу.

[34]*Олешник* – село за вісім кілометрів на північний захід від Глибокої-над-Влтавою. Житна лежить у Прахатицькому повіті за три кілометри на південний схід від Грахолусок.

Хлебтали. У двох автомати між колінами, третій поклав пістолета побік миски.

З клюбу з Коцоурком пішли: його син Ян, поліцай Леопольд Плашил (мав табельний пістолет), завзятий привладник Ян Говорка (заскочив по пістолет додому), Ярослав Трнка і Станіслав Мотейл.

Коли на порозі кухні з'явилися Мотейл і Трнка, українці вже тримали зброю впоготів. Хазяйка заторохтіла: «Та то ж наші родичі! Та не бійтеся!». Залетіли Говорка з Плашилом, і Говорка вистрілив. Пістолет затнувся. Вистрілив і той повстанець, в якого пістолет лежав побік миски. Не поцілив Мотейла. Але його самого поцілив Плашил. Усі гуртом навалилися на двох українців, силкуючись їх обеззброїти. Один виборсався й кинувся з кухні, другий – за ним. Плашил вистрілив навздогін – поранив у голову. Побігли з села різно. Поранений на південь, на Глибоку-над-Влтавою, а його товариш – на захід, на Нетолиці. На хуторі Петрів Двір йому дали поїсти, та щойно пішов, завідомили поліцію, яка й захопила його в Житній.

Пораненого – а був він напівживий – військово-поліцейська стежа витягла з копиці в лісі «Стара Обора». Убитого Плашилом повстанця поховали в Олешнику поряд з Білою капличкою. Старі люди нарікали: «Хай хто він був, а була то християнська душа й спочивати мусить на цвинтарі...».

Капличка в Олешнику.

XXVII

Згодом – ані спотичок, ані боїв, ані перестрілок, і чехословацька влада винесла постанову, згідно з якою боротьба з «націоналістичними бандами» ставала обов'язком поліції. На часі було підбивати підсумки.

За чехословацькою статистикою, в боях з сотнями УПА взяло участь 6 087 військовиків, 5 623 поліцаї, 3 700 партизанів;

бойові втрати – двадцять п’ять осіб, небойові – двадцять. У повстанців: вбито – п’ятдесят дев’ять, поранено – тридцять дев’ять, здало зброю – двадцять дев’ять; на Захід пробилося: з сотні Бродича – сорок вісім, з сотні Громенка – тридцять шість, з сотні Бурлаки – троє.

До відома. *За тих, що «здали зброю», статистики вважали й тих бійців, які через поранення або недугу не мали іншої ради і знаходили прихисток у добрих людей. Відомо, що в Чехословаччині жив під чужим прізвищем старшина УПА на псевдо Залізняк[35], який також був змушений «здати зброю».*

[35]Не плутати з Михайлом Озимком-Залізняком, чотовим сотні Громенка.

У військово-аналітичному звіті слідчої комісії мовиться, що сімдесят відсотків населення схвалювало нагінки на вояків УПА, та все ж таки і той звіт не годен заперечити, що добрих людей з-поміж чехів та словаків було чимало. Надто в повітах Гавлічкобродському, Каплицькому, Полічському, Чеськокрумловському, людність яких ставала до помочі українцям й ніколи їх не виказувала. Причини такої «злочинної» поведінки слідчі вбачали в необізнаності поспільства з тим, що українці не лицарі свободи, а звичайні бандити.

Бандити, а ні в кого й нічого не взяли силом, бандити, а жодної чешки чи словачки – се визнала й слідча комісія – ніхто з них і пальцем не зачепив.

Комісія твердила, що сотня Бурлаки завдала збитків Чехословаччині на 750 тисяч крон, а сотня Громенка – на вісімдесят тисяч. Обрахували й сукупні витрати. Вийшло – сімдесят п'ять мільйонів крон. Грубі гроші, але – перемога!

Зухвалим – медалі «За хоробрість», зважливим – «За відвагу», а найсміливішим – Воєнні хрести. Письменник Едуард Фікер увічнив їхні подвиги в епопеї «Операція Б», а режисер Йозеф Мах – у фільмі з такою самою назвою.

Фільм і ниньки нема-нема та й покаже чеська телевізія, а частина чеських істориків – утім, як і частина чеської

спільноти – й досі певна, що вліті 1947-го Чехословаччині істотне загрожували «українські зарізяки».

Суть кіношної агітки, яка спирається на злочинні московсько-большевицькі міти, мало хто зглибив так, як письменник Ян Бенеш. Він узивав підлою брехнею те, що українців, які вимикалися з совєтської пастки, Фікер з Махом відмалювали посіпаками – згідно з мітом уже чисто чехословацьким – капіталістичних, католицьких, націоналістичних та інших вигаданих чехословацькими большевиками заколотників.

До відома. *З початком совєтської займанщини колишній політичний в'язень Ян Бенеш (1936-2007) утік до США. Викладав у Військовому інституті іноземних мов, у Гарвардському університеті, в Інституті міжнародних відносин. По листопадові 1989-го, вернувши на батьківщину, посвятився публіцистичній діяльності. У багатьох статтях викривав засилля колишніх большевиків у владних ешелонах гавловської та погавловської Чехії. Упевнившись, що сипле піском проти вітру, вчинив самогубство.*

Вітер лихих мітів віє й понині. Він і навіяв абшитованому полковникові Ярославу Піскачкові медалю за «героїчний внесок у боротьбу з українськими бандитами».

Ярослав Піскачек.

Самовидець. Бандерівці вигубили тисячі жидів, поляків, тисячі безневинних українців та комуністичних активістів і, вписавшися в дивізію SS-Галичина, стали німецько-фашистськими поплентачами. На Захід ішли по трупах: в боях з тими бандитами полягли десятки чехів та словаків. Вигнали ми їх, і країна відітхнула з полегкістю. ***Йозеф Тошенов'ян***[36]*.*

[36]*Josef Tošenovjan. Akce B dopadla dobře: republika si oddechla. – Haló noviny, 8.06.2015.*

До відома. *В Україну, на Болехівщину, Михайло Дуда-Громенко повернувся тридцять першого травня 1950-го, вистрибнувши з англійського літака. Мав налагодити зв'язок Закордонних Частин ОУН з Головною Командою УПА. Приземляючись, уломив ногу. Поза місяць з поміччю болехівських селян ховався по криївках. Сьомого липня, коли останню його криївку обскочили чекісти, застрелився.*

XXVIII

Перепрошую живих і неживих громенківців, бродичан і бурлаківців, що мало згадав за їхні славні чини, але моїм завданням було показати тільки й тільки те, як їх, громенківців, бродичан і бурлаківців, нищило і не змогло знищити величезне чехословацьке військо.

Долі тих, що вихопились на волю з-під совєтського батога, склалися по-різному й на різних континентах: обидві – Південна й Північна – Америки, Австралія, Европа... Та ніхто з них не загубився на тернистих життєвих шляхах, ніхто не втратив віри в Україну. Доля майже кожного мала те чи те спільне з долями Тараса Бурого-Буркуна, Богдана Гука-Вира або Петра-Йосипа Потічного-Воробчика.

Тарас Бурий (1926-2011) від травня 1949-го мешкав у Філядельфії (Пенсильванія, США). Згодом переїхав до Клівленду, де вивчився на інженера. Був секретарем Управи Товариства Вояків УПА. Богдан Гук (1922-1981) закінчив німецький університет (м. Ерланген) і став лікарем, але не в Німеччині, а в США, на Фльориді. Жив у місті Бей-Пайнс, і активно співробітничав з редакцією «Літопису УПА».

Набагато раніше потрапив до Сполучених Штатів Америки Петро-Йосип Потічний (1930), а тож і встиг на Корейську війну. Служив на військових кораблях й підводних човнах. Був поранений. По війні закінчив Колюмбійський університет. Історик. Професор Мак-Мастерського університету (Канада). Відвідавши Чехію, мав зустріч з письменником Яном Куксом, чийого батька було поранено в бою з українськими повстанцями. Сливовиця, кава... Словом, поговорили від серця до серця, але так і не

зговорилися. «Пан професор, – заявив Кукс, – не схотів визнати своєї вини».

2016.

Микола ШАТИЛОВ – поет, літературний критик, публіцист – мешкає в Чехії. Постійний автор часописів «Всесвіт» та «Березіль». У «Всесвіті» було надруковано й журнальні варіянти його повістей «Смерть на ім'я мерседес», «Вітер з-над озера Ері», «Йшли село, йшли село бандерівці».

ПЕТРО СОРОКА ПРО МИКОЛУ ШАТИЛОВА

Враження вселенське! Врешті-решт мета кожної книжки – це мова. А мова у Шатилова диво! Ніби входиш в абсолютно інші виміри, в інший світ, у якісь космічні води. Це зустріч з Україною XXI сторіччя. Ніхто з сучасних письменників, як мені видається, не зміг піднятися на таку висоту, на якій стоїть Шатилов, який, як це не парадоксально, багато років живе поза Україною. «Мерседес...» – одна з кращих книг останнього десятиліття у нашій літературі.

У повісті «Вітер з-над озера Ері» розповідається про кількох чеських відчайдухів-бойовиків, які зважилися на ризикований крок – втечу в Західну Німеччину з окупованої комуністами Чехословаччини. Я ледь стримуюся, щоб не вдатися до переказування фабульних перипетій, такі вони захопливі й цікаві. Від першої і до останньої сторінки напруга не спадає ні на градус, усе доцільно і мудро переплетене, все справляє враження коштовної

діадеми. І, звичайно, цю річ треба читати з олівцем, виписуючи рідкісні слова і смакуючи ними.

© Микола Шатилов, автор тексту, 2017.
© Микола Шатилов, автор коментарів і приміток, 2017.
© ТОВ «Журнал «Всесвіт», редакційно-видавнича підготовка й розміщення на офіційному веб-сайті журналу «Всесвіт», 2017.
© Всі права захищені міжнародним законодавством. Жодна з частин цього (цих) твору (творів) не може бути копійована, відтворена чи розповсюджена у будь-який спосіб (електронний чи інший) без попередньої письмової згоди автора чи ТОВ «Журнал «Всесвіт». Допускається публікація (цитування, використання) окремих фрагментів творів (твору) у формі цитат до 4 тис. зн. (до чотирьох тис. знаків з пробілами) з обов'язковим посиланням і гіперзноскою на: www.vsesvit-journal.com.